

De Gulden Passer. Jaargang 73

bron

De Gulden Passer. Jaargang 73. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 1995

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005199501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

[De Gulden Passer 1995]

Geheime activiteiten van Plantin, 1555-1583

Paul Valkema Blouw

Als het determineren van anonieme drukken een bezigheid is die tot de meest intrigerende behoort die een bibliograaf kent¹ - iets wat velen met ervaring op dat terrein zullen onderschrijven - dan is het Nederlandse boek wel een bijzonder boeiend object van onderzoek. In geen ander land is al vroeg zoveel drukwerk op de markt gebracht door uitgevers die zich, om aan mogelijke vervolging te ontkomen, schuil hielden - met behulp van anonimiteit, valse namen, fictieve adressen, antedateringen of nog andere middelen. In de Lage Landen verschenen in de zestiende eeuw vele honderden, in de zeventiende vele duizenden boeken en kleinere publicaties zonder een impressum of andere aanduiding van hun herkomst.

Dergelijke analyses waren vroeger vooral het werk van incunabulisten, maar nu weten we dat ook van veel 16e-eeuws ongesigneerd drukwerk de oorsprong langs bibliografische weg kan worden vastgesteld. Naarmate onze kennis van het typografische materiaal van de verschillende drukkerijen uit die tijd is toegenomen, werd een steeds groter aantal van betrouwbare toeschrijvingen mogelijk.² Zo hebben we sinds een tiental jaren ook meer inzicht gekregen in sommige verborgen ondernemingen van Plantin - activiteiten die zich afspeelden in Kampen, Vianen, Wesel en

- 1 '... It is just this fact, that there is always a chance of lighting on new problems and new methods of demonstration, that with almost every new book we take up we are in new country, unexplored and trackless, and that yet such discoveries we may make are real discoveries, not mere matters of opinion, provable things that no amount of after-investigation can shake, that lends such a fascination to bibliographical research.' Ronald B. McKerrow, *An Introduction to Bibliography for literary students*, 2d ed. with corr. (Oxford 1928), p. 5.
- 2 Vooral sedert het verschijnen van het standaardwerk van H.D.L. Vervliet, *Sixteenth-century Printing Types of the Low Countries* (Amsterdam 1968; hierna geciteerd als *VPT*).

in Antwerpen zelf.³ Het verschijnen van Leon Voet's *Plantin Press* en het daarmee beschikbaar komen van de indrukwekkende hoeveelheid informatie die dit werk geeft,⁴ opende in diverse richtingen de mogelijkheid tot nieuwe ontdekkingen.

Het is een bekend verschijnsel: de publicatie van een bibliografie wekt onmiddellijk hernieuwde belangstelling voor het behandelde onderwerp. Het werk geeft een up-to-date overzicht van het terrein, verschaft een nieuw referentiekader en stimuleert zo tot verder onderzoek. In ons geval geeft een overzicht van een zo groot en important fonds openingen in verschillende richting en aanwijzingen naar mogelijke verbanden en aansluitende onderwerpen. Al wegen deze factoren minder zwaar dan de stroom van informatie in het boek zelf - ook zij zijn van belang en kunnen tot niet zelden verrassende resultaten leiden.

Professor Voet is bij de samenstelling van zijn standaardwerk en de opsporing van Plantin's publicaties voornamelijk uitgegaan van het bronnenmateriaal dat zich in het Museum Plantin-Moretus bevindt. Die archieven vormen een uniek geheel van een in de 16e eeuw opgezette en sindsdien zorgvuldig bij- en bijeengehouden administratie, die zowel de boekhouding als het bedrijfsarchief van de *Officina* omvat. In die vele registers en portefeuilles bevindt zich, naar we mogen aannemen, nog steeds vrijwel alles wat de grondlegger van het bedrijf en later zijn opvolgers nodig vonden vast te leggen en te bewaren. Plantin was echter niet alleen een gedreven uitgever, maar ook een bijzonder prudent en vooruitziend man, die er steeds op uit was de risico's aan zijn vele

- 3 Paul Valkema Blouw, 'Printers to Hendrik Niclaes: Plantin and Augustijn van Hasselt', in: *Quaerendo*, 14 (1984) pp. 247-72; id., 'Augustijn van Hasselt as a printer in Vianen and Wesel', *ibidem*, 16 (1986), pp. 83-109, 163-90; id., 'The secret background of Lenaert der Kinderen's activities, 1562-7', *ibidem*, 17 (1987), pp. 83-127; id., 'A further book printed in Vianen and Wesel', *ibidem*, 18 (1988), pp. 96-103; id., 'Plantin's betrekkingen met Hendrik Niclaes', in: *De Gulden Passer*, 66-7 (1988/9), pp. 121-58; R. Breugelmans, 'Twee anonieme Leidse Plantindrukken uit 1584', *ibidem*, pp. 163-70; Valkema Blouw, 'Was Plantin a member of the Family of Love? Notes on his dealings with Hendrik Niclaes', in: *Quaerendo*, 23 (1993), pp. 3-23. - Hierna geciteerd met: VB (1984) enz. In deze artikelen vindt men verschillende van de hier vermelde toeschrijvingen uitvoeriger behandeld.
- 4 Leon Voet, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*. In collaboration with Jenny Voet-Grisolle, 6 vols. (Amsterdam 1980-3). Hierna geciteerd met *PP*.

initiatieven verbonden zoveel mogelijk te beperken. Overal waar hij in conflict dreigde te komen met het wereldlijke gezag en officiële voorschriften is zijn omzichtige beleid op te merken; hij was een meester in het evalueren van mogelijke gevaren en het vinden van wegen waarlangs hij kon uitwijken als een terugtocht onvermijdelijk leek.⁵

Dat verboden zaken in een zo gevaarlijke tijd steeds de uiterste voorzichtigheid vereisten is vanzelfsprekend. Strikte geheimhouding was dus noodzakelijk - en dat hield in dat alles wat met clandestiene uitgaven te maken had buiten de boeken moest blijven (wat kon als bewijsmateriaal belastender zijn dan de eigen administratie?). Hetgeen Plantin aan gegevens daarover bij de hand wilde houden zal hij daarom in tijdelijke vorm hebben genoteerd. Dat wij over die ondergrondse ondernemingen (behalve enkele vage toespelingen in een brief) niets aantreffen, ontkent hun bestaan dus niet: het ontbreken van berichten erover komt logisch voort uit hun clandestiene karakter.

Zo is het begrijpelijk dat we, bij alle compleetheid van de administratie, de financiële resultaten van Plantin's werk op dit terrein niet terugvinden in zijn boekhouding en dat ook in de lijsten van de eigen uitgaven die het bedrijf bijhield, dergelijke titels ontbreken. Maar juist dit deel van de archieven vormde hoofdzakelijk de basis van Voets onderzoek naar de samenstelling van het fonds.⁶ Zo blijft daarvan een niet onbelangrijke sector buiten ons gezichtsveld - een hiaat dat slechts hier en daar door de auteur kon worden opgevuld met de uitkomsten van elders verricht onderzoek. Sindsdien is het echter mogelijk gebleken langs bibliografische weg een ingang te vinden naar het onzichtbare deel van Plantin's productie - namelijk door toepassing van een analyse van zijn

5 Bij het samenstellen van dit artikel ben ik ervan uitgegaan, dat de lezer op de hoogte is van de stand van het Plantin-onderzoek zoals dat is vastgelegd in Leon Voet, *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 2 vol. Amsterdam 1969-72 (Voet GC). Hetzelfde geldt voor de literatuurverwijzingen in het notenapparaat.

6 Voet maakte, naast de dagboeken, vooral gebruik van drie ms. catalogi in MPM: Ms. 164, Ms. 296 en Ms. 321. Voor een overzicht van hun samenstelling en het bereik en de waarde van hun informatie zie de 'Introduction' in Voet PP, pp. XXVIII-XXX. Vooral Ms. 296 vormde een belangrijke bron van gegevens.

drukkersmateriaal. Het is een methode die in de afgelopen decennia op divers terrein zoveel resultaten heeft opgeleverd, dat de twijfel aan haar waarde en effectiviteit thans verdwenen lijkt. Een beknopte beschrijving van deze werkwijze vindt de lezer in een vorig artikel in dit tijdschrift.⁷

Plantins oeuvre is bij uitstek geschikt voor een dergelijke aanpak, omdat hij reeds spoedig Frans lettermateriaal ging gebruiken. Zijn Zuidnederlandse collega's (uitgezonderd Willem Silvius die in 1562 in het bezit kwam van een groot deel van de oorspronkelijke inventaris van de Officina)⁸ hielden zich nog lang bij de binnenlandse lettertypen van Guyot en Tavernier. Plantin's uitgaven onderscheiden zich daardoor in hun typografische presentatie duidelijk van wat elders in die tijd in de Nederlanden werd gedrukt en zij zijn door hun afwijkende uiterlijke beeld dikwijls gemakkelijk aan te wijzen. Dat gaat in de praktijk vooral op voor Nederlandse teksten, omdat die in Frankrijk niet of nauwelijks werden gedrukt. Die herkenbaarheid geldt natuurlijk in het bijzonder voor boeken waarin initialen staan van een van de talrijke series die Plantin bezat,⁹ - ook al gebruikte hij die meestal niet in politiek riskante publicaties.

In de afgelopen jaren zijn langs deze weg diverse nieuwe en soms zeer verrassende feiten over Plantin's werkzaamheid bekend geworden en konden een aantal anonieme uitgaven op zijn naam worden gezet. Zijn relaties met collega's als Willem Silvius, heterodoxe auteurs als Hendrik Niclaes en Hendrik Jansen van Barrefelt ('Hiël'), en medewerkers als Augustijn van Hasselt en Lenaert der Kinderen kregen daarbij duidelijker omtrekken. Een aantal van deze bibliografische resultaten is echter medegedeeld in publicaties waar zij te midden van andere gegevens wellicht minder opvallen dan zij verdienen. Gezien de plaats die de aartsdrukker inneemt in de geschiedenis van het boek en bij de bestaande belangstelling voor zijn leven en werken meen ik dat het zin heeft

7 VB (1988/9) (n. 3), pp. 122vv.

8 Paul Valkema Blouw, 'Willem Silvius' remarkable start, 1559-62', in: *Quaerendo*, 20 (1990), pp. 167-206 (pp. 193vv.).

9 *Ibidem*, pp. 205-06.

hier een overzicht te geven van wat recent aan anonieme drukken aan zijn oeuvre kon worden toegevoegd.¹⁰

De lijst die hier volgt bestaat dus voor een deel uit een beknopte vermelding van resultaten waarover reeds in uitvoeriger vorm elders is bericht. Daarnaast vindt men een aantal mededelingen over uitgaven van Plantin die nog niet eerder als werk van hem zijn herkend. De opsomming is in hoofdzaak chronologisch; voor elders gepubliceerde nadere bijzonderheden verwijs ik naar de vermelde literatuur.

Plantin's eerste periode

1555. Voorzover thans bekend was het eerste werk dat Plantin in het verborgene drukte (en dus buiten zijn administratie hield): Guy de Brès' *Le baston de la foy Chrestienne*, een boek dat in 1555 verscheen met het fictieve adres 'Lyon'. De toeschrijving aan Plantin is van Mlle Eugénie Droz, die opmerkte dat het lettermateriaal identiek is met dat in G.M. Bruto's *La institutione*, algemeen beschouwd als het eerste product van Plantin's pers. De in beide boeken gebruikte typen zijn van Ameet Tavernier: diens Text (*VPT* R 16), mediaan romein (R 26) en mediaan cursief (IT 8). Er was in 1555 slechts één andere drukker die ook met juist deze drie lettertypen werkte: Johan de Laet, eveneens in Antwerpen; Tavernier zelf begon, voorzover bekend, pas in 1557 met drukken. De Laet komt echter voor deze uitgave nauwelijks in aanmerking, omdat hij slechts hoogst zelden Franse teksten heeft uitgegeven: in die taal verschenen bij hem alleen enkele muziekboeken, in samenwerking met de musicus Hubert Waelrant. Daarentegen past het werk uitstekend in de produc-

10 Ik beperk me daarbij tot eigen onderzoek; aanvullingen uit andere bron en vermeldingen van gesigeneerde drukken worden verzameld door Drs R. Breugelmans, conservator van de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Op verzoek van Prof. Voet zal hij t.z.t een supplement op *The Plantin Press* publiceren.

tie van Plantin's begintijd, toen hij als geboren Fransman voor verschillende van zijn vroegere landgenoten opdrachten uitvoerde.¹¹

Dat de Brès' boek niet van een Franse pers afkomstig kan zijn, heeft als simpele reden de omstandigheid dat Tavernier's typen in dat land nooit een markt hebben gevonden. Franse drukkers konden zich in Parijs probleemloos de nog betere producten van Garamont, Granjon en Haultin aanschaffen en hadden geen behoefte aan lettermateriaal van elders. Wel kwam het voor dat een uitgever (of zoals mogelijk hier, de auteur zelf) een Zuidnederlandse drukker inschakelde, zodat we in een Franstalig boek typen van Tavernier of Guyot aantreffen. Dat is wat Plantin betreft bv. gebeurd in zijn clandestiene nadrukken van *Les amours* van Ronsard (PP 2151-2).

Hoewel we daarvoor geen bewijs hebben, zal hij ook langs zo'n weg benaderd zijn voor het drukken van *Le Baston*; de auteur was een Zuidnederlander. Wat in dit geval, buiten de lettertypen, onmiskenbaar naar hem wijst is een grote, provisorische, mogelijk houten beginletter D die verso titel is afgedrukt.¹² Die ongewone initiaal vinden we later precies zo terug bij Willem Silvius,¹³ die in 1562 op de liquidatieveiling van de Officina haar sierletters had verworven. Het voorkomen van dit ongewone blokje bij de man die alle initialen uit de beginperiode van Plantin in handen kreeg en deze daarna regelmatig in zijn drukwerk gebruikte, lijkt een onweerlegbaar bewijs voor Plantin's betrokkenheid bij de publicatie van De Brès' boek.

11 Eugénie Droz, 'Christofle Plantin, imprimeur de Guy de Brès, 1555', in: *Het Boek*, 37 (1965-6), pp. 57-72 (p. 64vv, ill.). Kort daarop heeft Voet *GC* in zijn 'Additional Notes to volume I' (dl. 2 pp. 562-3 = Appendix 9) de toeschrijving op m.i. onvoldoende grond verworpen. - Niet alle argumenten van Mlle. Droz zijn overigens correct; zo is *De totius Africae descriptione* (Antwerpen 1556) door Johannes Leo Africanus (*BT* 1874) (anders dan de Franse vertaling uit hetzelfde jaar *PP* 1517) niet, zoals zij meent, door Plantin gedrukt maar door Gillis Coppens van Diest. Dit doet echter niets af van de juistheid van haar toeschrijving van *Le Baston* aan Plantin. Voor enkele nadere bijzonderheden zie VB (1986) pp. 172-3.

12 Zie de reproductie in Droz, art. cit. (n. 11), p. 61.

13 In diens uitgave van Lud. Guicciardini's *Descrittione [...] di tutti i Paesi Bassi*, Antwerpen 1567 (*BT* 1360), op bl. F2 en Dd[1].

1556. Plantin drukt anoniem voor Joannes Bellerus te Antwerpen diens uitgave: Ant. Hulstius, *Stadium cursoris christiani* (BT 6012). De toeschrijving berust onder meer op het voorkomen van zes van Plantin's sierletters in het boek.¹⁴

ca. 1556. Eerder heb ik in dit tijdschrift uiteengezet dat Plantin in of omstreeks dit jaar het hoofdwerk heeft gedrukt van Hendrik Niclaes, de leider van het seculair Huis der Liefde. Dit werk, getiteld *Den Spiegel der Gherechticheit*, was een grote opdracht die geheel door de profeet zelf werd gefinancierd, evenals enkele kleinere geschriften die Plantin omstreeks dezelfde tijd voor hem drukte: *Psalmen unde Ledern* [...] en *Van dem rechtferdigen Gerichte Godes*.¹⁵ Dat het uiterlijk van het boek zozeer afwijkt van Plantin's verdere productie moet toegeschreven worden aan de wensen van zijn opdrachtgever.

1559. In het begin van dit jaar kreeg Willem Silvius uit Brussel de opdracht om de Statuten van de vorstelijke Orde van het Gulden Vlies te drukken. De order was even eervol als merkwaardig, want Silvius had als uitgever nog geen enkele staat van dienst en was zelfs nog niet opgenomen in het St. Lucasgilde - iets wat sinds enkele jaren ook voor drukkers verplicht was. Oorzaak van dit achterwege blijven was ongetwijfeld dat hij tot in 1562 geen eigen drukkerij bezat en dus niet als meester kon worden toegelaten. Hij moest in die tijd van de diensten van anderen gebruik maken om zijn uitgaven tot stand te brengen.

In de zomer van 1559 zagen zowel *Les ordonnances de l'Ordre de la Thoyson d'or* (BT 2257), het Franse origineel, als de Latijnse vertaling *Constitutiones Ordinis Velleris aurei* (BB C 876) het licht. Beide boeken zijn met grote zorg op perkament gedrukt.¹⁶ Op grond van dit goede resultaat kreeg Silvius het recht zich 'drukker des Konings' te noemen,¹⁷ een onderscheiding waarop hij trots

14 VB (1993, zie hierboven n. 3), p. 15, n. 43. De zes initialen behoren tot de twee series nr. 20 en 25 in Stephen Harvard, *Ornamental Initials. The Woodcut Initials of Christopher Plantin. A Complete Catalogue* (New York 1974).

15 Uitvoerig hierover: VB (1988-9), pp. 126vv.; VB (1993), pp. 13vv.

16 VB (1990; zie n. 8), pp. 170vv.

17 In Plantin's boekhouding wordt hij van 1559 af als zodanig vermeld.

was en die hij zelfs na zijn benoeming tot drukker van de Staten van het bevrijde Holland soms nog op zijn drukwerk zou vermelden.

Naar aanleiding van deze ongewone gang van zaken is een discussie ontstaan over de vraag: was het Plantin die deze Gulden Vlies productie verzorgde, zoals hij later verklaarde, of heeft Silvius, al dan niet op de persen van zijn collega, de uitgave met eigen materiaal gedrukt? Voet koos voor de tweede mogelijkheid en nam de boeken niet als werk van Plantin in zijn *Plantin Press* op. Het typografische beeld van het drukwerk en onze huidige kennis omtrent de geschiedenis van zijn eerste lettervoorraad leiden echter tot een andere conclusie: de twee werken werden wel degelijk door de Officina gedrukt, met het materiaal dat daar in de eerste jaren in gebruik was.

Naderhand kwam veel van het aanvankelijke letterbezit van de drukkerij - vermoedelijk het grootste deel - bij de liquidatieveiling in bezit van Silvius.¹⁸ Hij kreeg voor die aankoop een grote lening van de stad, waaruit we mogen opmaken dat de magistraat er veel aan gelegen was om het bedrijf voor Antwerpen te behouden. De meeste van Plantin's lettertypen en al zijn initialen uit zijn eerste periode zien we daarna bij Silvius in gebruik - een overgang die pas sinds kort onderkend is. Bijna al zijn drukkersmateriaal was dus oorspronkelijk bezit van de Officina en bepaalt het beeld van haar uitgaven tot April 1562.

Wat door Silvius werd uitgegeven voordat hij een eigen drukkerij had, is meest door Plantin gedrukt. Niet zelden als deelluitgave, waarbij de partners het financiële risico gezamenlijk droegen.¹⁹ Dat geldt voor *PP* 1134, 1178, 1581, 2117 en 2402, waarvan de exemplaren met Silvius' adres de naam Plantin in het colofon vermelden - maar ook voor Silvius' deel van de oplage van Jo. Laezius, *De poeticorum studiorum utilitate* (*PP* 1504 [B]) waarin die opgave ontbreekt. Ook drukte Plantin anoniem voor zijn collega de door de overheid bij deze bestelde Franstalige *Ordonnances* van 1560 (*BT* 2436) en de herdruk van twee jaar later (*BT* 2437).²⁰

18 VB (1990), pp. 193vv.

19 VB (1990), pp. 182vv.

20 *Ibidem*.

1562. In de verkooplijst van de liquidatie van de Officina komen drie posten voor die betrekking hebben op een 'Historie van de noorwercxse [sic] landen'.²¹ Daarvan kwamen 35 riem in veiling - wat in dit geval overeenkomt met ongeveer 460 exemplaren - en ook een koop 'figueren van noorwegen', blijkbaar de blokken van de houtsneden in het boek; bovendien een hoeveelheid lettermateriaal waarmee, zoals expliciet wordt opgegeven, het boek gedrukt was. De opgaven kunnen op geen ander werk betrekking hebben dan op Olaus Magnus' *De wonderlijcke historie van de Noordersche landen*, Antwerpen, Willem Silvius, 1562 (BT 6274, afb. 1). Hoewel in het boek zelf Plantin's naam niet wordt genoemd en het lettertype verder nergens bij hem voorkomt (hij had het waarschijnlijk pas in huis), valt er niet aan te twijfelen dat we hier wederom te maken hebben met een boek dat in de Officina voor Silvius (die het ook had vertaald) is gedrukt. Hij had blijkbaar de oplage, of dit deel ervan, nog niet afgenomen toen de drukkerij verzegeld werd, zodat hij zich genoodzaakt zag zijn eigen uitgave uit het faillissement te kopen. Dat kostte hem 70 gulden, waarna het boek kon verschijnen met een opdracht 'uut onser druckerye' gedateerd 10 juli 1562.²² Want inmiddels was Silvius inderdaad sinds kort eigenaar van een drukkerij!

Plantin had nog een ander boek voor Silvius onderhanden toen het noodlot toesloeg, en wel diens tot dusver meest ambitieuze onderneming: de teksten van de *Spelen van sinne* (BB S 224), opgevoerd tijdens het vermaarde Antwerpse landjuweel van 1561. Silvius wilde er een spectaculaire uitgave van maken, liet een fraaie reeks van illustraties snijden en vertrouwde het eerste deel, de zinnespelen, toe aan de zorgen van Plantin (afb. 2). Deze begon aan de productie van het boek, maar ook hier kwam het ingrijpen van de overheid tussenbeide. Silvius zag nog kans de afgedrukte vellen aan inbeslagneming te onttrekken (met medewerking van de betrokken autoriteiten?), maar moest een vervangende drukker vinden om het begonnen werk af te maken. Gillis Coppens van Diest voltooide het eerste deel, Tavernier drukte het tweede. Vooral

21 MPM Arch. 27, fo. 16v, 15v resp. 43r.

22 VB (1990), pp. 180vv.

Het eerste boeck van Olaus

de groote vvt Gotlant Aertsbisscop van
Vpsalen, int corte begrepen, inde welcke beschre-
uen worden, de nature, seden ende manieren
van oorloghen vanden Noorderschen
natie, ende volcken.

Vande ghelegghentheyt vanden lande
van Biarmen.

nder den landen Noorbtwaerts/ghe-
legghen is eē landſchap/datmē heet Biar-
mē dwelecks zenith is den Noorberschē
Pole / ende ſijnen Drijont is de cirkel
equinoctial/dewelcke is deelende den Zo-
diack in twee ghelijcke deelen/ makende den dach en-
de den nacht elck een half iaer lanck gheduerende/ſoo
dat int ſelue landt / tgantſſche iaer anders niet dan
eenen natuerelijcken dach en is. Dit landt van Biarmen/alsoo ons Saxo Silandricus beſchrijft/wordt
ghedeelt in twee deelen: het een deel wordt ghenacmt
Biarmen op deſe ſijde vanden gheberchten/ ende het
ander deel Biarmen over tgheberchte. Int landt dat
ghelegghen is op deſe ſijde / ſtaen hooghe berghen die
altijts bedect ſijn met ſneeu/ dwelecke nochtans vande
der hitte der Sonnen nimmermeer en ſmelt/ſoo dat
ſe gheen ſchade oft letſel by en brencht. Tuſſchen deſe
berghen ligghen veel groote winde ende dicke boſ-
ſchen/inde welcke gheen wegghen oft paſſagien en lig-
ghen die bekent ſijn/en oock veel luſtighe beemden/ met
een groot ghetal van veelderande wilde beeſten die op
ander plaetſen niet bekent oft te vinden en ſijn. Bouē
deſen ſoo ſijnder oock veel riuieren oft beken/ de wele-
ke loopen al ruyſſchende en ſchuypende/ duert ghez-
moet dattet water vindt teghen die ſteen rootſen / die
2 inde

Ill. 1: Olaus Magnus, *De wonderlijke historie van de Noordersche landen*. Antwerpen, [Chr. Plantin voor] Willem Silvius, 1562, sign. A [1]. - Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum.

Charte der Rhetorijcken van dLandt-Iuvveel.

Exultatie.

En huy minlijck affheyden, van alle twijft ver,
Hebbende ontfanghen, den Gheest der gratien,
Sien seluen Gheest In welcke gheen aeghelijst se,
Wenstgen ver Broeders, elck conftig Artijlt se,
Doe elc Zenslighe salutatie,
Om ontfanghent, In Recreatie,
Sien ver Schilders, nu ghegoud en gheschotil,
Om is dat en Peys, ons bedrijft van tualit,

Verftandighe, Edele conftighe gheesten,
Wij den ontfant, minft meten meesten,
Compareert in Augusto den derden daeg
Mate, met min San Sesthiene. Compt ten seftes,
Van eenen tot sellen, sulc vollesfey
Presentatie. V te presenterene, sonder vordrach,
Men sal inhalen, alsoomty plaeg,
Incomfiej. Wie triumphant Incompt vanden meerder Steden,
Schoonst, Figuerlijck, als hier nate vollesf, soo elck best mach,
Met meest volcx van ghelate, vey van si den,
Een Schale van ses Onet, winnet met velden.

Figuerlijck.

Oec een Schale van vieu Onet, sulley winnet,
Sic ons bighetere als vout, velyghet vey minnig,
Vanden minder Steden, fmeende heerlijck.
En wie best in sij incomft Tantwerpen vinnig,
Oec figuerlijck, moralijck, sal doen belinnet,
Hoe dat wt lonsten verlaemt, als Broeders eerlijck,
En minnelijck sal cheyden, onvieselijck,
Sal winnet vier Onet, dace in een Trouwe,
Doe Tweede, twee Onet, sijt accorde vtemtelijck,
Sal in ghefigureet Liefde, als een vrouwe
Wat fimmte, sal lonstich verlaemt, flet met vrouwe.

Doe

III. 2: *Spelen van sinne* (I). Antwerpen, [Chr. Plantin voor] Willem Silvius, 1562, sign. [A4]v. - Amsterdam UB.

Coppens' aandeel steekt erg af tegen dat van Plantin, maar vreemd genoeg is het tot voor kort niemand opgevallen dat aan deze uitgave drie verschillende drukkerijen hebben meegewerkt.²³

De overname van een groot deel van Plantins drukkersmateriaal maakte Silvius onafhankelijk van de diensten van anderen. Wat de oorspronkelijke eigenaar betreft: na de herinrichting van de Officina ging, zoals bekend, Plantin een vennootschap aan met de Van Bomberghens en kreeg zo de beschikking over zeer ruime middelen. Op een enkele uitzondering na was het daarna met deelluitgaven afgelopen: beide drukkers werkten voortaan onafhankelijk van elkaar. Wel blijkt uit Plantin's boekhouding dat zij op grote schaal handel bleven drijven in elkaars publicaties.

1561-3. Over Plantins verdere samenwerking met Hendrik Niclaes, in diens drukkerij te Kampen, schreef ik reeds in dit tijdschrift.²⁴ In 1562 verscheen daar op naam van Lenaert der Kinderen (een van Plantin's zettters) een Nieuw Testament, in het jaar daarop gevolgd door een complete Bijbel - beide bewerkt naar Protestantse vertalingen. Het was van Plantin een geslaagde actie om een aandeel te behouden in de toen meest winstgevende sector van de boekenmarkt: het drukken van Bijbels. Men mag aannemen dat de productie voor gemeenschappelijke rekening plaatsvond. Bovendien liet de secteleider daar al zijn nog niet gepubliceerde werk drukken (PP 1733-46 en 1746bis), uitgaven die men dus niet tot Plantin's productie kan rekenen. Wel werd in 1561 op die pers een herdruk bezorgd van *Die Secreten van [...] Alexis Piemontois* (PP 39),²⁵ die met Plantins Antwerpse adres op het titelblad verscheen en dus van daaruit in de handel werd gebracht.

23 VB (1990), pp. 185vv.

24 VB (1988/9), *passim*; zie aldaar ook voor de verdere literatuur. Enkele aanvullende gegevens in VB (1993), p. 4vv.

25 *Ibidem*, pp. 134-6 en afb. 3.

Clandestiene uitgaven na de heropening

1563-5. Toen de twee in Kampen gedrukte Bijbeluitgaven voltooid waren, werd de pers opgeheven. Lenaert der Kinderen bracht Plantin's lettermateriaal terug naar Antwerpen en kreeg daar van zijn meester de beschikking over een deel van de typenvoorraad en over de houtsnee-initialen. Daarmee reisde hij naar Emden en ging nog enkele jaren door met het drukken van Bijbeluitgaven, o.a. twee Nieuwe Testamenten die in 1565 op zijn naam verschenen. Uit het feit dat hij ook gebruik maakte van materiaal van Willem Gaillart moeten we aannemen dat deze activiteiten zich in diens drukkerij afspeelden; hij was daar blijkbaar betrekkelijk zelfstandig werkzaam. Burger van Emden is hij niet geworden en een eigen drukkerij heeft hij niet gehad.

Deels met eigen materiaal, deels met dat van zijn gastheer, drukte hij daar ook twee folianten die een tot dusver onbekend merk dragen: Christus als levensbron met het omschrift 'Comt ende drinct wt die fonteyne des levenden waeters'. Een van die twee uitgaven is een clandestiene nadruk van de zo succesvolle 'Emdense Bijbel' van Gaillart's collega Gillis van der Erven, de andere een vertaling van de *Sermonen* op alle Zon- en feestdagen van de Duitse mysticus Joannes Tauler. We kunnen vermoeden (maar niet bewijzen) dat deze productie, althans gedeeltelijk, voor rekening van Plantin plaats vond; opvallend is in ieder geval dat in zijn boekhouding Der Kinderen in Emden voor enkele grote posten aan papier gedebiteerd staat zonder dat die leveranties ooit betaald werden.

In 1566 raakte Plantin direct betrokken bij een publicatie van politieke betekenis: het 'Drie-miljoen rekest' - een aanbod aan Filips II om met dit bedrag als losgeld godsdienstvrijheid voor de Nederlanden te verkrijgen. Het was een initiatief waar zowel de calvinisten als de lutheranen achter stonden en het werd persoonlijk gesteund door belangrijke leiders van deze groeperingen, samen met een aantal grote zakenlieden die zich bereid verklaarden bij te dragen aan het bijeenbrengen van dit formidabele bedrag. Van de originele Franse tekst van het rekest, gedrukt op een groot

vel ‘lombard’-papier, is een exemplaar bewaard met de handtekeningen van verschillende vooraanstaande deelnemers en opgave van de bedragen waarvoor zij bereid waren in te tekenen. Daaronder vinden we diverse namen die we ook kennen uit de omgeving van Plantin.²⁶

Het verwondert dan ook niet dat hem gevraagd werd voor de druk te zorgen; het blad is gezet uit lettertypen van Garamont en Granjon die alle te vinden zijn in Plantin's *Index characterum* van 1567. In de facsimile-uitgave van dit specimen²⁷ zijn het de nrs. 1, 16, 17 en 22. Die combinatie van typen komt in deze tijd elders in de Nederlanden niet voor en dat de druk daar plaats vond (en niet in Frankrijk, ook mogelijk met dit letterbeeld) blijkt uit het bestaan van een Nederlandse versie van de tekst. Die verscheen, in de vorm van een groot-kwarto katern, in precies dezelfde vier lettertypen. Het stuk was bestemd om ten gunste van de actie naar alle steden en andere bestuurscentra van de Nederlanden gezonden te worden.²⁸ Zoals men weet, werd het voorstel echter door Filips verontwaardigd afgewezen, waarna men de inmiddels bijeengebrachte gelden gebruikte voor de gewapende strijd tegen hem - volgens sommige historici de verborgen opzet van het plan.

Eind 1566, enkele dagen voordat de Zuidnederlandse stad Valenciennes door de Brusselse regering openlijk van rebellie werd beschuldigd, verscheen *Declaration sommaire du faict de ceux de la*

26 Den Haag, ARA, collectie Royer inv. nr. 12 (H. de Brederode, Albrecht van Huchtenbrouck, Josue Halveringen de Hoffegen, Jacques de Huele, Maximilien de Bloys dit Coc, Louis de Nassau, Philippe de Marbays seigneur de Loverval, Marcus Perez, Bernart de Merode, Jean de Marnix et de Thoulouse, A. de Bergues en C. de Houchin).

27 *Type Specimen Facsimiles*, vol. II (16-18). With annotations by H.D.L. Vervliet and H. Carter (London 1972), No. 16: *Index sive Specimen characterum Christophori Plantini* (1567).

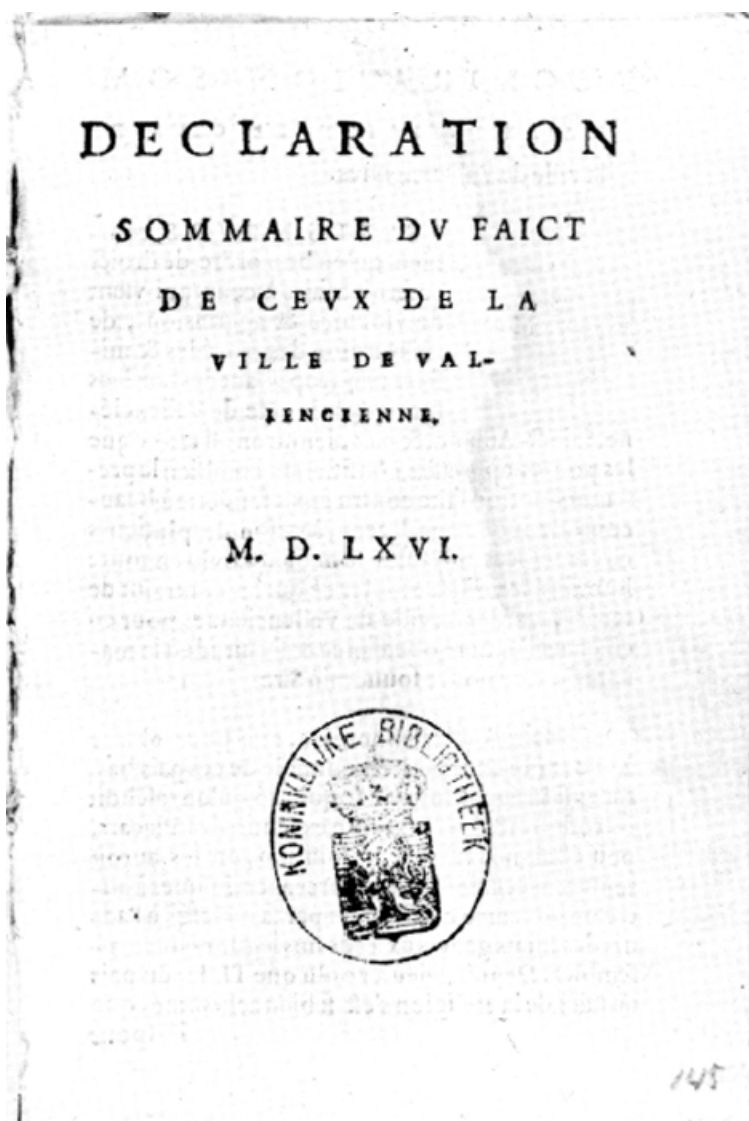
28 De Nederlandse versie verscheen met het opschrift: ‘Aen den Coninck’. Collatie: A⁴ (A4 blanco). Deze niet eerder beschreven Nederlandse uitgave is als een onopengesneden vel bewaard in het Rijksarchief Noord-Brabant (RA Zevenbergen inv.nr. 482). Toen de vertaling reeds was gedrukt werd zij op verlangen van Willem van Oranje en zijn broer Lodewijk van Nassau herzien door Coornhert en diens tekst werd de officiële. Zij is afgedrukt in P. Chr. Bor, *Oorsprongk, begin en vervolg der Nederlandsche oorlogen, beroerten en borgerlyke oneenigheden ...* Deel I (Amsterdam 1679), Zie H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert*, pp. 42f., 162.

ville de Vallencienne (BT 825, Kn. 145). De opsteller van dit verdedigingsgeschrift van de stad was de daar sinds kort gevestigde predikant Guy de Brès, wiens *Le baston de la foy Chrestienne*, zoals we zagen, eertijds door Plantin was gedrukt. Ook de *Declaration* (afb. 3) is gezet uit lettertypen die we alle in de Officina terugvinden. Daaronder zijn, behalve twee typen van Garamont, zowel de ‘Philosophie’ als de ‘Coronelle romaine’ van Haultin - een combinatie die, voorzover bekend, in de Nederlanden alleen daar voorhanden was. Hoewel in theorie de mogelijkheid bestaat dat een Franse drukker de opdracht uitvoerde, lijkt het waarschijnlijker dat de Zuidnederlander De Brès zijn apologie, ook met het oog op de verspreiding, in alle haast naar Antwerpen heeft gezonden; het stuk verscheen toch al te laat om het beleg nog te kunnen verhinderen. Wat later, kort na 15 januari, kwam van de auteur een tweede justificatie voor de inmiddels belegerde stad uit, ditmaal in lettertypen die Augustijn van Hasselt in Vianen gebruikte.²⁹ Deze was als factor van Plantin met een door zijn meester ter beschikking gestelde drukkerij naar het Noorden getrokken om daar Bijbeluitgaven, te beginnen met een Nieuw Testament en een Psalmbundel, te gaan drukken.

Deze onderneming heeft bij Plantin's biografen tot verschillende misvattingen geleid. Verondersteld werd dat hij in Vianen onder bescherming van Hendrik van Brederode een filiaal wilde vestigen om politieke publicaties voor het Verzet te drukken of (een ander vermoeden) verboden boeken voor de Engelse markt; verder dat de protestantse Van Bomberghens bij de opzet betrokken waren en dat, tenslotte, de onderneming een weinig doordachte poging was om in te haken op de nieuwe ontwikkelingen in het bewogen jaar 1566.

De werkelijkheid was anders: Plantin stuurde in November een volledig uitgeruste drukkerij met drie zetters en (minstens) twee drukkers naar het Noordnederlandse Kampen. Hij legde de

29 Herman de la Fontaine Verwey, ‘Le siège de Valenciennes et l'imprimerie clandestine de Plantin à Vianen en 1566-67’, in: *Revue française d'histoire du livre*, I (1971), pp. 3-19 (pp. 10f.). Uitvoerig over deze publicaties: VB (1986), pp. 101vv. (met reprod. titel) en pp. 171vv. De toeschrijving aan Van Hasselt kan op typografische gronden worden bevestigd.

III. 3: [Guy de Brès], *Déclaration sommaire*. [Antwerpen, Chr. Plantin], 1566. - Den Haag, Kon. Bibl.

onderneming in handen van Augustijn van Hasselt, die eerder als bedrijfsleider van Hendrik Niclaes' drukkerij het burgerrecht van de stad had verkregen. Het plan was de succesvolle Bijbeldruk van 1562-3 voort te zetten, in het gunstige klimaat van een handelsstad waar, zoals gebleken was, het bestuur zich zeer terughoudend in geloofszaken opstelde. Maar juist in deze weken werd, nadat ontdekt was dat in Kampen fel anti-Spaanse pamfletten waren gedrukt, de magistraat bedreigd met ingrijpen van hogerhand en zag deze autoriteit zich genoodzaakt strenge maatregelen te nemen tegen subversieve uitgeverspraktijken. Het is niet duidelijk of Augustijn met zijn mensen reeds in de stad was gearriveerd of dat zij nog onderweg waren, maar een vestiging in Kampen was niet meer mogelijk.

Ook in Vianen, waar men na deze onvoorziene tegenslag onderdak vond onder bescherming van Hendrik van Brederode, bleek een verblijf van enige duur een illusie. Toen de drukkerij daar was ingericht en de productie op gang kwam, dreigde de stad al na enkele maanden door regeringstroepen te worden ingenomen. Met een haastige vlucht slaagde men erin de reeds gedrukte vellen in veiligheid te brengen, waarna de bewuste uitgaven werden voltooid in een nieuwe drukkerij, door Plantin ter beschikking gesteld in het veilige Wesel. Augustijn kon daar beginnen aan de vorming van een fonds dat binnen twee jaar groeide tot een totaal van (voor zover thans bekend) zeventien publicaties.³⁰ In 1569 besloot Plantin tot opheffing van zijn nevenvestiging; hij nam zijn Franse lettertypen terug en verkocht het resterende deel van de inventaris aan het Huis der Liefde. De sekte had zich inmiddels in, of bij, Keulen gevestigd en was van plan het oeuvre van haar leider Hendrik Niclaes in herziene vorm opnieuw uit te geven.

1567-68. Een vraag van betekenis is nu: in hoeverre kan de Weselse productie mede op naam van Plantin worden gesteld? De gebruikte materialen waren immers van hem afkomstig, zoals onmiskenbaar blijkt uit de samenstelling van de lettervoorraad en bv. de herkomst van de voor zover we weten enige initiaal waar-

30 Voor een lijst van Augustijn's Weselse uitgaven zie VB (1986) pp. 184vv.

over de drukkerij beschikte.³¹ In een brief aan Hendrik Niclaes schreef Plantin bovendien dat hij zijn factor van allerlei benodigdheden voor diens drukkerij had voorzien en dat er een regeling was getroffen voor de verrekening van zowel de kosten daarvan als van de financiële uitkomsten van het bedrijf.³²

Plantin was dus zakelijk ten nauwste betrokken bij de Weselse vestiging - maar hield hij ook de dagelijkse leiding in eigen hand? Als we de fondslijst nagaan, lijkt dat onwaarschijnlijk. Sommige uitgaven zullen zijn duidelijke instemming hebben gehad, zoals bv. de twee Erasmusvertalingen *Een Christelijcke [...] clage des Vreedts* en *Van de eendrachticheyt der Kercken*, beide verschenen in 1567. Die uitgaven liggen geheel in zijn lijn en het lijkt zeer goed mogelijk dat deze teksten vanuit Antwerpen waren meegegeven.

Andere publicaties echter kunnen onmogelijk op Plantin's keuze berusten, zoals Petrus Bloccius' *Meer dan twee hondert ketteryen, blasphemien en(de) nieuwe leeringen, welck uut de Misse zyn ghecomen*, 1567, een nadrukkelijk anti-katholiek tractaat; en zeker ook de uitgave, in twee talen, van de *Verantwoordinge des Prince van Oraengien* van 1568. Deze felle justificatie verscheen juist in de tijd dat Plantin in grote spanning zat te wachten op een bereidverklaring van Filips II om belangrijk bij te dragen aan de financiering van zijn Polyglotten-Bijbel, de latere '*Biblia regia*'. Men kan niet aannemen dat hij het risico nam deze subsidie mis te lopen door vrijwillig een politieke apologie te drukken voor de grootste tegenstander van de Koning. Blijkbaar had Augustijn inmiddels een zodanige ruimte gekregen in het aannemen van opdrachten en de samenstelling van zijn fonds, dat we moeten spre-

31 De W van een alfabet dat Plantin waarschijnlijk in 1563 had laten snijden; het jaartal komt voor in de letter Q. Zie Harvard, op. cit. (n. 14), No. 12, waar de W juist de enige letter is die de auteur niet aantrof in de collectie van het Museum Plantin-Moretus en dus niet kon afbeelden. Voor een reproductie van het blokje uit een Weselse druk zie VB (1986) ill. 5 op p. 108.

32 Christophe Plantin, *Correspondance*, publiée par Max Rooses, vol. I (Anvers 1883), pp. 157vv., no. 74. De brief, van begin Augustus 1567, bevat een passage waaruit blijkt dat hij Augustijn voor een waarde van 500 gulden aan papier, leer en inkt had meegegeven en reis- en andere kosten had voorgesloten. Zie ook VB (1986) pp. 100-01, n. 50.

ken van een zelfstandige positie. Plantin was dus eigenaar van het bedrijf maar moest blijkbaar aanvaarden dat zijn factor de vrijheid nam zijn eigen beleidslijn te volgen. Terwijl de Viaanse activiteiten dus nog tot Plantin's beleid zijn te rekenen, is dat met de productie te Wesel niet meer het geval.

De latere jaren

1577. Tien jaar lang, voorzover we thans weten, onthield Plantin zich van uitgaven die politiek riskant waren. In 1577 echter kreeg Willem Silvius, ‘Drukker des Konings’ d.w.z. overheidsdrukker, van de Staten Generaal opdracht een scherp anti-Spaans geschrift te drukken, gebaseerd op de inhoud van een bundel brieven aan Don Juan die men had weten te onderscheppen. De begeleidende tekst werd geschreven door Marnix van St. Aldegonde en ook Vulcanius was bij de uitgave betrokken. Silvius, even tevoren benoemd tot drukker van de Staten van het bevrijde Holland, kwam door de haast waarmee de order moest worden uitgevoerd in moeilijkheden. De drukkerij was blijkbaar reeds onderweg naar zijn nieuwe stad van vestiging, Leiden, en om het drukwerk tijdig te kunnen leveren zag hij zich genoodzaakt twee collega's in te schakelen. Dat waren Gillis van den Rade, voor Marnix' verhandeling, en Plantin die de teksten drukte van de brieven die de basis vormden van de publicatie.³³ Het geheel verscheen daarna met Silvius' impressum onder de titel *Sommier Discours* (BT 4373, Kn. 305). Kort daarop bleek het aantal exemplaren te gering en moest een nieuwe oplage worden gedrukt (BT 4374, Kn. 306). Van den Rade had het lood reeds gedistribueerd en moest zijn aandeel opnieuw zetten; Plantin kon gebruik maken van zijn nog staande zetsel.³⁴

33 Voor het tot stand komen van deze uitgave en het ongewone drukproces zie schr. dezes, ‘Willem Silvius, Christiaan Houweel and anti-Spanish propaganda, 1577 to 1579’, in: *Quaerendo*, 24 (1994), pp. 3-29 (pp. 19vv.).

34 Ibidem, pp. 20-21. Nog in hetzelfde jaar verscheen ook een uitgebreide en herziene versie onder de gewijzigde titel *Discours sommier* (BT 926). Bij de druk daarvan was Plantin niet betrokken.

Daarna duurde het tot 1579 dat opnieuw ongesigneerd drukwerk van Plantin's persen kwam. Hij was toen, als opvolger van Silvius, sinds kort benoemd tot officiële drukker van de Staten-Generaal in Brussel, wat hem een stroom van opdrachten opleverde. Deze waren ten dele van bestuurlijke, maar vooral ook van propagandistische aard - nooit eerder werd de politieke strijd op zo grote schaal via de drukpers gevoerd.

In tegenstelling tot de meeste publikaties die Willem Silvius in de twee volgende jaren (in samenwerking met zijn Antwerpse collega Christiaen Houweel)³⁵ voor de Oranjepartij verzorgde, is alles wat Plantin voor de Staten-Generaal drukte van zijn impressum voorzien. Het waren officiële uitgaven die hem werden opgedragen door de feitelijke machthebbers in de Nederlanden en zij verschenen dus onder hun verantwoordelijkheid. Een enkele maal, wanneer de inhoud al te fel anti-Spaans was, gebruikte Plantin de naam van zijn schoonzoon Frans van Ravelinghen of van zijn zwager Guillaume Rivière als dekmantel, een nogal doorzichtige camouflage daar de familierelatie natuurlijk algemeen bekend was.³⁶

Toch kunnen we behalve al deze gesigioneerde uitgaven ook enkele publicaties zonder impressum toeschrijven aan Plantin's pers. In de eerste plaats een rekest *Aende Heeren ende goede mannen vanden Breeden Raedt der stadt van Antwerpen*, 'door de Coronellen ende de Capiteynen deser stadt', van 20 Oct. 1579 (BT 7371; Kn. 509). Het schrijven doet een beroep op de magistraat om meer middelen ter beschikking te stellen voor de verdediging van de stad. Daar Plantin inmiddels Silvius ook als stadsdrukker van Antwerpen was opgevolgd, lag het voor de hand dat men bij hem kwam om het stuk te drukken. Dat blijkt typografisch uit het gebruik van Van den Keere's Mediaan (VPT T 28) als tekstletter samen

35 Voor deze tijdelijke samenwerking zie schr. dezes, art. cit. (n. 33), *passim*.

36 Zoals o.a. in Bartholomé de las Casas, *Tyrannies et cruautéz des Espagnols perpétrées à l'Indes Occidentales*, Anvers, Fr. de Ravelinghen, 1579 (PP 926, BT 1813). Ook gebruikte Plantin enkele malen de naam van een van zijn medewerkers: Cornelis de Bruyn (PP 1916) of Nicolas Spore (PP 1920).

met de initiaal D van een calligrafisch alfabet dat Plantin exclusief bezat.³⁷ Het katern heeft geen titelblad, alleen een koptitel.

Dat is ook het geval bij *Een trouwe waerschouwinghe aen de goede mannen van Antwerpen* (BT 6924; Kn. 575), waarin dezelfde sierletter is gebruikt. Knuttel plaatste deze ongedateerde oproep in het jaar 1581 omdat het stuk 'de strekking heeft aan te toonen, dat het geoorloofd is om geheel met den Koning te breken'. Het is echter allerm minst uitgesloten dat reeds in 1579 hier en daar dergelijke gedachten leefden en de gelijke uitvoering met het vorige stuk wijst eerder op 1579 als jaar van verschijnen.³⁸

Eveneens onzeker (1579 of 1580?) is de datum van een andere oproep aan de bevolking, waarvan de tekst begint met: *Goede mannen, het is nu hooghe tijt dat ghylieden eenmael besluyt oft ghy het Spaensche iock wilt teenemael aflegghen ofte niet* (BT 5854; Petit 298). Ook dit is een katern van slechts 4 bladen waarvan de tekst, zonder opschrift, ditmaal opent met een van Plantin's elegante 'lettres cadeaux'.³⁹

De zojuist genoemde calligrafische D is tenslotte ook te vinden in een vierde publicatie zonder titelblad: *Ordonnancie by de Coninghinne van Enghel-landt [...] teghen de Malcontenten ende andere verraeders des voors. Coninckrijcks* (BT 1009 = 5703?; Mach. E 29). Deze proclamatie, uitgevaardigd op 15 Juli 1580, werd vermoedelijk kort daarop vertaald en als bifolium uitgegeven. Ook hier wijzen de gebruikte lettertypen op de herkomst uit de *Officina*.⁴⁰

1579. Een publicatie van andere aard uit dit jaar die we aan Plantin mogen toeschrijven is *Dat Nieuwe Testament* [...] Ghe-

37 Dit fraaie alfabet is vreemd genoeg onbekend gebleven aan Harvard, op. cit. (n. 14), hoewel Plantin het zowel te Antwerpen als te Leiden gebruikt heeft. Een reproductie van het stel is te vinden in Max Rooses' *Index characterum* (Antwerpen 1905), No. 29 (ook in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 2 (1904), pp. 7-21).

38 L.J. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten... te Leiden*, deel I ('s-Gravenhage 1882) vermeldt dit pamflet dan ook tweemaal; onder no. 297 in het jaar 1579, en nogmaals in 1581 onder no. 326.

39 Namelijk de G van het alfabet Harvard no. 40.

40 Behalve verschillende textura's van Van den Keere vinden we aan het einde enkele regels in Garamont's Vraye Mediane Romaine (Plantin's *Folio Specimen* No. 38) en enkele woorden gedrukt in fractura, zijn 'Augustine Allemande' (*ibid.* No. 31).

druckt nae de copie van Niclaes Biestkens van Diest, [...] 1579.⁴¹ Deze 16mo zakeditie geeft een versie die in 1562 door genoemde drukker was uitgegeven en die een jaar later, waarschijnlijk na zijn dood, met zijn kopie-adres werd herdrukt door een doperse uitgeverij in Franeker. Men zette het boek daar uit de kleinste toen bestaande textura, de Nonpareil van Ameet Tavernier (*VPT* T 51). De Franeker drukker had dit lettertje speciaal voor zijn Bijbeluitgaven laten ontwerpen en kreeg als opdrachtgever waarschijnlijk de stempels meegeleverd. De *Officina* kocht in 1565 gegoten letter van dit type - vermoedelijk het gietsel dat Tavernier voor eigen gebruik had mogen behouden.⁴² Plantin stuurde het lood door naar Wesel waar Augustijn van Hasselt er verschillende boeken mee drukte. Bij de verkoop van de drukkerij aan het Huis der Liefde in 1569 kwam het type naar Antwerpen terug.⁴³

De toeschrijving van dit 1579 *Nieuwe Testament* aan Plantin berust nu niet alleen op het feit dat het gezet is uit dit zeldzame lettertje, maar dat op het titelblad ook enkele regels voorkomen in Van den Keere's 'Minion' textura (*VPT* T 50). Plantin kocht dit bijna even kleine type in 1569 nog voordat het voltooid was⁴⁴ en het komt naderhand regelmatig in zijn drukwerk voor. Hij was in deze jaren de enige die *beide* miniatuurtypen bezat en die we dus hier als drukker mogen aanwijzen.⁴⁵ De uitgave tekent zijn ambitie om een vooraanstaande plaats als internationaal Bijbeldrukker te behouden, ook waar het zogenaamd 'Protestantse' vertalingen betrof. Na zijn activiteiten op dit terrein destijds in Kampen,⁴⁶

41 Van deze uitgave zijn twee exemplaren bekend: UB Amsterdam (Mennonitische Bibliotheek) en St. Pieters & Paulusabdij te Dendermonde. Gaarne dank ik bibliothecaris E. van de Vyver voor zijn vriendelijke informatie over dit laatste exemplaar.

42 *Index sive Specimen*, op. cit. (n. 27), No. 45.

43 Er zijn aanwijzingen dat omstreeks deze tijd slechts twee gietsels bestonden: dat van de Franeker drukkerij die het type had laten snijden en een bij Plantin. Het eerste was blijkbaar inmiddels in bezit gekomen van de Emdense drukker Willem Gailliart.

44 Voor het contract van levering, dd. 16 juni 1569, zie *VPT* p. 172 noot 2.

45 Ook het ontbreken van elk ornament of initiaal wijst op een herkomst van buiten de Noordelijke Nederlanden, waar die voorzorg niet meer nodig was. Het 'Totten Leser' waarin de vroegere uitgever in 1563 trots mededeling deed van het 'doen maken van een seer cleyn letterken' is hier onveranderd overgenomen, net als in de Kampense herdruk waar Plantin destijds bij betrokken was.

46 Voor Plantin's aandeel in de productie te Kampen zie VB (1988/9) pp. 133vv en VB (1987) *passim*.

Vianen, Wesel (en Emden?),⁴⁷ probeerde hij het nu nog eens in Antwerpen - juist in het jaar dat de Noordnederlandse uitgevers in Dordrecht, Delft en Leiden in onderlinge wedijver bezig waren de markt over te nemen. Het zou Plantin's laatste publicatie van deze aard zijn.

In 1580 gaf Plantin de verslagen uit van de vredesonderhandelingen die het jaar tevoren in Keulen waren gehouden (en mislukt): *Acta pacificationis* (PP 1917, afb. 4). Onbekend was tot dusver dat hij in hetzelfde jaar ook de drukker en vermoedelijk tevens uitgever was van een andere versie van dit werk, op groter formaat gedrukt en voorzien van uitvoerige commentaren van de Nederlandse afgevaardigde Aggaeus Albada, die daar als woordvoerder van de delegatie van de Staten-Generaal een invloedrijke rol had gespeeld. De geannoteerde uitgave verscheen met het adres 'Lugduni (zonder: Batavorum), apud Andream Schutenum', dus bij Andries Verschout. Deze Zuidnederlander had zich in 1574 na het beleg van Leiden in die stad gevestigd, was daar getrouwd en drukte er, zoals recent kon worden aangetoond, de *Nova poemata* van Janus Duza (Jan van der Does) - een bundel die in 1575 verscheen met het impressum *In nova Academia nostra Lugdunensi excusum*.⁴⁸ Waarschijnlijk had hij daar, als in Antwerpen⁴⁹, aanvan-

- 47 Over Lenaerts activiteiten in Emden zie VB (1987) p. 113vv. Men kan vermoeden dat de twee Nieuwe Testamenten die hij daar in 1565 bij Willem Gailliart drukte (in octavo resp. 12mo), in opdracht en op kosten van Plantin tot stand kwamen. Het is in ieder geval opvallend dat deze niet alleen een grote partij papier naar Lenaert zond - hij deed verder vrijwel geen zaken met het ketterse Emden - maar dat het bovendien nimmer tot afboeking (en dus betaling) van die levering kwam. In 1579 (!) stond de post van fl. 112 st. 4 nog in zijn geheel open (MPM Arch. 110 fo. 8).
- 48 De uitgave verscheen op kosten van de Leidse stadssecretaris Jan van Hout. Zie schr. dezes, 'De eerste drukkers voor de stad Leiden (1574-78): Jan Moyt Jacobsz en Andries Verschout' in: *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan B.N. Leverland* (Leiden 1989), pp. 407-16 (pp. 410-12).
- 49 Zijn naam komt niet voor in Anne Rouzet's *Dictionnaire des imprimeurs [etc.]*, noch in *Belgica typographica 1541-1600*. Voor zijn verdere Nederlandse loopbaan zie J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop 1974), pp. 508-13.

ACTA PACIFICATIONIS

Q V Æ

CORAM SAC. CÆSAREÆ
MAIEST. COMMISSARIIS,

I N T E R

SEREN. Regis Hispaniarum & Principis
Matthiæ Archiducis Austriæ, Guber-
natoris, &c. Ordinumque Belgij lega-
tos, Coloniae habita sunt:

F I D E L I T E R

*Ex Protocollo legatorum Ordinum descripta, & quæ Ger-
manicè vel Gallicè concepta erant, in linguam Latinam
translata, necessariisque Annotationibus illustrata.*

Psalm. XCIV.

Non derelinquet Dominus populum suum, & hæreditatem suam
non deseret:
Vsq̃uedum ad iustitiam reuertatur iudicium, & sequentur illud
omnes recti corde.

L V G D V N I,
Apud Andream Schutenum:

M. D. LXXX.

kelijk geen eigen drukkerij maar maakte hij gebruik van de faciliteiten van een collega.⁵⁰

Het staat nu vast dat ook deze gecommenterde uitgave van de *Acta*⁵¹ een druk is van de *Officina*. De lettertypen, Garamont's Parangonne en Augustine romaine, samen met Granjon's Texte cursive en Bastarde, geven dat al aan, maar het gebruik van Van den Keere's Dessendiaan (*VPT* R 31) sluit elke twijfel uit: Plantin was in deze tijd de enige die het type in zijn bezit had. Bovendien is de initiaal aan het begin van de tekst onmiskenbaar een blokje uit zijn bezit.⁵² Het is begrijpelijk dat hij deze commentaren niet onder eigen naam wilde uitgeven en we kennen zijn gewoonte om in dergelijke gevallen die van een familielid of een medewerker te gebruiken. Ditmaal was dat er een van een vroegere employé: volgens Plantin's administratie had Verschout in 1564 ruim een half jaar bij hem gewerkt, blijkbaar speciaal voor het zetten van Latijn.⁵³ Mogelijk werd hij nu ook ingeschakeld bij de afzet van 'zijn' editie van de *Acta* in de Noordelijke Nederlanden.

1581. Een bijzonder geval zien we bij *PP* 2268, daar vermeld als 'G. Sylvius, Apologia Auenari' [1582 of 1583], 'No copy known'. Deze titel is ontleend aan Ms. 296 fol. 1r.: 'Apologia Auenari p G. Sylvius, 8o. lat. f[euilles] 10. st[uvers] 3½.' Voet vulde 'p' aan tot 'p[er]' en gaf daarmee Sylvius het auteurschap. Dat is echter onjuist; de letter staat voor 'p[ro]' of 'p[our]' en wijst daarmee de Latijnse uitgave aan van de *Apologie* van Willem van Oran-

50 In 1577 verscheen zijn eerste eigen uitgave, een dichtwerk van Jeronimus van der Voort. Het enig bekende exemplaar. destijds in Leuven, ging in 1914 verloren (*Bibl. Belg.* dl. 5, p. 747, no. V 39). In hetzelfde jaar drukte hij enkele stadskeuren voor Leiden; hij beschikte toen blijkbaar over een eigen pers, nadat hij voor die tijd samenwerkte met zijn Leidse collega Jan Moyt. Deze had inmiddels in 1576 zijn drukkerij naar Rotterdam moeten verkopen. Zie schr. dezes, art. cit. (n. 48), pp. 410-12.

51 *Acta pacificationis* quae coram Sac. Caesareae Maiest. commissariis, inter [...] Matthiae Archiducis Austriae [...] Ordinumque Belgii legatos, Coloniae habita sunt; fideliter ex protocollo legatorum Ordinum descripta et [...] annotationibus illustrata. Lugduni [sic], apud Andream Schutenum [= Antwerpen, Chr. Plantin, voor: Andries Verschout te Leiden], 1580. 4to.

52 Harvard, op. cit. (n. 14), de A van no. 12.

53 Van begin februari tot 9 september; zie MPM, Arch. 31 (Livre des ouvriers) fo. 1v. ← Ill. 4: *Acta pacificationis* [ed. Aggaeus Albada]. Lugduni [= Leiden, Chr. Plantin voor] Andries Verschout, 1580. - Amsterdam UB.

je: *Apologia illustrissimi principis Wilhelmi [...] principis Aulicae [...] S.l.*, apud Carolus Sylvius, 1581 (Knuttel 563; afb. 5). Deze uitgave is inderdaad in 8vo-formaat en beslaat 10 vel. Het 'Scrutamini' merk op het titelblad is gedrukt van hetzelfde, authentieke blokje als in de Nederlandse uitgaven van de *Apologie*.⁵⁴ We mogen dus aannemen dat hier sprake was van een order die de jonge Silvius bij zijn Antwerpse collega heeft geplaatst omdat zijn eigen zetcapaciteit op dat moment tekort schoot. Dat de druk inderdaad van Plantin is, blijkt uit de lettertypen - o.a. Van den Keere's 'Moyen Canon' Romein (*VPT R 13*), een letter die Plantin exclusief bezat - en ook de houtsnee initialen tonen het aan.⁵⁵

1581 (<). Van de Franse *Apologie* bestaat een uitgave (Kn. 556, afb. 6) die Plantin ditmaal waarschijnlijk buiten medeweten van Silvius Jr. op de markt heeft gebracht - het kan een van de clandestiene nadrukken zijn waartegen deze zich, overigens zonder succes, heeft verweerd. Evenals de 'echte' uitgaven van zijn pers is het een 4to-editie. Op het titelblad staat, boven het jaartal 1581: 'De l'Imprimerie de Charles Sylvius', maar deze mededeling is onjuist. Van de hier gebruikte lettertypen bezat hij namelijk alleen Garamont's Cicero, maar niet diens Gros Romain Romain, zoals het type in Plantin's administratie wordt genoemd, en evenmin Granjon's 'Capitales sur 2 lignes de Cicero' en zijn eerste St. Augustin. Deze typen vindt men echter wel in de *Index* van Plantin, onder de nrs. 26, resp. 22, 2 en 25. We kennen geen andere Nederlandse pers die over deze combinatie van Franse lettertypen beschikte. De uitgave heeft ook de kwaliteit die men van de *Officina* mag verwachten: de druk is technisch uitstekend verzorgd en het boek is versierd met een voortreffelijke kopie van het wapen van de Prins. De zeer heterogene initialen in het boek heb ik verder nergens aangetroffen; mogelijk zijn zij na deze toepassing als belastend materiaal vernietigd.

Er bestaat nog een andere herdruk van de Franse *Apologie*, ditmaal een octavo met als adres 'A Delft' en eveneens 1581 als datum.

54 Fr. Vandeweghe & B. Op de Beeck, *Drukkersmerken uit de 15e en de 16e eeuw binnen de grenzen van het huidige België* (Nieuwkoop 1992): Silvius 8.

55 Harvard, op. cit. (n. 14), 12 N, 17 Q, 19 A1 en S, en 20 P2.

A P O L O G I A

ILLVSTRISSIMI

PRINCIPIS WILLELMI

DEI GRATIA PRINCIPIS AV-
raicæ; Comitis Nassauix, Catthorum, Dietzij,
Viandæ; Burgrauij Antuerpiæ; Vicecomitis
Bisontij; Baronis Bredæ, Dieftij, Grimberghæ,
Arlei, Nozereij, &c. Domini Caftrobelini, &c.
Proprefidis generalis per vniuerfum Belgium,
Præfidis Brabantix, Hollandix, Zelandix, Vl-
traiekti, Frifiorum, &c. Admirallij, &c.

*Ad Proscriptionem ab Hispaniarum rege in
eum promulgatam, cui adiuncta est*

RESPONSIO AD QVASDAM
LITERAS EIDEM PRINCIPI FAL-
fo à Parmenfi adscriptas.

AD ORDINES GENERALES.

SCR V.

TAMIN I.

Apud Carolum Sylvium, Typographum
Ordinum Hollandix.

M. D. LXXXI.

Ill. 5: Willem van Oranje, *Apologia* [Antwerpen, Chr. Plantin voor] Carolus Silvius te Leiden, 1581.
- Amsterdam UB.

A P O L O G I E

O V D E F E N S E

DE TRESILLVSTRE

P R I N C E G V I L L A V M E P A R L A

G R A C E D E D I E V P R I N C E D ' O R A N G E :

Conte de Nassau, de Catzenellenbogen, Dietz, Vian-

den, &c. Burchgraeve d'Anvers, & Visconté de Be-

zançon : Baron de Breda, Dieft, Grimberge, d'Arlai,

Nozeroy, &c. Seigneur de Chastel-bellin, &c.

Lieutenant general es païs bas, & Gouverneur

de Brabant, Hollande, Zelande,

Vtrecht, & Frise : &

Admiral, &c.

*Contre le Ban & Edict publié par le Roi d'Espagne, par lequel il
proscript ledit Seigneur Prince, dont apperra des calumnies &
faulx accusations contenues en ladicte Proscription.*

P R E S E N T E E A M E S S I E V R S

les Estats Generaux des Païs bas.

Ensemble ledit Ban ou Proscription.

De l'Imprimerie de Charles Syluius.

M. D. LXXXI.

Ook deze uitgave is gedrukt in Franse lettertypen die alle in de *Officina* voorhanden waren: nrs. 26, 27, 31, 32, 35 en 36 van de *Index*. Het boek bevat geen ornamenten en is eenvoudig uitgevoerd - een goedkope herdruk zou men thans zeggen. Maar de zorg aan de uitvoering besteed beantwoordt ook hier aan de eisen die daaraan in de *Officina* werden gesteld, zodat men deze uitgave tot nader order op haar naam mag plaatsen - totdat mocht blijken dat de een of andere pers in Frankrijk ook juist deze combinatie van lettertypen bezat.⁵⁶

Het lijkt niet uitgesloten dat een (of beide) van deze uitgaven, met behoud van 1581 als jaartal, het licht zag nadat Plantin in 1583 van de jonge Silvius de post van drukker voor de Leidse academie en de Staten van Holland had overgenomen. Hij kon niet verwachten dat het Spaanse hof het publiceren van een zo persoonlijke aanval op de Koning ooit door de vingers zou zien en het zou zinloos zijn zich voor deze herdrukken te beroepen op zijn lastgevers. Er was dus alle reden om de herkomst te verbergen en het werk onherkenbaar te maken. En antedateren was in dergelijke gevallen een beproefd en risicoloos middel!

Wat anders ligt het met een Latijnse uitgave van het ominieuze Plakkaat van Verlatinge: *Edictum Ordinum confoederatarum Belgii provinciarum* [...] Anno Domini 1581 (*BT* 7409). Dit is zeker een druk van Plantin: zowel de lettertypen als de ornamenten tonen dat aan. Men zou zich nu kunnen afvragen of hij deze vertaling in Antwerpen heeft uitgegeven of later in Leiden; het jaartal op het titelblad behoeft ook in dit geval niet dat van de uitgave te zijn. Maar het titelvignet en de houtsnee initiaal in het boekje sluiten hier elke twijfel uit; zij behoren tot het materiaal van de *Officina* en zijn nooit in Leiden gebruikt.⁵⁷ Plantin schafte zich voor zijn

56 De uitgave is, voorzover ik kon nagaan, in de literatuur niet genoemd; het enige tot dusver bekende ex. bevindt zich in de UB Amsterdam. Er bestaat nog een andere, minder zeldzame nadruk uit 1581 met het adres 'A Delft', echter in 4to-formaat (Kn. 554, Mach. W 93). Ook dit impressum is fictief; zoals uit de typografie blijkt was de anonieme drukker Gillis van den Rade in Antwerpen.

57 De initiaal is Harvard 20 P2; voor het vignet zie G. Glorieux, 'Bandeaux et fleurons chez C. Plantin', in *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini* [= *De Gulden Passer* 66/67], (Antwerpen 1989), pp. 213-35, F 17 (p. 225) ← Ill. 6: Willem van Oranje, *Apologie ou defense* [Leiden], 'Charles Silvius' [= Chr. Plantin], 1581 < - Amsterdam UB.

vestiging daar nieuwe stellen initialen aan en dat maakt het doorgaans mogelijk na ce gaan in welke van zijn twee bedrijven bepaalde uitgaven zonder impressum zijn verschenen - iets wat aan de hand van uitsluitend de lettertypen niet altijd is vast te stellen.⁵⁸

1583. Zo kan een tot voor kort onbekende Franse uitgave van Hiël (Hendrik Jansen Barrefelt) aan de Officina worden toegeschreven. Het betreft hier een *Déclaration de la revelation de S. Jean* van deze vroegere aanhanger van het Huis der Liefde. Bekend is dat deze Bijbelstudie de bewondering opwekte van de vooraanstaande katholieke theoloog Arias Montano, die er in zijn eigen commentaar op de Apocalypse zeer lovend over sprak.⁵⁹ Hij bestelde in 1583 een exemplaar van het boek; het was toen waarschijnlijk pas verschenen.⁶⁰

In dat jaar verscheen bij Plantin ook, zonder datum, *In adventum ducis Alenconii Carmen Hexametrum*, autore J[anus] D[ousa] Junior - een gelegenheids-gedicht van de pas twaalf jaar (aetatis suae XIII) oude, zeer begaafde zoon van zijn gelijknamige vader.⁶¹ Deze was curator van de Leidse Academie en had zijn eigen werk al eerder in de Officina gedrukt gezien.

58 In dit geval wijst echter het gebruik van Van den Keere's 2 regelen Mediaan (*VPT* R 13) in de titel wel duidelijk naar Antwerpen. - Voor een uitsluitend te Leiden gebruikt stel sierletters, met door Harvard genoemd, zie R. Breugelmans, 'Twee anonieme Leidse Plantijndrukken uit 1584', in: *Ex Officina Plantiniana [= De Gulden Passer, 66-67 (1988-9)]*, pp. 163-70 (p. 167).

59 Alastair Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge 1981), pp. 94-6.

60 Deze Franse editie werdesignaleerd door J.F. Mailliard, 'Christophe Plantin et la Famille de la Charité en France: documents et hypothèses', in: *Mélanges sur la littérature de la Renaissance, à la mémoire de V.-L. Saulnier*, (Genève 1984), pp. 235-53 (pp. 240vv.). Dat het een uitgave van de Officina was, blijkt uit de beginletter R uit het alfabet Harvard 20. De eveneens door Mailliardesignaleerde, ook ongedateerde, uitgave *Voyage spirituel d'un jeune homme vers la Terre de Paix* van dezelfde auteur is, vermoedelijk wat later, in Leiden gedrukt.

61 Het enig bekende exemplaar bevindt zich in S & UB Göttingen, in een verzamelband die voorkwam in de veiling Abr. de Vries (Amsterdam, Frederik Muller 1864), nr. 3802. Ik ben Marcus de Schepper zeer erkentelijk voor een fotokopie van het stuk. - Twee van Plantin's initialen tonen de herkomst aan.

In het bovenstaande hebben we het oeuvre van Plantin kunnen uitbreiden met ruim dertig uitgaven. Toch is het een illusie te menen dat daarmee alle ongesigneerde uitgaven van deze drukker uit de behandelde periode zijn achterhaald. Het onderzoek van een zo grote productie vergt tijd en niet alle drukken van de Officina zijn met zekerheid als zodanig te herkennen. Bij Nederlandse teksten zijn de problemen niet zo groot: de enige die, naast onze drukker, zoveel Franse typen gebruikte was Sylvius en wij kennen zijn materiaal goed genoeg om het werk van beide drukkerijen te kunnen onderscheiden.

Het probleem ligt vooral bij Franstalige publicaties. In Frankrijk gebruikte men op grote schaal dezelfde lettertypen als Plantin en in kwaliteit deed het werk van zijn collega's daar dikwijls niet of nauwelijks onder voor het zijne. Bovendien had Plantin regelmatig Franse zettters in dienst die in hun stijl van zetten nationale gewoonten trouw bleven. Een typerend twijfelgeval is *Lettre d'un gentilhomme de Haynault, a Monsieur de la Mothe, Gouverneur de Gravelines. 1578 (BT 1887, Kn 390)*. Dit pamflet is sterk pro-Anjou, de broer van de Franse koning die in het Zuiden voor velen de aangewezen man was om gekozen te worden tot beschermheer voor de Nederlanden. De gebruikte lettertypen zijn Garamont's 'Gros Romain Romain' en zijn Augustine, met op de titel een regel in Granjon's 7 mm. kapitalen. Dit zijn lettertypen die regelmatig in de Antwerpse drukkerij werden gebruikt (*Index* 22, 24 resp. 2); er zijn dus zowel inhoudelijke als typografische redenen om de *Lettre* aan de Officina toe te schrijven.

Maar er is een complicatie: het geschrift opent met een vrij grote, uitstekend gesneden sierletter M - een initiaal die niet behoort tot enig alfabet van Plantin. Ik heb deze letter tot dusver ook niet in ander drukwerk aangetroffen. Mag men nu aannemen dat onze drukker dit blokje speciaal voor deze publicatie heeft aangeschaft om het na gebruik te laten verdwijnen? Dat lijkt niet onmogelijk, maar het blijft een onbewijsbare veronderstelling en daarmee staat de toeschrijving op losse schroeven.

Het is niet de bedoeling van dit artikel tevens de Leidse anonieme drukken van de Officina te behandelen. Ook daar heeft de

drukker het in bepaalde gevallen verstandiger geoordeeld zijn naam te verbergen, al lagen de problemen er anders dan in Antwerpen. Maar een verstandig man neemt geen onnodige risico's en Plantin heeft altijd voortreffelijk de kunst verstaan te beoordelen hoever hij als uitgever kon gaan zonder in moeilijkheden te komen.

Universiteits-Bibliotheek
Singel 425
NL-1012 WP Amsterdam

Jacques Grévin et sa traduction française des *Emblemata* d'Hadrianus Junius

Alison Adams

Si Jacques Grévin dramaturge est beaucoup mieux connu que Jacques Grévin poète, Jacques Grévin traducteur d'emblèmes n'a par contre guère attiré l'attention des critiques, bien qu'il se soit adonné non seulement à Hadrianus Junius mais aussi à Sambucus.¹ Dans ce contexte, Grévin s'insère dans le cadre humaniste de Plantin qui, pour avoir publié les versions latines, françaises et néerlandaises de Junius et de Sambucus, ainsi que des éditions importantes d'Alciat et d'autres livres d'emblèmes, joue un rôle si important dans l'histoire des emblèmes.² Non seulement homme de lettres mais aussi médecin réputé, Grévin semble avoir joui de rapports assez étroits avec Plantin qui a publié ses *Deux livres des venins*, ainsi que sa traduction de Nicandre, non du grec, mais du latin de Jean de Gorris,³ et qui préparait une nouvelle édition de

1 Hadrianus JUNIUS, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1567; deuxième édition 1570; troisième édition 1575. Plantin ne révèle pas le nom de Junius avant la deuxième édition. Les deux premières éditions se trouvent dans la 'Stirling Maxwell Collection' de l'Université de Glasgow, et j'ai consulté l'édition de 1575 dans la Bibliothèque Bodléienne à Oxford. Pour le texte latin également, j'ai pu me servir d'exemplaires de l'édition de 1565 dans la 'Stirling Maxwell Collection' à Glasgow.

Johannes SAMBUCUS, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1567. Encore une fois, le nom du traducteur ne figure pas dans l'édition, mais il ressort clairement des archives du Musée Plantin.

Voir aussi Leon VOET, *The Plantin Press (1555-1589)*, Amsterdam: Van Hoeve, 1980-83, nos. 1484-1487 et no. 2174. Kathryn EVANS, dans sa thèse de doctorat ('A Study of the Life and Literary Works of Jacques Grévin with special reference to his relationship with the Pléiade poets', Ph.D. Bedford College, Université de Londres, 1983), traite l'oeuvre poétique de Grévin mais ne prête pour ainsi dire aucune attention à ses traductions emblématiques.

2 Pour le rôle de Plantin voir Karel PORTEMAN, *Inleiding tot de Nederlandse emblemata-literatuur*, Groningen: Wolters-Noordhoff, c. 1977, pp. 81-87.

3 VOET, *The Plantin Press*, no 1730.

son *Theatre* (Grévin travaillait à des révisions au moment de sa mort et le manuscrit est conservé au Musée Plantin).⁴

Nous savons que Jacques Grévin n'a traduit que 57 des 58 emblèmes de Junius,⁵ mais en fait une étude bibliographique minutieuse démontre que cette lacune révèle une situation assez compliquée qui illumine l'histoire bibliographique de Junius lui-même. Voet a remarqué deux états de la première édition, l'un comprenant 57 emblèmes, l'autre 58, avec le cahier D complètement recomposé. Mais la raison n'est pas, comme il le suppose, simplement le désir d'insérer l'emblème no. 58, car dans cette édition en général très soignée, Plantin a laissé entrer une erreur sérieuse. L'emblème no. 46 porte tout d'abord le titre 'Irae maligna philosophia', au lieu de 'Irae **malagma** philosophia'. Grévin aurait reconnu tout de suite ce contresens, et, étant donné que, dans la première édition de la version française, l'emblème en question apparaît sans titre, ou plus précisément avec le premier vers à la place du motto, on peut conclure que Grévin se serait servi d'un tel exemplaire pour préparer sa traduction. Il n'est donc pas étonnant que le dernier emblème manque. Dans la deuxième édition française, par contre, Grévin semble avoir connu le véritable titre de l'emblème 46 qu'il a traduit: 'La philosophie est la guerison de la cholere'.⁶

Le texte, c'est-à-dire la *subscriptio*, de chacun des 58 emblèmes de Hadrianus Junius constitue un quatrain, bien qu'ils utilisent des formes métriques variées. Mais le texte français est encore plus varié, offrant des versions de deux jusqu'à douze vers. La première édition française omet entièrement les Explications qui suivent les emblèmes, et Grévin semble en effet souvent ignorer ou du moins laisser de côté ce commentaire quand il interprète les emblèmes.

4 Elisabeth LAPEYRE (éd.), *La trésorière; Les esbahis: comédies*, Paris: H. Champion, 1980 (Société des textes modernes français), pp. XLV-L.

5 VOET, *The Plantin Press*, no. 1476. Voir aussi *Les Emblèmes d'Hadrianus Junius. Réimpression de l'édition plantinienne de 1565 tirée sur les bois originaux*, Anvers: Editions du Musée Plantin-Moretus, 1901, avec une introduction par M. ROOSES.

6 Pour une étude plus détaillée de cette première édition des *Emblemata* de Hadrianus Junius, voir mon article 'An expensive compositorial misreading: the reset gathering in Hadrianus Junius's *Emblemata*', 1565, *The Library*, 6e série, 17 (1995), 345-348.

Même quand il les ‘traduit’ pour la deuxième édition, il n'en donne qu'une version très sommaire, même superficielle. Il est logique qu'il néglige la partie où Junius décrivait le bois qu'il fallait créer, mais il raccourcit aussi les parties les plus savantes où Junius découvre pour nous les sources souvent multiples des emblèmes. En effet il passe sous silence plusieurs emblèmes, les jugeant ‘facile’. Le choix de ce mot nous révèle les priorités de Grévin: il ne veut plus, comme il convenait à l'auteur érudit et latiniste qu'était Junius, donner preuve de la largeur de ses connaissances, ni même conduire son lecteur à une appréciation étendue d'auteurs pour la plupart anciens. Il veut simplement que les emblèmes soient compris et qu'ils impressionnent le lecteur. Il en découle que ses propres commentaires visent surtout à expliquer et à simplifier, et non à ouvrir des horizons.

Ce même critère semble être l'essence de sa traduction des emblèmes eux-mêmes. Le latin étant une langue beaucoup plus succincte que le français, il n'est pas étonnant que la plupart des traductions de Grévin soient plus longues que l'original. Il favorise surtout des poèmes de six vers (30 sur 57 dans la première édition); six sont encore plus longs (un de huit vers, deux de dix, et trois de douze). On remarquera que les poèmes les plus longs sont composés de vers plus courts (6 ou 7 syllabes, tandis que dans la plupart des autres poèmes ce sont des alexandrins). Dix-sept poèmes sont composés de quatre vers, comme l'original, trois ont cinq vers, et un poème se réduit à un seul couplet. Étant donné la différence entre les deux langues, on s'attendrait peut-être à ce que six vers au moins soient nécessaires pour donner une impression plus ou moins équivalente du latin. Prenons comme premier exemple l'emblème no. 8, ‘Calumnia dira pestis’:

Hic radio laetifero tacta, velut sidere, Pastinacae,
Exuitur celsa pirus deciduam luxuriam comarum.
Haud aliter vipereo vaniloquus dente calumniator
Attalicas vertere opes, conditionemque potest superbam.⁷

7 Dans les citations, j'ai résolu les abréviations et le ‘s’ long, mais à part cela je reproduis précisément la lecture des textes originaux. Sauf indication contraire, le texte français est tiré de la première édition de 1567.

Grévin traduit ce texte, si ‘traduit’ est le mot juste, par un poème de six vers, intitulé ‘La Calomnie est vne peste cruelle’:

Vous voyez le poirier esleué dessus terre
 Despouillé pouurement ainsi que d'un tonnerre,
 Lors que la Pastenaque y fiche son poinçon:
 Ainsi le médisant d'une langue animée
 Peut tollir la richesse avec la renommée,
 Depuis que de sa gorge il vomit le poison.

Les trois premiers vers consacrés à l'image représentée dans le bois, qui correspondent aux deux premiers du latin, me semblaient à première vue un peu fades. Le mot ‘laetifero’ (= ‘letifero’, qui apporte la mort) manque totalement, et l'expression ‘esleué dessus terre’ est beaucoup plus lourde que le noble ‘celsa’. L'impression d'un feuillage riche, donnée par l'image ‘deciduum luxuriam comarum’, est absente, et tout ce qui reste pour souligner la grande perte soufferte par le poirier, c'est l'adverbe ‘pouurement’. D'autre part, les vers suivants impressionnent tout de suite: Grévin laisse tomber l'allusion à Attalus, qui échapperait peut-être au lecteur francophone, y substituant l'expression allitérative de ‘la richesse avec la renommée’ qui, en même temps, remplace l'allitération en latin de ‘vipereo vaniloquus...’; puis pour l'image ‘vipereo... dente’ (signifiant l'esprit du calumniateur), il crée une nouvelle image dans le dernier vers, image non seulement valable en elle-même, mais constituant de plus un jeu de mot (poinçon/poison) qui souligne les rapports entre les deux parties du poème. Dans ce contexte, on peut peut-être revenir sur notre jugement sur ‘despouillé pouurement’ pour signaler, là aussi, une tentative d'allitération, moins bien réussie, mais qui sied à la façon dont Grévin semble envisager son poème. Nous nous trouvons donc en face, non d'une traduction mot à mot, mais d'une adaptation libre où il se sert d'une variété d'effets stylistiques pour recréer, en quelque sorte, l'impression totale de l'original.

On voit le même processus se reproduire dans l'emblème no. 31, ‘Idem salutis & exitij fons’:

Nos necat elleborus, capris adipem auget, auique:
 Idem ignis fomes, & populator opum est.

Insontem & sontem facundia praestat eundem:
Nunc est exitium, nunc medicina salus.

Grévin traduit le titre de façon très précise, ‘Mesme fontaine de salut & de mort’, mais il n'en est pas de même pour la *subscriptio*:

Le Bouc vit d'Helebore a l'homme damageable:
Le feu nous enrichist, & les biens il raut:
La parole rend l'homme innocent & coupable:
Par vn mesme remede on meurt, & si lon vit.

Le premier vers du texte latin est marqué par l'allitération: ‘Nos necat elleborus...’, et suivi par la répétition des sons ‘o’ et ‘p’ dans le deuxième: ‘populator opum’. Dans la version française, cette ouverture dramatique manque. La notion de ‘tuer’ est remplacée par la phrase ‘à l'homme damageable’, où la répétition du son [□m] n'a guère la même valeur que l'allitération latine, mais d'autre part l'expression verbale du deuxième vers est peut-être à préférer à l'expression nominale du latin. Inévitablement, le parallèle ‘sontem’: ‘insontem’ est perdu. Dans le latin, le paradoxe est renforcé par le ‘nunc’ répété du dernier vers qui rappelle le titre. La version française n'exploite pas le titre, mais d'autre part le contraste ‘on meurt’: ‘on vit’, ainsi que le renforcement fourni par le mot ‘mesme’, produit un effet final d'une certaine force.

On s'attendrait peut-être à ce que les textes où Grévin s'efforce de raccourcir l'original réussissent moins bien que ceux où, comme dans les emblèmes déjà discutés, il se permet de rallonger un peu. Sa version de l'emblème no. 28, ‘Principis calamitas, priuatorum dissimilis’, comprend, comme le latin, quatre vers, mais étant donné la différence entre les deux langues, ceci devrait entraîner une diminution des détails (Voir planche no. 1). Peut-être pour compenser, le titre est plus long, et, par conséquent, assez maladroit, bien qu'il maintienne l'allitération: ‘La calamité des princes est dissemblable à celle des hommes prieuez’. Les vers latins soulignent la nobilité du prince que l'on ne peut pas détruire:

Stat vidua quercus laeto honore frondium,
Quas rapido Boreas decussit asper turbine.
Princeps auitum, saeva cui refigerit
Imperium Nemesis, tuetur is gentis decus.

Planche no.1: Emblème 28: 'Principis calamitas, priuatorum dissimilis'. a) Hadrianus Junius, *Emblemata*, Anvers: C. Plantin, 1565; b) Hadrianus Junius, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1567 (enlarged). (Exemplaires de la 'Stirling Maxwell Collection', Glasgow University Library, Department of Special Collections)

La calamité des princes est dissemblable à celle
des hommes priez.

Le chesne se tient droit despoillé de branchage
Que l'Aquillon siffiant en bas luy à iecté.
Le Prince qu'un desastre a mis à paupreté
Resient toujours l'honneur de son premier lignage.

Le

Dans ce contexte, il est essentiel que l'adversaire du prince, et ainsi l'adversaire du chêne aussi, soit digne de lui: alors Boreas est qualifié de l'adjectif 'asper', et agit 'rapido turbine', et c'est Nemesis (saeva... Nemesis) elle-même qui provoque la chute du prince. La version française diminue cette impression de grandeur:

Le chesne se tient droit despouillé de branchage
Que l'Aquillon sifflant en bas luy a iecté.
Le Prince qu'un desastre a mis a paureté
Retient tousiours l'honneur de son premier lignage.

Pour Nemesis il ne reste que le faible 'desastre', et même l'Aquilon a perdu un peu de sa force (sifflant).

Le poème qui a subi la plus grande réduction (à deux vers) est pourtant très bien réussi. C'est l'emblème no. 52, 'Venter, pluma, Venus laudem fugienda sequenti':

Quo fugitua ruis, quemue auersata relinquis
Gloria clara virum?
Desero suffultum pluma, Venerisque ministrum,
Mancipiumque gulae.

Grévin commence par traduire le motto littéralement: 'Qui suit la louange doit fuir le ventre, la plume & Venus', c'est-à-dire les attributs de l'homme qu'on voit couché dans le bois. Notons que chacun des trois éléments à rejeter est représenté par deux mots, et que pour les deux derniers Junius établit un parallèle évident, renforcé par le chiasmus (Venerisque ministrum,/ Mancipiumque gulae). Le français est beaucoup plus bref:

Belle gloire ou fuis-tu? qui laisse tu derriere?
Cupidon & Bacchus & Venus escumiere.

Les trois noms employés ici ne sont pas exacts, non seulement parce qu'il s'agit maintenant de trois personnages distincts, au lieu des attributs d'un seul personnage, mais parce qu'ils ne correspondent pas aux faiblesses humaines que Junius nous encourage à fuir et dont Grévin parle dans le titre. Néanmoins, nous nous trouvons ici en face d'un poème qui, par sa brièveté même, a sa propre force. La rime met l'accent sur 'escumiere', épithète traditionnel et évocatif pour Vénus. Dans la deuxième édition, Grévin modifie le titre: 'Qui suit la louange, doit fuir le ventre, la pares-

se, & la luxure'. Cette nouvelle formulation interprète les images de l'original (la paresse, c'est la plume; et la luxure, bien entendu, c'est Vénus). Grévin veut peut-être renforcer le sens de la morale que lui-même il a changé par cette traduction des plus libres.

Si une version française brève ne signifie rien quant à sa valeur, il en est de même pour une version beaucoup plus longue que l'original. Les versions françaises des emblèmes no. 38 et no. 23 ont toutes les deux douze vers, mais leurs qualités sont bien différentes. 'Femina improba' (38) est un poème violent où Junius associe la sexualité de la femme avec une véritable violence (Voir planche no. 2):

Cùm ruit in venerem, blanditur Echidna marito,
Mox satura insertum praescidit ore caput.
Improba palpat, tentigine feruida coniunx;
Continuò letum poscit anhela viri.

'Echidna' non seulement signifie un serpent, mais suggère aussi le monstre, mi-femme, mi-serpent, qui était la mère de Cerbère. L'acte sexuel est dénoté par 'ruit in venerem' et 'tentigine feruida' souligne sa violence. L'épithète 'improba' a un sens assez fort. Grévin réduit la violence du latin de tous points de vue:

La vipere amoureuse	Vne femme méchante
Se monstre gracieuse	Par sa langue allechante
A son nouvel espous,	Couure son coeur marri:
Puis ceste traistre beste	Et apres pleine d'ire
Flambante de courrous	De son pauvre mary
Lui va couppant la teste.	La mort elle desire.

Le poème français ressemble presque à une chanson, avec ses vers courts, et cette impression est renforcée par les rimes 'amoureuse' et 'gracieuse' des deux premiers vers. Malgré les vers courts, il s'agit évidemment d'un développement de l'original, mais qui a tendance à en diluer le sens: l'absence du côté sexuel est frappante. Tout ce qui reste de 'ruit in venerem' est 'Se monstre gracieuse', et 'tentigine feruida' devient 'Par sa langue allechante'. Dans la *subscriptio* originale, Junius semble souligner moins la perfidie de la femme, que son inconstance qu'il lie à son excitation sexuelle, comme si c'était cette excitation elle-même qui en était la

Planche no.2: Emblème 38: 'Femina improba'. a) Hadrianus Junius, *Emblemata*, Anvers: C. Plantin, 1565; b) Hadrianus Junius, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1567 (enlarged). (Exemplaires de la 'Stirling Maxwell Collection', Glasgow University Library, Department of Special Collections)

42 EMBLEME XXXVIII.

La meschante femme.

La vipere amoureuse
 Se monstre gracieuse
 A son nouvel espous,
 Puis ceste traistre beste
 Flambante de courroux
 Lui va couppant la teste.

Vne femme mechante
 Par sa langue allechante
 Couure son cœur marri:
 Et apres pleine d'ire
 De son pauvre mary
 La mort elle desirc.

racine.⁸ Dans le français, Grévin nous donne l'impression que la femme feint son excitation pour couvrir sa colère et son dessin meurtrier, interprétation favorisée par l'Explication aussi: 'se monstre' implique la déception, comme 'couvre son coeur marri'. La répétition du son 's' dans le deuxième vers du latin évoque le serpent, et la répétition du 'p' dans le troisième vers renforce le fait qu'il faut désapprouver l'action de la femme. Rien dans le français ne semble donner une équivalence à la force du latin: au contraire les vers courts, et surtout le jeu de mots 'marri': 'mary' à la rime donne une impression de légèreté qui convient mal au sujet de cet emblème.

Par contre, l'emblème no. 23, 'Diuina scrutari, temerarium', nous fournit une version française où la forme et le sens se complémentent 'C'est vne chose temeraire de recercher de trop pres les choses diuines'. La version latine, dédiée à Cornelius Musius, prêtre et humaniste, originaire de Delft, emploie deux images pour exprimer les mystères divins:

Immatura sitim Pharia arcet Palma, eadem
Sensus praepedit, & linguam matura ligat.
Scrutans celsa Dei mysteria, lingua, animo
Haeret; at ille sapit qui vestibulum haud superat.

L'image principale est, bien sûr, la palme égyptienne qui, après avoir servi à étancher la soif, en devenant plus grande, allourdit les sens de celui qui y touche. Junius en tire la morale qu'il faut éviter de donner expression aux mystères divins, qu'il compare, implicitement, à un temple dans lequel il vaut mieux ne pas entrer ('vestibulum' = le vestibule, l'anti-chambre). Grévin modifie l'équilibre de ce poème, en consacrant cinq vers à l'image de la palme, et sept à la morale, et ceci sans aborder la deuxième image:

La palme qui n'est pas mure
Chasse la soif qu'on endure:
Mais ayant maturité

8 Il faut avouer, que l'Explication donne l'impression contraire, c'est-à-dire de la perfidie voulue de la femme qui feint son excitation. Mais cette interprétation des vers latins ne s'impose pas. Quoi qu'il en soit, tout le côté sexuel manque dans la traduction française.

Le sens en est tourmenté,
 La Langue en est entachee.
 Celluy qui cerche de prez
 De Dieu les profondz segretz
 Trouue sa langue attachee
 Contre l'esprit aresté:
 Mais celluy est bien plus sage,
 Qui plein d'vn humble courage
 Simplement s'est contenté.

Le sens de la première partie reste plus ou moins pareil, la cheville ‘qu'on endure’ étant la seule chose qui ne correspond pas au latin. La structure en parallèle des quatrième et cinquième vers soulignent le grand danger représenté par la palme et donne une impression de finalité, créée peut-être dans le deuxième vers de la version latine par l'allitération: ‘linguam matura ligat’. Mais dans la deuxième partie, Grévin ne se contente pas de l'avertissement donné par Junius; il rajoute un sentiment plus positif dans les trois derniers vers: à l'expression assez neutre ‘sapit’, il substitue quelque chose de beaucoup plus émotif, ‘est bien plus sage’, tout en introduisant l'idée de l'humilité (vertu chrétienne par excellence). La forme du poème entier, les vers courts qui suggèrent une certaine légèreté, correspondent de façon satisfaisante à l'impression finale donnée par le dernier vers avec son insistance sur la valeur de la simplicité.⁹

Si les conclusions que j'ai tirées jusqu'ici des traductions de Grévin semblent exagérées ou trop subjectives, il suffit de regarder les changements nombreux que Grévin introduit dans la deuxième édition de la version française. Ces modifications nous permettent d'entrer de façon sûre dans l'esprit de Grévin, de partager sa motivation. En effet, à peu près la moitié des emblèmes dans leur forme française ont subi une modification qu'on peut

9 Dans son commentaire long et compliqué, Junius lie cet emblème à l'impossibilité d'essayer de définir le Dieu chrétien et aux dangers qui en résultent. Mais au cours de ses réflexions il revient toujours au cadre de l'érudition ancienne, comme pour s'y cacher ou du moins pour désorienter le lecteur. L'on ressent son dégoût pour les luttes religieuses de son époque, caractéristique de la Famille de la Charité dont il faisait partie. Rien ici ne suggère l'adhésion de Grévin qui supprime toutes ces allusions.

qualifier de significative, c'est-à-dire qui dépasse la simple correction d'erreurs typographiques (les accents, *la* pour *le* etc.) dont je ne parlerai pas.¹⁰ D'ailleurs aucun changement ne correspond à un changement dans le texte latin, à part, bien sûr, le motto de l'emblème no. 46, mais en réalité il s'agit là aussi d'une correction. Correction encore la substitution d'Apollon pour Diane (traduction de Latoides, dans l'emblème no. 11): voilà la preuve la plus convaincante que Grévin n'a pas tenu compte du commentaire lorsqu'il préparait sa traduction, car Junius y avait détaillé les allusions peu précises du texte latin.

Le tout premier emblème, 'Reprehendere procliue: & animum apertum esse debere', 'Estre enclin à reprendre & auoir l'esprit ouuert', nous fournit un exemple tant soit extrême de la façon dont Grévin semble agir (Voir planche no. 3). Cet emblème demande une connaissance profonde de la culture ancienne, car il faut y reconnaître l'histoire selon laquelle Neptune, Pallas et Vulcan ont demandé à Momus, dieu de la repréhension (censure), de juger lequel des objets qu'ils avaient choisis serait la chose la plus utile au monde. Neptune aurait suggéré un cheval, Pallas une maison, et Vulcan l'homme. Momus aurait répondu que l'homme devrait porter une fenêtre dans la poitrine pour révéler ce qu'il y cachait. Mais dans le texte latin, aucune mention explicite des trois rivaux, bien qu'ils soient représentés dans le bois, ni de la qualité critique signifiée par Momus:

Nocte satus, genitore orbus, sum nomine Momus,
Dente Theonino singula rodo lubens:
Fingi hominem caussor clathrato pectore; apertis
Sensibus occultum ut nil specus ille tegat.

La seule référence que Junius y fait, c'est 'Dente Theonino', pour souligner son esprit critique (cette phrase, tirée d'Horace, fait référence au poète satirique Theon). Junius dévoue quatre pages érudites à expliquer son texte. En essayant de produire une version facile à comprendre, tout en se passant de commentaire,

10 La tendance à corriger des fautes et même à éclaircir le sens se maintient, mais de façon réduite, dans la troisième édition de 1575, mais il y entre en même temps quelques nouvelles erreurs.

Grévin entreprend, peut-être, une tâche au dessus de ses forces! La première version n'est certainement pas très réussie:

Je suis nommé Momus qui ay pris naissance
De la Nuict qui me feist sans aucune semence:
Je veux mordre chasqu'vn d'une dent Theonine,
Marry que l'homme porte vne close poitrine,
Pour autant qu'il ne faut que ce creux soit couuert:
Mais plustost à chasqu'vn parfaitement ouuert.

Qu'on lise cette version sans avoir le latin sous les yeux, le deuxième vers pourrait signifier quelque chose de tout à fait différent du 'genitore orbus' de l'original: ce serait Momus lui-même, qui n'aurait pas de 'semence'. Grévin corrige ce malentendu éventuel dans sa deuxième version. La 'dent Theonine' ne signifierait certainement pas grand-chose à un lecteur francophone, et ceci aussi est modifié. Le quatrième vers, qui ne correspond à rien dans le latin, aide également à transmettre le sens général, en expliquant la faiblesse humaine visée par Momus, mais cela n'évite pourtant pas que le premier texte français reste peu intelligible. Le deuxième, auquel Grévin ajoute un commentaire bref mais clair quant aux différents personnages qui figurent dans l'histoire et dans le bois, écarte du moins les pires obscurités:

Je suis le Dieu Momus qui eus la Nuict pour mere,
Laquelle m'engendra sans semence de pere,
J'ay pour mordre chascun la dent enuenimee,
Marry que l'homme tient sa poitrine fermee,
D'autant qu'il n'est pas bon que lon porte couuert
Le coeur qui doit tousiours estre à chascun ouuert.

L'ambiguïté du deuxième vers a disparu, ainsi que l'obscur allusion à Theon. Et en même temps, Grévin a réussi à reproduire le parallèle entre 'Nocte satus' et 'genitore orbus' sous la guise de la rime *mere/pere*. La modification du quatrième vers souligne la **volonté** de l'homme qui lui ferme le coeur, et ainsi la morale qu'il faut en tirer; et le changement de l'expression 'creux', traduction assez littérale de 'specus' (grotte), en 'coeur' nous encourage à appliquer l'emblème à nous-même au lieu de nous concentrer sur l'histoire ancienne. Il faut admettre que le rythme du cinquième vers en souffre un peu.

Ce premier emblème manifeste de la façon la plus évidente beaucoup des problèmes que doit affronter le traducteur. D'abord, en s'adressant au public francophone, Grévin sait qu'il ne peut bien sûr pas se fier au même niveau de connaissances de la culture ancienne que Junius; mais plus intéressants peut-être sont les problèmes d'ordre littéraire qu'il aborde. Dans une langue caractérisée par la brièveté d'expression, une grande partie de l'effet dérive de l'ordre des mots, presque infiniment variable, et souvent, dans le cas de Junius, cet effet est renforcé par un système de sons répétés, comme l'allitération, ou une construction en parallèle, comme ici dans 'Nocte satus, genitore orbus'. Le français, évidemment, n'opère pas de la même façon, et il est rare qu'on puisse traduire mot à mot. Dans ce contexte, il faut tâcher de trouver un effet équivalent en français, mais souvent par un autre moyen, comme Grévin le fait ici avec la rime, peu originale d'ailleurs, de *pere* avec *mere*.

Dans sa deuxième édition, Grévin nous donne également une version complètement nouvelle de l'emblème no. 13, 'Prudentia cum robore coniuncta': en effet il passe d'un poème de quatre vers à un poème de six vers, ce qui lui permet de faire ressortir la morale d'une façon beaucoup plus impressionnante (Voir planche no. 4). Le texte latin se divise en deux: les deux premiers vers sont consacrés à une description de la statue de Cyllenius (c'est-à-dire Mercure), représentée dans le bois; les deux derniers, très brièvement, expriment la morale qu'il faut en tirer. Dans les deux versions de 'La prudence ioincte avecque la force', on s'y attendait déjà, Grévin donne à Mercure son nom habituel, mais la brièveté d'expression semble lui poser des problèmes. Dans la première version, Grévin change l'équilibre, ce qui est rare dans ses traductions, en consacrant un seul vers à la statue, et trois à la morale:

Mercure se tient droit ioinct avecq la vieillesse.
La force est indomptable avecque la sagesse:
Mais sans elle, elle va tousiours se consumant,
Et ne peut demourer iamais asurement.

Évidemment, on y perd quelque chose: l'expression de la jeunesse de Mercure (*Viribus integris*). Mais d'autre part le troisième

vers est original et développe les dangers que nous pouvons encourir sans la ‘sagesse’. La deuxième version est pourtant nettement supérieure:

Vous voyez en ces deux la ieunesse & vieillesse,
 La force est indomptable avecque la sagesse:
 Mais sans elle, elle va tousiours se consumant,
 Et ne peut demourer ferme & stable vn moment.
 Ainsi lon vit iadis en vne pourtraicture
 Attachés doz-à-doz l'vn & l'autre Mercure.

L'équilibre est rétabli (le premier et les deux derniers vers consacrés à la statue, et les vers deux à quatre à la morale), ainsi que l'idée de la jeunesse. La logique de l'emblème est renforcée par les phrases ‘Vous voyez’ et ‘Ainsi’. D'ailleurs les dangers se trouvent exprimés d'une façon plus émotive avec la substitution de la phrase ‘Et ne peut demourer ferme & stable vn moment’ pour ‘Et ne peut demourer iamais asurement’.

Ces deux poèmes profondément révisés nous fournissent la clef de l'attitude de Grévin vis-à-vis de Junius: il témoigne du désir d'offrir à son public une traduction facile à comprendre, mais sans négliger les effets stylistiques qu'il exploite pour essayer de créer une force émotive.

La tendance à renforcer la morale et à simplifier les allusions savantes se manifeste parfois progressivement: dans la version latine de l'emblème ‘Principum opes, plebis adminicula’ (14), l'image de la première partie du texte, et du bois, se situe explicitement dans le domaine égyptien (Pyramides Pharium), et le lien entre la morale et cette image se reflète dans la répétition ‘perennia... perenniter’. Le français de la première version, ‘Les richesses des Princes sont le soustien du peuple’, emploie un autre lien, le motif de ‘verdure’ suggéré par le mot ‘viret’ dans le latin, utilisé au sens figuré:

Le lyerre entresuiuy de branchages tout vertz
 Poussez de ça de là, la pyramide embrasse,
 Dont les Rois Phariens furent iadis couuertz.
 Par les biens des seigneurs le pauvre populace

Souuent est soulagee, & la grand' fermeté
Verdoye a tout iamais en l'esprit aresté.

Grévin précise les 'branchages... **vertz**', pour nous préparer au mot 'verdoye' à la fin. Dans sa deuxième version, Grévin omet la référence aux rois égyptiens, peut-être pour élargir le domaine dans lequel la morale peut s'appliquer:

Le lyerre tortillé heureusement embrasse
La haulte Pyramide, avec ses plis diuers,
Ses tiges sont par tout de feuilles recouuerts:
Ainsi voit on souuent la pauure populace
Par les Grands soulagee: ainsi la fermeté
Verdoye à tout iamais en l'esprit arresté.

Le lien peut-être simpliste entre 'vert' et 'verdoye' a disparu ('ainsi' répété deux fois joue peut-être le même rôle), mais la morale, c'est-à-dire le soutien réciproque, est exprimée de façon encore plus claire, d'une part par le nouveau titre, 'Les richesses des Princes sont le soustien du peuple, **qui leur faict honneur**', d'autre part par le mot 'heureusement'.

Il est d'autres emblèmes (cf. aussi l'emblème no. 52 ci-dessus) où Grévin modifie le titre pour que la morale soit plus évidente et s'applique plus facilement au présent. La première version représente toujours une traduction exacte du latin. 'Seipsum vincere, palmarium' (15) devient d'abord 'Se vaincre soymesme est triumpher', puis 'Se chastier soymesme est triumpher' qui change un peu le sens de l'original, mais en le faisant correspondre à la substitution de 'sçauoir diuin', lecture christianisée, au latin 'Sophia'. Le titre de l'emblème suivant (16), 'Cuncta complecti velle, stultum' devient d'abord, équivalent exact du latin, 'C'est folie de vouloir tout embrasser', puis 'C'est folie de chasser apres les honneurs, & de vouloir tout embrasser' qui oriente le lecteur tout de suite. Le changement dans l'emblème no. 55 est encore plus clair: 'Vn maintien gracieus' ne donne au lecteur aucune idée du sens qu'il faut chercher. A cette traduction mot à mot Grévin substitue 'Estre candide & ne s'amuser aux choses mauuaises'.

Les modifications introduites pour rendre un texte plus clair peuvent être minimes; parfois un seul mot est changé. Ainsi dans l'emblème no. 33, Grévin commence par traduire 'scutum' par 'targe', comme on s'y attendrait, mais par la suite il renonce à cette expression figurative et substitue 'deffense'. L'emblème no. 44 traite du conflit entre le vice et la vertu, 'Biuium virtutis & vitij'; tout d'abord, Grévin met 'fourchee', mais par la suite il y préfère l'expression plus courante 'la double voye' qui prépare le lecteur aux oppositions que le texte va lui offrir. Dans la deuxième version, il souligne la morale en substituant 'l'onde allechante' pour 'l'eau delicieuse' qui n'exprimait peut-être pas assez clairement la désapprobation nécessaire dans la description du Vice qui nous tente. La substitution de 'menaçante' pour 'toute hideuse' développe pourtant peut-être trop le paradoxe de la Vertu dont l'aspect peu attrayant peut décourager le voyageur.

La traduction française de Grévin montre jusqu'ici, nous avons vu, une réduction des allusions mythologiques qui amène à une généralisation du sens, de façon à s'appliquer mieux à la situation dans laquelle le lecteur se trouve. Quelquefois, mais c'est l'exception, l'inverse est vrai et la signification s'en trouve limitée. Dans l'emblème no. 9 'Inuidia integritatis assecla', 'L'enuie est compagne de l'intégrité', on parle de la façon dont les envieux se rassemblent autour de l'homme vertueux. Grévin introduit la notion de la maison du vertueux qu'il décrit d'abord par la phrase 'En laquelle lon vit selon dieu & raison'. 'Dieu' ne figurait pas dans l'original, mais Grévin renforce son rôle actif dans la deuxième édition où il écrit: 'Ou Dieu faict habiter la iustice & raison'. Dans l'emblème no. 22, 'Adulator saluti reipublicae grauis', 'Le flatteur est insupportable en la republique', Grévin dit que le Roi doit bannir de sa cour le flatteur 'Qui des bons plus-souuent se rend accusateur'. Cette formulation généralisée change, et l'on trouvera 'Qui des hommes de bien s'est fait l'accusateur' qui semble, à cause du passé composé, se référer à un fait historique. En effet, ces

deux emblèmes, sous leur forme française, pourraient bien refléter des actualités de l'époque.¹¹

Inévitablement, les révisions qui cherchent à éclaircir le sens arrivent en même temps à renforcer l'effet émotif. Mais il y en a d'autres, où Grévin se limite à travailler sur des techniques stylistiques, où, paradoxalement, son influence sur la réaction émotive du lecteur est encore plus manifeste. Par exemple, dans le deuxième emblème de la collection, 'Rabularum odium', 'La hayne des chicaneurs & pledereaus', qui vise les avocats qui entreprennent des litigations fausses, Grévin s'exprime d'abord de façon assez modérée à travers la métaphore de l'éléphant et du porc:

L'Elephant Indien prend fort à contrecœur
Le grongnement du porc...

En 1570, cette expression se trouve renforcée par le superlatif hyperbolique:

... n'a point plus grand hayneur
Que le pourceau...

Il peut s'agir, dans ce contexte, de changements apparemment insignifiants, parfois un seul mot, qui arrivent tout de même à produire un effet très important: dans le troisième emblème, 'Gloria immortalis labore parta', 'L'immortelle gloire acquise par labeur', la modification la plus réussie est le changement de 'labeurs continus' (latin 'continuos') en 'labeurs assidus' qui constitue, sans aucun doute, une expression beaucoup plus émotive. Je trouve que 'Le sçavant florira' donne également une meilleure impression que la phrase 'il verdoyra tousiours', où 'tousiours' est presque superflu. Dans l'emblème no. 41, 'Lingam compescito', 'Retiens la langue', le mot 'follement' conduit le lecteur à la réac-

11 L'emblème no. 9 est dédié à Cornelius Susius (Suys): si on peut lier le sens de l'emblème, tel que Grévin le présente, avec le dédicataire, il est intéressant de noter que lors de l'Iconoclasme (1566), une grande manifestation a eu lieu, justement devant la maison de Susius (A.J. VAN DER AA, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (nieuwe uitgaaf), Haarlem: Brederode, 1852-78, vol. 17-18, p. 1084). Junius lui-même semble s'intéresser aux problèmes de son temps quand il parle de certaines difficultés à la cour du roi de France dans son commentaire sur l'emblème no. 14, mais cette allusion-là ne figure pas dans la version française.

tion voulue d'une façon bien plus claire que 'librement' dans l'original: 'Retiens la langue aussi qui follement offence'.

Dans l'emblème no. 20, 'Exiguo contentus, potiora sperans', 'Estre content de peu, esperer dauantage', un changement à première vue minime arrive à articuler l'aspect moral: dans les vers 4-6, Grévin constate d'abord:

L'homme bienheureux se contente
De tout cella qui se presente,
Et s'appreste à mieus recepvoir.

Mais dans la deuxième version, il écrit:

L'homme est heureux **qui** se contente...

Le relatif souligne le fait que c'est en se contentant de la réalité qu'on peut être heureux, la cause et l'effet. Dans l'emblème no. 38 (voir ci-dessus), un changement tout aussi anodin produit un effet dramatique rehaussé. Grévin substitue 'Puis soudain...' pour 'Et apres', en racontant comment une femme méchante arrive à décevoir son mari, **puis**, par contraste, souhaite sa mort.

Plus important que le nouveau titre donné à l'emblème no. 10, 'Vaine esperance' au lieu de 'Desir sans esperance' (= 'Desiderium spe vacuum') est le petit changement au deuxième vers qui sert à souligner des éléments contradictoires. Un contraste a déjà été établi entre le lion qui tient sa proie et le chien qui n'arrive qu'à regarder de loin. La première version de Grévin était 'Et le chien en **iouist** par espoir seullement', où le mot 'iouist' donne presque l'impression contraire de la réalité, car il semble signifier que le chien aussi a sa part de la proie. Dans sa deuxième version, Grévin contraste explicitement les verbes associés aux deux animaux: 'Le lyon tient... le chien l'espere seullement'.

Certains des changements textuels qu'on trouve dans la deuxième version française de 1570 semblent servir non seulement à renforcer le sens mais aussi à produire de meilleurs effets rythmiques. Ainsi, dans la version modifiée du troisième emblème, l'appui tombe sur les mots les plus importants ('Le **sç**avant **florira**'), tandis que dans l'original ('il **verdoyra tousiours**') 'tousiours'

n'est qu'une cheville. 'Et apres' dans l'emblème no. 38 donne un hiatus un peu maladroit que Grévin peut éviter par 'Puis soudain'. Il serait peut-être téméraire d'exagérer cet aspect de mon analyse qui pourrait facilement devenir subjectif. D'autre part, on n'a qu'à regarder les corrections que Grévin voulait apporter à son *Theatre* dans le manuscrit du Musée Plantin) pour apprécier l'importance qu'il prêtait au rythme.¹² Dans quelques modifications qu'il apporte aux *Emblèmes*, c'est le rythme seul, et surtout le désir d'éviter un hiatus, qui semble avoir dicté son choix: dans l'emblème no. 19, 'ainsi il nous exhorte' devient 'ainsi donc il exhorte', ce qui élimine en même temps une répétition maladroite du mot 'nous'. Ceci peut se comparer à la modification apportée à l'emblème no. 28 (voir ci-dessus): Grévin avait parlé des branches 'Que l'Aquillon sifflant en bas luy a iecté'; mais en 1570 il y substitue 'Que l'Aquilon sifflant a par terre iecté' en évitant encore une fois le hiatus.

Comme dernier exemple de l'attitude adoptée par Grévin en révisant sa traduction, regardons l'emblème no. 42, 'Deum & ama & time', 'Aime Dieu & le crains', où Junius emploie le Sphinx pour symboliser Dieu qu'il faut en même temps aimer et craindre. Dans les troisième et quatrième vers du latin on trouve:

Amato numen ceu piis mite, ac placabile:
Rursus time, vt vindex inexorabile impiis.

En 1567, Grévin les traduit de la façon suivante:

Comme douce & amiable
Aime la diuinité
A qui suit la pieté:
Crains la comme inexorable,
Et vindicative aussi
A qui n'en a le soucy.

Non seulement le chiasmus du latin a disparu (piis... impiis), mais le passage est difficile à comprendre, puisque le vers 'A qui suit la pieté' se trouve séparé des adjectifs (douce/amiable) dont il dépend. Ceci crée une incertitude quant au sens des mots 'Aime la

12 LAPEYRE (éd.), *La trésorière; Les esbahis: comédies*, pp. XLV-L.

diuinité': le mot 'diuinité', est-il grammaticalement le sujet d'une constatation (La divinité aime d'une façon douce et aimable) ou, au contraire, l'objet d'un verbe à l'impératif? Quand on regarde le latin, on voit qu'il s'agit de la traduction du mot 'Amato', qui est une forme peu commune de l'impératif. J'hésiterais quand même à croire que Grévin aurait eu du mal à reconnaître ce mot, bien qu'il y ait, dans les exemplaires que j'ai consultés de la première édition, un petit blanc entre 'Amat' et 'o', qui peut désorienter le lecteur.¹³ Si l'on accepte que Grévin lui-même ne comprenait pas tout à fait l'original, il aurait pu créer exprès ce vers ambigu... ou bien il peut s'agir en fait d'une simple erreur typographique, c'est-à-dire une transposition faite par l'imprimeur! Ce qui est certain, c'est que la correction fournit non seulement une version où le sens ressort clairement, mais aussi un chiasmus adroit (ne reproduisant pas celui du latin) qui, en soulignant la morale, finit par impressionner le lecteur:

Comme douce & amiable
 A qui suit la piété
 Aime la diuinité:
 Crains-la comme inexorable
 Et vindicative aussi
 A qui n'en a le soucy.

Kathryn Evans, dans sa thèse doctorale sur Grévin, caractérise sa traduction (du latin, non du grec original) des *Préceptes* de Plutarque de la façon suivante:

Throughout the text, the translation remains very close to the Latin: often, indeed, the text is translated word for word, using the same constructions, and, as far as possible, the same word order.

Mais sa traduction de Plutarque était une oeuvre de jeunesse; on la croit complétée en 1556, quand Grévin n'avait que 18 ans, et la traduction de Junius, même sous la forme de la première édition, fait preuve d'une attitude bien différente. Grévin tâche d'influencer son lecteur: il veut que la morale soit non seulement claire mais aussi capable d'émouvoir. Cette intention ressort des modifi-

13 Il faut avouer pourtant que Grévin a confondu Apollon et Diane dans l'emblème no. 11.

cations qu'il apporte à la deuxième édition, et c'est dans ce contexte qu'il faut juger tout son travail.

Grévin, comme d'autres traducteurs d'emblèmes d'ailleurs (Lefèvre pour Alciat, même Aneau dans la version française de son propre livre d'emblèmes, *Picta Poesis*), adapte tout d'abord son texte aux besoins de lecteurs moins savants. Ainsi, il diminue ou généralise les allusions aux anciens: ceci est encore plus vrai dans la version très sommaire qu'il donne des Explications. Il est également vrai que les autres traducteurs de livres d'emblèmes ont tendance à essayer de souligner le didacticisme de l'original. Dans cet égard, Lefèvre et Hunger, traducteur allemand d'Alciat, semblent plutôt restreindre la portée de l'original, l'appliquant à certains groupements de gens. Par contre Grévin, qui, en Junius, a affaire à un original qui tend à viser un public plus limité, semble le plus souvent généraliser - exception faite des emblèmes où il semble vouloir refléter des événements historiques. Du point de vue littéraire, il est, bien sûr, fort difficile de recréer dans une autre langue les effets stylistiques d'un poème, surtout quand il s'agit de langues qui opèrent d'une façon aussi différente que le latin et le français. Souvent, il est complètement impossible d'adopter en français l'arrangement affectif des mots auquel tend Junius. Néanmoins, les techniques d'allitération et de chiasmus caractérisent les deux auteurs, et parfois Grévin arrive à produire un effet qu'on peut dire analogue au latin, bien que, inévitablement, il emploie l'allitération ou le chiasmus dans un contexte tout différent de l'original. Certainement, Grévin nous donne parfois des poèmes franchement faibles, nous l'avons déjà constaté, mais aussi des poèmes très réussis qui ne peuvent qu'impressionner le lecteur. Ceci mis à part, il est intéressant de pouvoir, à travers ses révisions, participer à la façon de penser de ce grand humaniste et polymathe.

Department of French
University of Glasgow

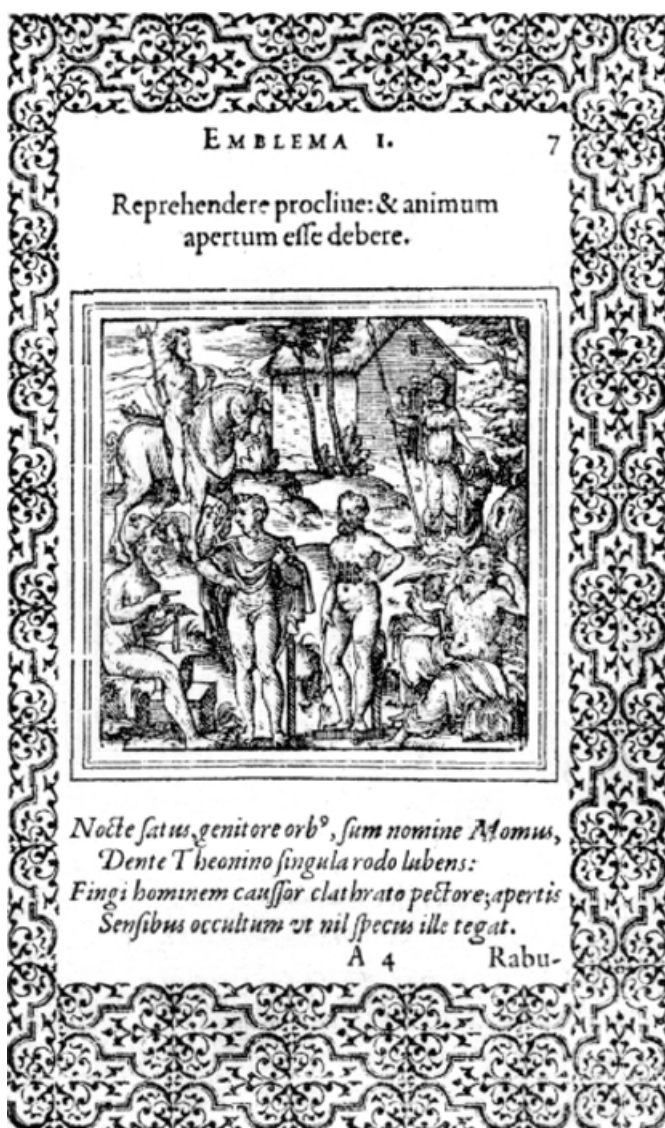

Planche no.3: Emblème 1: 'Reprehendere procliue: & animum apertum esse debere'. a) Hadrianus Junius, *Emblemata*, Anvers: C. Plantin, 1565; b) Hadrianus Junius, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1567; c) Hadrianus Junius, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1570. (Exemplaires de la 'Stirling Maxwell Collection', Glasgow University Library, Department of Special Collections; enlarged)

EMBLEME I.

5

Estre enclin à reprendre & auoir
l'esprit ouuert.

Je suis nommé Momus qui ay pris ma naissance
De la Nuit qui me feist sans aucune semence:
Je veux mordre chascun vn d'une dent Theonine,
Marry que l'homme porte vne close poitrine,
Pour autant qu'il ne faut que ce creux soit couuert:
Mais plus tost à chascun parfaitement ouuert.

A 3

Em.

EMBLEME I.

Estre enclin à reprendre, & auoir
l'esprit ouuert.

Je suis le Dieu Momus qui eus la Nuit pour mere,
Laquelle m'engendra sans semence de pere,
I'ay pour mortel chascun la dent enuenimee,
Marry que l'homme tient sa poitrine fermee,
D'autant qu'il n'est pas bon que l'on porte couuert
Le cœur qui doit toujours estre à chascun ouuert.

A 3

La

Planche no.4: Emblème 13: 'Prudentia cum robore coniuncta'. a) Hadrianus Junius, *Emblemata*, Anvers: C. Plantin, 1565; b) Hadrianus Junius, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1567; c) Hadrianus Junius, *Les emblesmes*, Anvers: C. Plantin, 1570. (Exemplaires de la 'Stirling Maxwell Collection', Glasgow University Library, Department of Special Collections; enlarged)

Laprudence ioincte avecque la force.

A excellent S. Philippes Cobelconseiller du Roy.

*Mercur se tient droit ioinct avecq la vieillesse.
La force est indomptable avecque la sagesse:
Mais sans elle, elle va tousiours se consumant,
Et ne peut demonrer iamais asurement.*

B

Lrs

EMBLEME XIII.

17

La prudence ioincte avecque la force,
A l'excellent S. Philippes Cobel conseiller du Roy.

Vous voyez en ces deux la ieunesse & vieillesse,
 La force est indomptable avecque la sagesse:
 Mais sans elle, elle va tousiours se consumant,
 Et ne peut demourer ferme & stable vn moment.
 Ainsi lon vit iadis en vne pourtraicture
 Attachés doz-à-doz l'un & l'autre Mercure.

B

Les

Plantin's 1574 *Missale Romanum* in Octavo: new findings on the occasion of a new acquisition by the Plantin-Moretus museum

Dirk Imhof

In 1994 the Plantin-Moretus Museum was able to purchase three works published by the Plantin-Moretus Press, specifically: one missal and two eighteenth-century prayer books.¹ In this article, I would like to examine the first work, a 1574 *Missale Romanum* in 8° with engraved illustrations, in greater detail.²

As is known, Christopher Plantin usually published his liturgical books in two versions: one illustrated with woodcuts, the other with engravings and/or etchings.³ One copy of the 1574 8° *Missale* with woodcut illustrations has already been described in *The Plantin Press*, the standard bibliography of Plantin's publica-

- 1 The two prayer books are: (1) a copy of the *Officium in festo omnium sanctorum ad instar breviarii Romani sub Urbano PP. VIII. recogniti*, Architypographia Plantiniana (= Joannes Jacobus Moretus), 1752; and (2) a copy of the *Horae diurnae breviarii Romani, ex decreto sacro-sancti concilii Tridentini restituit [sic!] S. Pii V. Pont. Max. jussu editi, Clementis VIII. & Urbani VIII. auctoritate recogniti, in quibus ea omnia continentur, quae praeter lectiones & earum responsoria, ad plenam officii matutini recitationem pertinent*, Architypographia Plantiniana (= Maria-Theresia-Josephina Borrekens), 1785.
- 2 The copy that was purchased is bound in modern red leather, which is decorated with gold tooling. An ex-libris of the 'Apoteker [pharmacist] H. Ameloor' is affixed onto the front pastedown. The missal was put up for sale by the Haasrode antiquarian bookseller J. Devroe at the 2nd annual Antiquarian Book Fair in Flanders at the end of December 1993, in Mechelen. The new copy is now catalogued in the collection of the Plantin-Moretus Museum as no. 8-637. Henceforth, all references to books and archival documents from the Plantin-Moretus Museum will be preceded by the abbreviation 'MPM'.
- 3 For more information on this matter see: L. VOET, *Het geïllustreerde boek in de Officina Plantiniana (1555-1589)* in *Rubens and his World. Bijdragen-Etudes-Studies-Beiträge Opgedragen aan Prof. Dr. Ir. R.-A. d'Hulst*, Antwerp, 1985, pp. 37-47, p. 45 in particular.

tions, compiled by Leon Voet.⁴ When this bibliography was published, only the title page and the first quire of the version with engraved illustrations were known. These are preserved in two records in the Plantin-Moretus Museum archives.⁵ When, in commemoration of the 400th anniversary of Plantin's death, the Brussels antiquarian bookseller Eric Speeckaert offered a collection of approximately 500 Plantin publications for sale, a copy of the 1574 8° *Missale Romanum* with engraved illustrations was included.⁶ That copy is now part of the library of the Cultura Fonds in Dilbeek (near Brussels). Two engravings, however, are missing from this book, while the copy recently purchased by the Plantin-Moretus Museum is complete. In this article, in addition to providing a description of this complete copy, I will also demonstrate that several variants exist of both the woodcut and the engraving illustrated versions, as well as discuss the distribution of this *Missale*.

First, I would like to expand upon C. Sorgeloos's account of the illustrations. In total, the 1574 8° *Missale Romanum* has twenty-seven engravings, including one of *Sts Peter and Paul* on the title page. Seven engravings are approximately the size of an entire page (12 × 7.5 cm). Four of these large engravings are signed with the initials 'IHW' and 'PB', indicating that they were engraved by Jan Wierix (1549 - post? 1618) after designs by Peeter vander Borcht (1540?-1608?). Vander Borcht was also the artist who supplied the designs for the woodcuts used for the woodcut illustrated version of this missal (the cutting of the plates itself was the work of Antoon van Leest). Sixteen other engravings are smal-

4 See L. VOET, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, vol. IV, Amsterdam, 1982, no. 1688. Henceforth, all catalogue entries from *The Plantin Press* will be preceded by the abbreviation 'PP'. The woodcut illustrated copy noted here is part of the collection of the Plantin-Moretus Museum (MPM no. A 1433).

5 The title page is contained in the *Theatrum typographicum Plantiniana officinae* (MPM Archive 1228), f. 26r, while the quire is preserved in the *Theatri flosculorum Plantiniana officinae pars prima* (MPM Archive 1230), f. 621. A more detailed account of these pieces is given below.

6 For the description of this copy see: C. SORGELOOS, 1589-1989. *Labore et constantia. A Collection of 510 Editions Issued by Christopher Plantin from 1555 till 1589*, Brussels, 1990, no. 331.

ler in scale (ca. 7×7 cm) and are not signed. Finally, the missal also contains three oval engravings of approximately 5×3.5 cm, two of which are signed with the initials 'PB' - Peeter vander Borcht again - and 'IS', which most likely refers to another Antwerp engraver, Joannes Sadeler I (1550 - ca. 1600). The number of engravings agrees with the following citation of this missal in a record book of Plantin publications: 'Habet fig[uras] 23 magnas et 4 parvas, sunt simul 27' (= [the missal] contains 23 large and 4 small figures, together 27), in which the 'small figures' refer to the three small oval engravings and that of *Peter and Paul* on the title page, and the 23 'large' to the remaining engravings.⁷

A description of the majority of the engravings is provided by Sorgeloos, but as already noted, two are missing from this account. The first additional engraving is found following the calendar, on f. ee8v (and was, in this instance, printed within a red border). It is a representation of *King David and the Angel*, signed with the monograms of Peeter vander Borcht and Jan Wierix.⁸ It is worth noting that in the woodcut illustrated copy of this missal preserved in the Plantin-Moretus Museum a representation of the *Annunciation* was printed in this spot instead of an image of *King David*. Usually in editions of the *Missale Romanum* printed by Plantin, either an image of *King David and the Angel* or of the *Annunciation* was included with this portion of the text. In the case of Plantin's 1574 8° missal it is apparent that this can vary even between the woodcut and engraving illustrated versions of the same edition.

The second illustration that was omitted by Sorgeloos is an engraving of the *Resurrection of Christ* on p. [280] of the 'Proprium missarum de tempore'. This engraving of ca. 11.5×7.5 cm is also signed with the monograms of Peeter vander Borcht and Jan Wierix.⁹ In contrast with the engraving of *King David*, no border

7 1555-1593 *Libri a Plantino editi* - 1555-1581 *Libri a variis impressoribus editi* (MPM M 296), f. 11v.

8 For a description of this engraving see: M. MAUQUOY-HENDRICKX, *Les estampes des Wierix conservées au cabinet des estampes de la bibliothèque royale Albert Ier*, Brussels, 1982, vol. III. 1, no. 2178.

9 See M. MAUQUOY-HENDRICKX, *op cit*, no. 2212.

was printed around this image. It has recently been indicated that Plantin never ordered a complete, new set of engravings for his missals, but instead brought together plates that had already been made for other liturgical works.¹⁰ In this case, the two engravings cited above had already been used in various editions of Plantin's *Officium Beatae Mariae Virginis*.¹¹

In addition to his 1574 edition, Plantin also printed missals in 8° in 1577 and 1587.¹² For the 1577 8° edition with engravings, only copies in the Cultura Fonds in Dilbeek and in the Bayerische Staatsbibliothek in Munich are known, while for the 1587 edition with engravings, copies are known to be preserved in the Groot Seminarie in Bruges, the abbey of Maredsous, the library of the Catholic University of Nijmegen, and The British Library in London.¹³ A comparison of the three editions of the 8° missal indicates that the series of illustrations included varied greatly. The aforementioned representation of the *Resurrection* also appears in the 1577 edition, but not the engraving of *King David*. Here, there is a representation of the *Annunciation* after the calendar. In the last edition of 1587 there is an engraving of the *Last Supper* on the title page instead of an image of *Sts Peter and Paul*. The remaining engravings in this edition are by Jan Wierix, as well as

10 See K.L. BOWEN, *Newly discovered Wierix prints for Plantin's books of hours in Quaerendo*, 24 (1994), pp. 288-289.

11 For example, the engravings of *King David* and the *Resurrection of Christ* had both already been used in Plantin's 8° *Officium Beatae Mariae Virginis* from 1573 (PP 1770B).

12 See PP 1697 and PP 1701. L. Voet did not know of any copy of the 1577 edition with engravings. For a discussion of extant copies see C. SORGELOOS, *op cit*, no. 332. PP 1684 and PP 1692 are also 8° editions of 1573 and 1575, respectively. These references are based upon W.H.J. WEALE & H. BOHATTA, *Catalogus Missalium ritus Latini ab anno M.CCCC.LXXIV impressorum*, Londen, 1928, nos. 1177 and 1198, which in turn are based upon references in G. WILLER, *Collectio... omnium librorum... qui in nundinis Francofurtensibus venales exstiterunt*, Frankfurt, 1592. There is, however, no trace of these editions in the Plantin archives. Because of this, Voet was most likely correct when he remarked that these references were probably errors for the editions published in 1574 and 1577, respectively.

13 In *The Plantin Press*, no copies of the 1577 edition with engravings are cited; for the 1587 edition, the copy in the Catholic University of Nijmegen (cat. no. 20 c 197) is an addition to *The Plantin Press*. My thanks to K.L. Bowen for this information concerning these two editions. See also Robert ARPOTS, *Plantijn in Nijmegen. Catalogus van Plantijn-drukken aanwezig in de Bibliotheek van de Katholieke Universiteit te Nijmegen*, Nijmegen, 1989, no. 82.

by Abraham de Bruyn and Pieter Huys, all after designs by Peeter vander Borch.

When we examine C. Sorgeloos's description of the 1574 8° missal, even more distinctions between the Cultura Fonds copy and that of the Plantin-Moretus Museum become apparent. The *Missale* that is now preserved in Dilbeek contains three extra quires that do not appear in either the woodcut or the engraving illustrated copies preserved in the Plantin-Moretus Museum. The quires in question are those marked †, ††, †††. These contain the text of the 'Missae propriae sanctorum qui in Hispania specialiter celebrantur,' the inclusion of which may be explained by the shipment (to be discussed below) of one portion of the 1574 8° missals to Spain. Other Plantin editions that were intended for Spain were similarly enlarged with a section of special prayers for Spanish saints.¹⁴

The first pages of the 1574 8° missal prior to the 'Rubricae generales missalis' also differ. In both copies in the Plantin-Moretus Museum - that with woodcut illustrations, as well as that with engravings - Pope Pius V's bull from 14 July 1570 concerning the reform of the missal appears on pp. [3-6], followed on p. [7] by the text of a letter from Pius V to Plantin (from 28 July 1570) and the privilege from Philip II (from 7 October 1570). The first quire in both of these cases comprises six folios. In the copy in the Cultura Fonds, Pius V's bull is also included, but with a distinct setting of the text,¹⁵ and a papal privilege from Gregorius XIII from 30 December 1573 has been added.¹⁶ These are followed by

14 For another example of a missal that was supplemented with prayers for Spanish saints see, e.g., the copy of Plantin's 1572 f^o *Missale Romanum* described under PP 1678.

15 Compare, for example, the title of the privilege of Pius V. In the MPM copies this reads: 'Pius PP. V. ad perpetuam rei memoriam', while the title in the Cultura Fonds copy reads: 'Pius episcopus servus servorum Dei, ad perpetuam rei memoriam'.

16 Noteworthy is that the privilege by Gregorius XIII was printed only in this edition of the *Missale Romanum* and was not included in later editions. The same can be seen in the case of the *Breviarium Romanum*. Here, the Gregorius privilege is included for the first time in the folio edition of 1575 (PP 822) and in the 4° edition from the same year (PP 823), but is not present in subsequent editions. This privilege does not appear in any of the known editions of the *Officium Beatae Mariae Virginis*.

the ‘*Rubricae generales missalis*.’ Thus, in the case of the Cultura Fonds copy, the first quire comprises eight folios.

While neither of the Plantin-Moretus Museum copies contain the Gregorius privilege, there is yet another small difference between them: in the woodcut illustrated copy, the second folio of quire ‘aa’ is signed ‘aa2’, as one would expect. In the copy with engraved illustrations, however, this folio is signed ‘*2’. In both copies, the next folio is signed ‘aa3’.¹⁷

Consequently, we have found thus far three variants of the 1574 8° *Missale Romanum*: (1) (Cultura Fonds) with the privilege of Gregorius XIII and illustrated with engravings; (2) (Plantin-Moretus Museum, cat. no. A 1433) without the Gregorius XIII privilege, with woodcut illustrations, and the second folio signed ‘aa2’; and (3) (Plantin-Moretus Museum, cat. no. 8-637), also without the Gregorius privilege, but illustrated with engravings and with the second folio signed ‘*2’.

This survey can be further supplemented by looking more closely at the folios bound into the *Theatri flosculorum Plantiniana officinae pars prima* (MPM Archive 1230). As already mentioned, before the Dilbeek copy was known, the engraving illustrated version of the 1574 8° *Missale Romanum* was known only through the title page in the *Theatrum typographicum Plantiniana officinae* (MPM Archive 1228) and one quire in Archive 1230.¹⁸ As noted in *The Plantin Press*, f. 621 of Archive 1230 is indeed a quire of the missal with engravings, more specifically, the half of the first quire that includes the title page. Here as well, there is the text of Gregorius XIII's privilege. Not mentioned in *The Plantin Press*,

17 The ‘series chartarum’ that is given in the back of the diverse variants of the missal states that all quires (except ‘S’ and ‘HH’) are from a complete sheet of paper (‘omnia sunt integra folia’). Quire ‘aa’ is included in these calculations. Neither quires ‘†-†††’, with the prayers for Spanish saints, nor quire ‘†’, with the indices, are listed here. The signatures for the entire missal (without indices and prayers for Spanish saints) are: aa^{6 or 8} bb-ee⁸ A-R⁸ S⁴ Aa-Gg⁸ a-l⁸ AA-GG⁸ HH⁴.

18 These two archival documents were given by Jan Moretus to Chistopher Plantin as a New Year's present. The *Theatrum typographicum Plantiniana officinae* of 1576 (MPM Archive 1228) contains various title pages and illustrations from Plantin publications, while the *Theatri flosculorum Plantiniana officinae pars prima* of 1575 (MPM Archive 1230) is a collection of various fragments from Plantin publications.

however, is that the folios before and after this one sheet in Archive 1230 also contain parts of the 1574 *Missale*.¹⁹ F. 620 of Archive 1230 is half of the first quire of the woodcut illustrated version. What is the case, however? Here, too, there is a variant with the Gregorius privilege. The woodcut illustrated version, as well as that with engravings, appears to have had two variants: with or without the Gregorius privilege and a variant setting of the text of Pius V's bull. As was the case with the complete copies of this missal preserved in the Plantin-Moretus Museum (both of which lack the Gregorius privilege), there is also a small difference between the woodcut and the engraving version in the copies with the Gregorius privilege: in the woodcut version, f. 4 is signed 'aa4', while in the engraving illustrated version, it is signed '*4'. Looking further in the *Theatrum flosculorum*, one finds quire 'O' of the woodcut version on fols. 622 and 623 (a woodcut with the Crucifixion is on p. 209). On fols. 624 and 625 there are two sheets, both with pp. [3-6] and [I]-III from the missal that appear, at least initially, to be the same. Here as well, however, a closer examination reveals a small difference: the p. [3] that is on f. 624 is signed '*2', while the p. [3] on f. 625 is signed 'aa2'. It is once again the above mentioned difference between f. 2 of the woodcut version ([Archive 1230,] f. 625) and f. 2 of the engraved version ([Archive 1230,] f. 624) of the variant without the Gregorius privilege.

There are thus the following variants of the missal:

A. Without the privilege by Gregorius XIII:

1. illustrated with woodcuts; signatures of the first quire (6 folios):
aa2 and aa3 (copy: MPM A 1433);
2. illustrated with engravings; signatures of the first quire (6 folios):
*2 and aa3 (copy: MPM 8-637);

19 Because the archival document containing these sheets is dated 1575, it is impossible that these are fragments from the 8° missals from 1577 or 1587.

B. With the privilege by Gregorius XIII:

1. illustrated with woodcuts; signatures of the first quire (8 folios): aa3, aa4 (copy: only eight pages are known, MPM Arch. 1230, f. 620).²⁰
2. illustrated with engravings; signatures of the first quire (8 folios): *2, aa3, *4, and aa5 (copy: Dilbeek, Culture Fonds).

In addition, the copies of this missal that were sent to Spain had extra quires appended to them that contained texts with prayers for Spanish saints. This is definitely the case with at least variant B2. The account records of shipments to Spain indicate that copies with woodcut illustrations were also sent to Spain, and thus, possibly had these extra texts added on as well.

An examination of the payment records for the printing of this missal may help confirm the existence of these various versions. In the *Livre des ouvriers 1571-1579* (MPM Archive 32), the weekly payments to the compositors and pressmen of Plantin's printing House are noted. From this account book it appears that three compositors worked on the missal concerned: Hans de Zee, Hans van Miloo, and Geerardt Deckers.²¹ Three pressmen also worked on the missal: Laurents Mesureur (assisted by Hans Tinpont), Claes van Lynschoten, and Nicolas van Cullen.²² The first payments were made on 25 January 1574 and were for the composition of quires 'A', 'B', and 'C and the printing of "A" and "B". The payments then continue until 8 May 1574. The quires "†-†††", with the prayers for Spanish saints, and quire "†", with the indices,

20 In MPM, Arch. 1230, f. 620, the second and fifth folio are missing. The signatures of these were probably similarly 'aa2' and 'aa5'.

21 Hans de Zee set the following quires: Aa-Gg, BB-FF, c-f, 1, HH, †, *, and †, for which he was paid 36 stuivers per quire (see f. 108). Hans van Miloo set quires A-S, aa, cc-ee; he received the same amount per quire as De Zee (see f. 128). Finally, Geerardt Deckers set quires AA, CC-DD, GG, a-b, g-k, and †-††† (see f. 131). He, too, received 36 stuivers per quire. I found no reference to the composition of quire 'bb'.

22 Laurents Mesureur (assisted by Hans Tinpont) printed quires A-G, I-R, aa-ee, and h (see f. 82 and 162). Claes van Lynschoten printed quires Aa-Gg, BB, EE-FF, c-f, 1, HH, †, *, and † (see f. 119). Nicolas van Cullen printed quires H, AA, CC-DD, a-b, g-k, and †-††† (see f. 152). Here, I found no reference to the printing of quire 'S'. Mesureur, van Lynschoten, and van Cullen all received 2 gulden per printed quire.

were the last to be printed. Thus, quire “†” appears twice, but in the first instance comprising eight folios, while in the second, four. An initial payment for the composition done by Hans de Zee and the printing by Claes van Lynschoten for a quire “†” was noted on 24 April 1574. Between 30 April and 5 May, we find the payments for the composition and printing of quires “†”, “††”, and “†††”. Three months later, on 5 August of the same year, there is one last payment for the composition and printing of a quire “†” for a 8° missal. From this payment one can deduce that this last quire “†” comprised no more than four folios, since the compositor Hans de Zee, as well as the pressman Claes van Lynschoten, received only half of the normal amount that they usually received per quire for work on this missal. Because there are so few known copies of the 1574 8° missal, it is difficult to draw certain conclusions in this regard. Striking is that in each case, these late payments come just before the period in which the copies with engraved illustrations were completed.

In this same archival document, *Livre des ouvriers*, I also found payments for work on a quire “aa”, as well as a quire “*”. Specifically, on 3 April, Hans van Miloo was paid for the composition of quire “aa” and on 30 april, Hans de Zee was paid for the composition of quire “*”.²³ The same is true for the printers: on 10 April Laurents Mesureur was paid for the printing of quire “aa”, and on 30 April van Lynschoten was paid for the printing of quire “*”.

What was the distribution of the missal like? In *The Plantin Press*, L. Voet notes: ‘The copies were shipped to Spain in two consignments: 960 copies “petit communs” (= with woodcuts) on 3 June 1574 (Arch. 22, fols. 39r^o-40r^o) and 260 copies “a figures en cuivre” (Ibidem, fol. 44v^o; values not listed).’ In *Envois de livres à Philippe II, 1571-1576* (MPM Archive 22) one can see that there was indeed a shipment of 960 ‘Missale Rom. in 8° petit com. 2 vachetes alentour’ on 3 July 1574.²⁴ I have found an extra ship-

23 In the annotations for the composition done by van Miloo, “*” was noted first, but was crossed out and replaced by “aa”.

24 MPM Archive 22, f. 39r and 39v, items 53-60. *Comtes espagnoles 1571-1575* (MPM Archive 6) is a Spanish translation of this document recording the shipments to Spain.

ment to Spain on 9 August 1574, however, of 40 more copies, which brings the total up to 1,000 copies.²⁵ The shipment of 300 copies with engravings (not 260, as noted in *The Plantin Press*) followed later in the year.²⁶ In a note accompanying a letter of 3 June 1574 to Hernando de Virbiesca, Plantin lists fewer copies of the engraving illustrated version: 'Las obras que tenemos acabadas... 1000 Missale in 8° con figuras en madera. 250 Missale in 8° con figuras in cobre.'²⁷

Plantin printed more copies of this missal, however, than what was sent to Spain. The 1574 8° *Missale* was also sold to other booksellers and private individuals. The first bookseller who bought copies of the missal was the publisher John Fowler, an English refugee who had settled in the Low Countries. On 11 May 1574 he was charged 6 guilders for 6 unbound copies.²⁸ It was not until 3 September that the first copies with engraved illustrations were noted. On this date, the gifts of one *Missale Romanum* in 8° with engravings to Henrico d'Ardenna, head of the postal service in Rome, and one to Cardinal Granvelle in Naples are noted. It is not surprising that there appears to have been several months difference between the availability of copies with woodcuts and those with engravings. For, the printing of the engravings actually took place after the printing of the text had been completed and was done outside of Plantin's Press at a shop specialized in that work. In this case, it was Mynken Liefvink's atelier that saw to the printing of the engravings. Payment re-

25 MPM Archive 22, f. 42v, and MPM Archive 6, f. 43r: 40 Missales in 8° de los communes.

26 See MPM Archive 22, f. 44v: on 6 September 1574, in crates 99-101 there was a shipment of 40 and two shipments of 130 'Missale Rom. in 8° a fig. en cuivre deux vachettes pour envelopper', that were sent to Spain, one after the other. This amount is confirmed in the summary of this consignment: 'Nota que esditte disneuf balles il y a les livres suivantes...300 Missale Rom. 8 a fig. de cuivre.'

27 MPM Archive 8 (*Copie de lettres de Plantin 1572-78*), f. 94v.; there is a transcription of this letter in *Correspondance de Christophe Plantin* (ed. by J. DENUCE), Antwerp, 1914 (reprint Nendeln, 1968), vol. IV, pp. 96-97.

28 See *Journal 1574* (MPM Archive 52), f. 63r.

cords indicate that she printed 1,000 copies each of twenty-two of the twenty-seven copperplates.²⁹

When all of the orders for the year 1574 are totaled, 290 copies of the version with woodcuts were either sold or given away.³⁰ For copies with engraved illustrations, this total is much lower. In 1574, I have found just two orders, namely, on 13 October, an order of 12 copies for Gillis Beys in Paris; and on 3 November, 2 copies for Georg Wilier in Augsburg.³¹ In the Journal for 1575, there are a few additional larger orders of the 8° missal with engravings: on both 3 January and 2 September, 12 copies were sent to Gillis Beys, and on 23 August, 25 copies were charged to Michel de Wesel.³² Unbound copies with engravings were sold at twice the price of unbound copies with woodcut illustrations, namely, 42 stuivers.

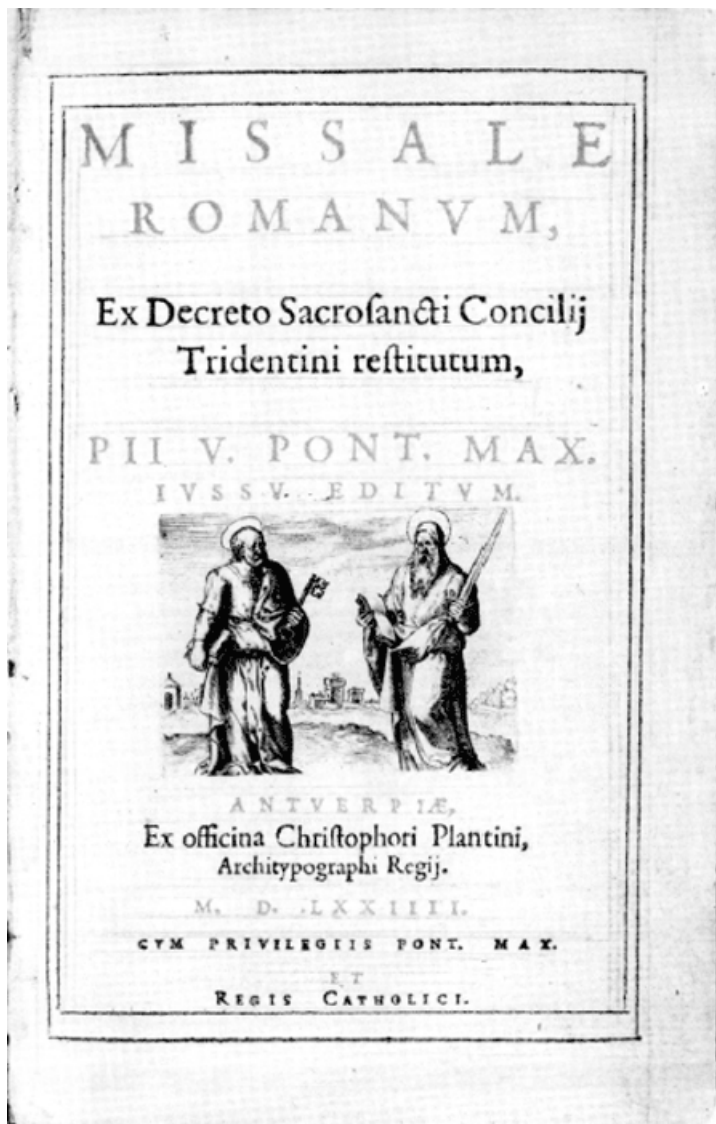
In summary, it can be concluded that the 1574 *Missale Romanum* in 8° was intended for shipment to Spain, in addition to sale in the Low Countries, France, and Germany. In the first case, the missal contained three extra quires with prayers for Spanish saints. Because the privilege from Pope Gregorius XIII probably arrived in Antwerp while the printing of the missal was already well underway, one portion of the issue did not contain this privi-

- 29 See *Grand Livre ++ 1571-1582* (MPM Archive 18), f. 82: under the date of 27 August 1574, when Mynken Liefink was paid 110 guilders for '22 soorten van elcke een duysent vande miss^e 8° tsame is xxii duijsent tot 10 st cent monte fl. 110.' The '10 st' is difficult to read, because a 5 appears to have been changed into a 1. Given that she was paid a 110 guilders for 22,000 prints, one can reason that the rate of pay per hundred should have been 10 stuivers in stead of 50.
- 30 Unbound copies were sold for 21 stuivers (if no discount was given). A copy with gilt edges and clasps cost 27 or 28 stuivers, a copy with red colored edges, 26 stuivers.
- 31 See *Journal 1574* (MPM Archive 52), fols. 158v and 172r. The remaining references are for gifts, for example, on 19 September (f. 151 v) there was one copy for Benedictus Arias Montanus, or on 30 December (f. 204v), 6 copies were given to Alan Cope.
- 32 See *Journal 1575* (MPM Archive 53), fols. 2v and 162v for the shipments to G. Beys; f. 157r for the shipment to M. de Wesel.

lege, while the other portion did. This final difference is evident among both woodcut and engraving illustrated copies.

(trans. by Karen L. Bowen)

Museum Plantin-Moretus
Vrijdagmarkt 22
B-2000 Antwerpen

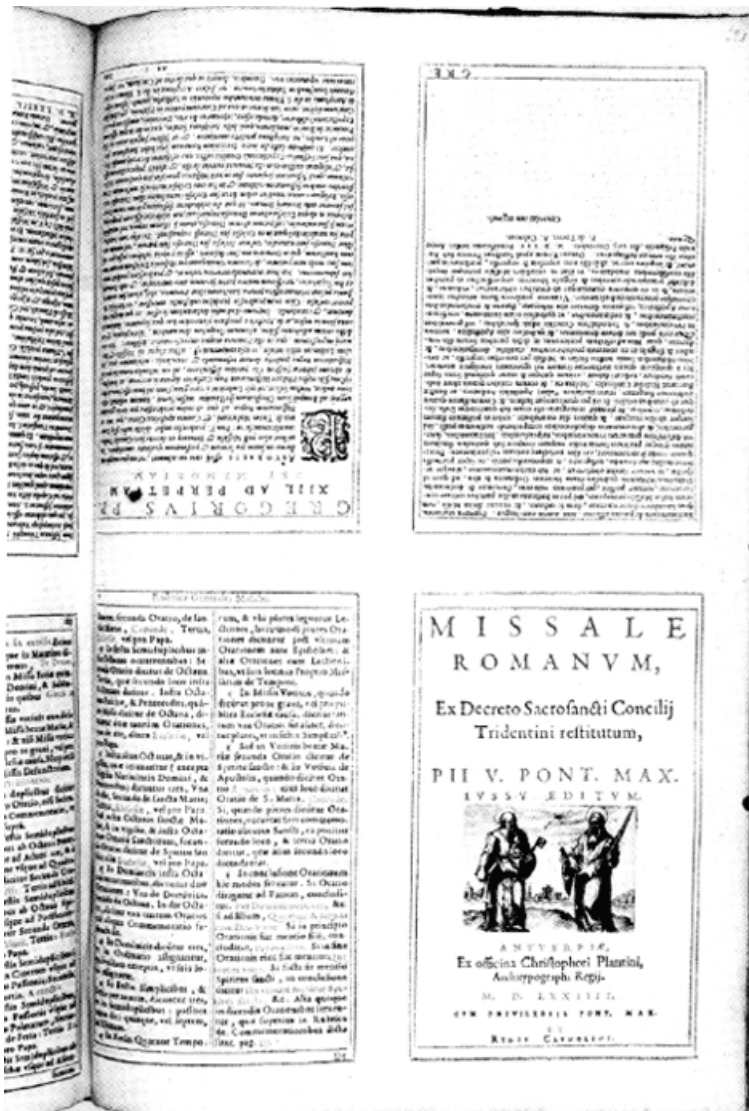
Missale Romanum (Antwerp, C. Plantin, 1574): title page (Plantin-Moretus Museum, 8-637).

King David and the Angel, engraving by Jan Wierix, included in the 1574 8° *Missale Romanum*, f. ee8v (Plantin-Moretus Museum, 8-637).

Resurrection of Christ, engraving by Jan Wierix, included in the 1574 8° *Missale Romanum*, p. [280] (Plantin-Moretus Museum, 8-637).

The first quire of the 1574 8° *Missale Romanum* in the *Theatri flosculorum Plantiniana officinae pars prima*, f. 621 (Plantin-Moretus Museum, Archive 1230).

De prijs van de wetenschap: enkele prijzen van wiskundige en andere wetenschappelijke boeken in Plantijnse archivalia

Ad Meskens

Het is onlangs nog door B. Van Selm opgemerkt dat aan boek-prijzen in het verleden weinig aandacht geschonken werd.¹ Terecht merkt hij op dat het Plantijns archief met zijn journalen en grootboeken voor de vaststelling van prijzen vele tot nu toe onbenutte mogelijkheden biedt. In wat volgt willen we zijn raad opvolgen. In het kader van onze studie over de zestiende-eeuwse Antwerpse wiskundigen² hebben we Plantins archief doorgenomen met de vraag of we aan de hand hiervan het succes van een door Plantin gedrukt boek konden afleiden en wat de prijs ervan was. Het eerste deel van de vraag kende maar een matig succes. Het tweede deel echter gaf meer dan we verwachtten, we vonden namelijk ook de prijzen van boeken die niet door Plantin gedrukt werden, soms zelfs buitenlandse. In sommige gevallen is het mogelijk dat het hier om een bestelling via Plantin gaat, maar soms is het de drukker-uitgever zelf die een aantal exemplaren koopt.

Alvorens de lijst met wiskundig-wetenschappelijke werken³ voor te stellen overlopen we nog even enkele gegevens die niet als opmerking bij een boek zijn weer te geven, maar wel een zekere historische waarde hebben.

1 B. VAN SELM (1991), p. 98-99.

2 A. MESKENS (1994).

3 Het is niet mogelijk een exacte definitie te geven van welke werken nu wel of niet als wiskundig beschouwd kunnen worden. Grosso modo komt het neer op arithmetica's, boeken over wiskundige instrumenten, wijnroeien, sterrenkunde (zonder almanakken of prognosticaties), zeevaartkunde... Voor een uitgebreide discussie hierover zie A. MESKENS (1994) p. 195-208.

Wie Antwerpen en drukken zegt, zegt in een adem ook Christoffel Plantin. Toch is Christoffel Plantin, tenminste zijn Antwerpse officina, op het gebied van wiskunde niet de meest invloedrijke drukker geweest. Slechts *Stevens Tafelen van Intrest* steekt boven de andere produktie uit, maar hoe! Uiteraard dient hierbij opgemerkt dat Plantins Leidse officina één van de meest belangrijke zestiende-eeuwse wiskundige werken op de markt bracht: Stevens *De Thiende* (1585).⁴ Uit de andere door Plantin gedrukte werken blijkt geen bijzondere interesse voor wiskunde. Wel had hij een goede neus voor interessante publikaties zoals Valerius' *De Sphaera* (1561) en *Physica* (1567) die verschillende herdrukken kenden, o.a. omdat ze in het Mechelse college gebruikt werden. Dit laatste was echter niet de enige reden waarom ze zo dikwijls herdrukt waren. De bestellingen voor deze boeken lijken binnengestroomd te zijn. Naast (rel. kleine) binnenlandse waren er ook veel buitenlandse bestellingen. Het was niet ongevoerd dat 25 exemplaren tegelijkertijd besteld werden.⁵ Deze boeken lijken ook op de Frankfurtse *Buchmesse* bestsellers geweest te zijn.⁶

In maart 1569 werd te Antwerpen een gerechtelijke actie tegen boekhandelaars gevoerd. De boeken die in beslag genomen waren, werden samengebracht in het huis van Marcus Nuñez op de Meir.⁷ De daar bijeengebrachte boekenvoorraad werd door een commis-

- 4 We merken bovendien op dat alle Nederlandstalig wiskundig werk dat bij Plantin gedrukt werd van de hand van Stevin is (R. JANSEN-SIEBEN (1990)).
- 5 Bvb. 100 exemplaren van *Physica* voor een boekhandelaar in Heidelberg (MPM Arch 45, f205v), 6 ex. voor een boekhandelaar in Londen (ibid., 139r), 25 ex. *Physica* en 25 ex. *Sphaera* voor een boekhandelaar in Parijs (MPM Arch 46, f4v), 25 ex. *Physica* voor een boekhandelaar in Delft (ibid., 182r), 25 ex. *Physica* voor A. Birckman in Keulen (MPM Arch 48, f37v)...
- 6 In 1575 werden 200 *Physica* en 200 *Sphaera* naar Frankfurt gestuurd (MPM Arch 53, 36r), in 1576 resp. 100 en 100 (MPM Arch 54, f9r), in 1582 resp. 150 en 200 (MPM Arch 60, f6r) en 150 en 200 naar de Herbstmesse (MPM Arch 60, f192v), in 1579 150 *Physica* (MPM Arch 57, 12r) en in 1581 160 *Sphaera* (MPM Arch 59, 15v).
- 7 G. MARNEF (1992), p. 225. Zie ook SBA B79101-79103 waarin de originele lijst bewaard gebleven is. De volledige inhoud van de bibliotheek wordt weergegeven in F. PRIMIS (1951b), p. 137 e.v. Marcus Nuñez was van joodse afkomst, maar manifesteerde zich als overtuigd katholiek. Hij wordt door Alva trouwens 'amigo mio' genoemd (*Epistolario* (1952)2, p. 603). Marnef wijst erop dat Primis' interpretatie als zou het hier om Nuñez' privé-bibliotheek gaan verkeerd is.

sie, met o.m. C. Plantin en B. Arias Montanus,⁸ onderzocht en in drie categorieën onderverdeeld: de boeken die onmiddellijk verkocht mochten worden, de verboden boeken en de twijfelachtige gevallen die naar het Hof gestuurd werden voor nader onderzoek. Bij de verboden boeken vinden we Sebastiaan Münsters *Cosmographia*. Plantin had in de voorafgaande jaren nochtans geen bezwaar gemaakt tegen het verkopen van Münsters *Cosmographia*.⁹

Eén van de opmerkelijkste Noordnederlandse klanten van Plantin was Louis Elzevier. Elzevier had tot 1580 bij Plantin als boekbinder gewerkt, maar is toen uitgeweken. Hij vestigde zich als boekhandelaar te Leiden; reeds van 1580 dateert de bestelling van Copernicus (zonder titel), Peurbachs *Theorica noua* en Ramus' *Arithmetica*¹⁰ en in 1581 Clavius' bewerking van Euclides, de *Opera* van Archimedes, een arithmetica en Copernicus' *De Revolutionibus*.¹¹ Het huis Elzevier zou later met wetenschappelijke publikaties (waaronder Galileï's *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze*, Leiden, 1638) bekendheid verwerven.

Het meest opmerkelijke boek dat we in Plantins boekhouding gevonden hebben is: Fabritio Mordente, *Il compasso del signor Fabritio Mordente con altri istromenti mathematici, ritrovato da Gasparo suo fratello* (C. Plantin, Antwerpen, 1584). Het boek komt niet voor in Voets monumentale bibliografie van Plantins produktie. Volgens P.L. Rose¹² is er slechts één exemplaar van bekend en dit bevindt zich in de Biblioteca Vittorio-Emanuele te Rome. Een zestiende-eeuws afschrift van het boek bevindt zich in de Staatsbibliotheek te München. Het is overigens niet verwonderlijk dat er slechts één exemplaar van bekend is, integendeel. Het boek werd in 1584 door Plantin op 18 (achttien!) exemplaren gedrukt voor Monsr de Cruyninghe voor een totale kostprijs van 82 gl. 10 st.¹³

8 SBA B79101-79103, f1r en f3r.

9 Zie bvb. MPM Arch 44 (1566) 36v, Arch 45 (1567), 96v, Arch 46 (1568), 99r. 106v.

10 MPM Arch 58 127r en 147r.

11 MPM Arch 59 f45v en 66v.

12 P.L. ROSE (1967), p. 59.

13 MPM Arch 20, blz. 205.

Een boek dat een beetje buiten het bestek valt, maar toch een vermelding waard is is het magnum opus van Franciscus de Aguilon: *Opticorum Libri Sex*. Het werd in 1613 bij de weduwe en de zoon van Jan Moretus gepubliceerd.¹⁴ Het is een erg verzorgd en rijkelijk uitgegeven boek, geïllustreerd met 6 vignetten en een frontispies die ontworpen zijn door niemand minder dan de meester zelf: Rubens.¹⁵ De gravures werden uitgevoerd in het atelier van Theodoor Galle.¹⁶ Kort nadat deze de platen geleverd had liet Moretus er 1263 afdrucken van maken, wat doet vermoeden dat het boek op deze oplage gedrukt is.¹⁷ Bij de publikatie ontving Aguilon 200 gulden van het Antwerpse stadsbestuur.¹⁸ Het boek zou nog tweemaal herdrukt zijn m.n. te Würzburg (1685-86) en te Neurenberg (1702).¹⁹

Plantin pikte ook een graantje van de almanakkenmarkt mee. Uit zijn boekhouding komt bovendien het financieel belang van de almanakken naar voor. In 1577 verkocht hij almanakken van Nostradamus voor ½ stuiver.²⁰ Indien men dan weet dat rond elke jaarwisseling de almanakken niet zelden met enkele honderden exemplaren besteld werden, dan is duidelijk dat ze voor een behoorlijk deel van de omzet verantwoordelijk waren.

14 Dat het boek bij de Moretussen uitgegeven werd hoeft geen verbazing te wekken; reeds in 1593 had de provinciale overste van de jezuïeten beslist dat alle boeken van leden van de orde bij deze firma gedrukt moesten worden.

15 MPM Arch 128, blz. 178 rechts.

16 MPM Arch 123, f21r-22v. De originele plaat van de burijngravure van de frontispies bevindt zich in het museum Plantin-Moretus (KP81D). Zie ook: M. ROOSES (1914), p. 281.

17 MPM Arch 123, f23r.

18 F. PRIMS (maart 1931), nr. 118 (rekening 1613, f282).

19 A. ZIGGELAAR (1983), p. 58.

20 L. VOET (1980-83), nr. 1754. Zie ook SBA K78526 (3 dln.) Almanak en prognosticatie voor 1588, 1592 en 1594 (alle bij Guillaem van Parijs). Deze zijn niet opgenomen in M. CHOMARAT & J.P. LAROCHE (1989). Verder 1595 (Gheleyn Janssens; CHOMARAT nrs. 156 en 157) en 1577 (Gillis vanden Rade voor Guillaem van Parijs; CHOMARAT nr. 134). In 1564 kreeg de drukker Lubrecht van Maelcote een octrooi om een almanak van Nostradamus voor 1565 te drukken (M. BAELE (1962), p. 49 nr. 84). Van Nostradamus verscheen bij Plantin een boek met recepten. Het is niet duidelijk of Plantin ook almanakken van Nostradamus (w.o. de *Prophéties*) drukte, dan wel ze enkel verdeelde.

Eind 1582 bestelde Philips van Broecke, een boekhandelaar uit Calais, in totaal 3400 almanakken (zowel boek- als plakalmanak, zowel in het Nederlands als in het Frans).²¹ Madame Monchers bestelde datzelfde jaar in totaal 2750 almanakken.²² De totale verkoopprijs kwam op resp. 75 gl. 2 st. en 64 gl. 10 st., niet onaanzienlijke bedragen in de omzet. Dat het ook alsdusdanig beschouwd werd mag blijken uit het feit dat in 1558 Plantin twee Gentse drukkers er slechts kon van weerhouden om zelf almanakken te drukken door hen er een groot aantal aan te bieden.²³

In Engeland gingen sommige drukkers zelfs zover om van goed verkopende auteurs ook na hun dood nog almanakken onder hun naam te blijven produceren.²⁴ Het is niet duidelijk of deze praktijk ook in de Nederlanden bestond. Van Michiel Coignet is een almanak voor 1626²⁵ bekend, hoewel hij in 1623 stierf. Mogelijk is dat hij de almanak reeds berekend had voor zijn dood.

We hebben de lijst boeken, waarvan we de prijzen gevonden hebben, alfabetisch naar auteur gerangschikt. De boeken waarvan geen auteur bekend is staan vooraan in alfabetische volgorde op titel. De titel van het boek stelde soms inderdaad een probleem. In de journalen komt slechts een korte titel voor, het was dus niet altijd mogelijk de auteur ervan vast te stellen. Indien dit wel het geval was bestaat nog de mogelijkheid van een zeer succesvol boek dat door verschillende uitgevers op de markt gebracht werd. In zo'n geval hebben we voor die editie gekozen waarvan de publikatiedatum het dichtst bij de verkoopdatum ligt en eraan voorafgaat. Het is dus niet noodzakelijk zo dat dit ook de daadwerkelijk verkochte versie is.

Ook wat betreft de prijzen wensen we tot voorzichtigheid aan te manen. Voor sommige boeken vonden we verschillende eenheidsprijzen. Mogelijk speelden hier nog andere elementen een rol dan alleen de boekprijs, bvb. transportkosten. Het is daarom

21 MPM Arch 60, f188r. Hieronder ook almanakken van Nostradamus.

22 MPM Arch 60, f200v.

23 L. Voet (1980-83), nr. 41.

24 F. WILLMOTH (1993), p. 63.

25 Stadsbibliotheek Kortrijk Almanak nr. 39.

niet mogelijk de exacte netto-prijzen van de boeken te geven. Bij elk boek is voor zover mogelijk ook een vindplaats en/of een verwijzing naar een catalogus opgenomen. Indien de prijs voorafgegaan wordt door een vraagteken dan betekent dit dat we twijfelen of dit wel de prijs is, of dat er nog andere kosten in rekening gebracht werden (bvb. inkleuren). Verder is er bij sommige boeken een korte beschrijving gegeven met interessante details i.v.m. de produktie of verkoop van het boek.

We pretenderen hier helemaal niet een volledige lijst van de wiskundig-wetenschappelijke werken die bij Plantin verkocht zijn te geven. Daarvoor gebeurde ons onderzoek teveel steekproefsgewijs. Het zou overigens interessant zijn mocht de boekhouding van Plantin systematisch kunnen worden doorgenomen. Op die manier zou misschien een goede benadering van de nettoprijs kunnen worden gevonden.

Gebruikte afkortingen (tenzij hier vermeld werden boeken aangeduid met hun auteur):

- BB = Bibliotheca Belgica
- BBGF = F. VAN ORTROY (1920)
- BL = British Library, Londen
- BNP = Bibliothèque nationale, Parijs
- BSB = Bayerische Staatsbibliothek, München
- BT = Belgica Typographica
- KB = Koninklijke Bibliotheek Albert I Brussel
- KBDH = Koninklijke Bibliotheek Den Haag
- MPM = Museum Plantin Moretus, Antwerpen
- NUC = National Union Catalog
- PA = F. VAN ORTROY (1902)
- PP = L. VOET (1980-83)
- RA = D.E. SMITH (1908)
- RJS = R. JANSEN-SIEBEN (1989)
- SBA = Stadsbibliotheek Antwerpen

Arithmetique de ville franche

Prijs: 2 gl. 15 st., Arch 44, 26r.

Astrolabium de royas in 4°

Prijs: 10 st., Arch 52, 124v.

Zowel de prijs als de aanduiding ‘in 4°’ duiden erop dat het hier wel degelijk om een boek over een astrolabium gaat. Dit is niet zonder belang want via de Plantijnse drukkerij werden soms ook astrolabia verkocht.²⁶ Vermoedelijk is dit een handleiding voor een astrolabium van het roiastype. Een astrolabium van het roiastype wijkt af van de gebruikelijke astrolabia omdat er geen stereografische projectie gebruikt wordt maar een orthografische, d.w.z. dat het projectiecentrum een punt op oneindig is. Hierdoor worden de meridianen niet meer als cirkels afgebeeld maar als halve ellipsen, de parallellen daarentegen worden niet meer als krommen afgebeeld maar als evenwijdige lijnen.²⁷

Boecxken van den hondersten pennick

Prijs: 1 st., Arch 62, 85r.

Mogelijk wordt bedoeld: *Calculatie oft rekeninghe vanden sesten Hondersten Penninck, in Brabant gheconsenteert, den derden, sevensten ende neghensten februarii, anno 1583 (...) voor alle rentiers (...) Midtsgaders de declaratie van het derdendeel vanden pachter (...)*, A. Thielens, Antwerpen, 1584; KB IV 41.774 A.

BT532, RJS p. 162.

Cijfferboeck van brugghe

Prijs: 6 st., Arch 52, 63v.

Mogelijk wordt bedoeld: Adriaan vander Gucht, *Cijfferbouck Inhoudende Vele nieuwe fraye ende gherieuighe Practijcken van Arithmetica...*, Pieter de Clerck, Brugge, 1569.

Smeur, p. 41.

26 Zie ook de inventaris van Willem Sylvius (G. MARNEF, te verschijnen). In 1596 ontving Coignet 100 gl. via de aartsdrukkerij als voorschot voor koperen instrumenten die aan Jan Boyer, een boekhandelaar te Medina del Campo, geleverd moesten worden. (MPM Arch 121, f106, geciteerd in J. DENUCE (1912-13) 1, p. 240). In 1569 kocht Plantin twee astrolabia bij Regnier Arsenius (MPM Arch 47, f156r).

27 Zie hierover *The Planispheric astrolabe*, p. 32.

Legboexken met sijfferen

Prijs: 5 st. 8 p., Arch 53, 76r.

Vermoedelijk wordt hier een rekenboekje over penningrekenen bedoeld. De aanduiding 'met sijfferen' kan er op duiden dat er ook Hindoe-Arabische cijfers in voorkomen. In vele boekjes over penningrekenen komen slechts Romeinse cijfers aan bod.

Logica Louaniensis

Prijs: 1 gl. 5 st., Arch 49, 25v.

Traicté de nouveau comete

Prijs: 1 st. 6 p., Arch 52, f35v.

Petrus Apianus, bewerkt door Gemma Frisius, *Cosmographia Petri Apiani, per Gernmam Frisivm apud Louanienses Medicum & Mathematicum insignem, iam demum ab omnibus vindicata mendis, ac nonnullis quoque locis aucta. Additis eiusdem argumenti libellis ipsius Gemmae Frisij*, J. Verwithagen, Antwerpen, 1574; MPM R 24.30.

Prijs: 7 st., Arch 54, 89r.

PA52.

Petrus Apianus, bewerkt door Gemma Frisius, met toevoegingen uit het werk van Lopez de Gomara en Girana, *La Cosmographia de Pedro Apiano, corrigeda y anadida por Gemma Frisio Medico y Mathematica. La manera de descriuir y situar los lugares, con el vso del anillo astronomico del mismo auctor Gemma Frisio. El sitio y description de las Indias y Mundo Nuevo, sacada de la historia de Francisco Lopez de Gomara y de la cosmographia de Ieronimo Girana Tarragonez*, J. Verwithagen, Antwerpen, 1575; KB III 94.869 A.

Prijs: 7 st., Arch 53, f159v.

NUC NA 0354579; PA56; BT140; Grassi28.

Petrus Apianus, bewerkt door Gemma Frisius, *Cosmographie ou description des quatre parties du monde contenant la situation, Division, & Estendue de Chascune Region & Province d'icelles, Escrite en Latin par Pierre Apian. Corrigeé & augmentée par Gemma Frison Excellent Geographe & Mathematicien avec plusieurs autres traitez concernans la mes-*

me matiere, composez par le susdit Gemma Frizon, & autres auteurs, nouvellement traduits en langue Francoise, J. Verwithagen, Antwerpen, 1581; MPM A 4714.

Prijs: 7 st., Arch 59, f15v.

PA58.

Petrus Apianus, bewerkt door Gemma Frisius, *Cosmographie ou description des quatre parties du monde... Corrigeé & augmentée par Gemma Frizon... avec plusieurs autres traitez concernans la mesme matiere, composez par le susdit Gemma Frizon, & autres auteurs, nouvellement traduits en langue Francoise*, J. Bellerus, Antwerpen, 1581; KB VB 5248, KB Cl 12.418 A 2, KBDH M 5 E 22, BNP G 3091, BNP G 4765, BL 1295.e.4.

Prijs: 7 st., Arch 60, f1v.

NUC NA0354573, PA57, BT134, Grassi28.

Petrus Apianus & Gemma Frisius, bewerkt door Maarten Everaert, *Cosmographia sive descriptio universi orbis. Auctoribus Petro Apiano et Gemma Frisio, Mathematicorum insignium demum. Cujus huic editione additis est. de astrolabo catholico libellus, nunc primum a Martino Everarcho in Epitomen contractus*, J. Verwithagen, Antwerpen, 1584; KB V 5196, KB VH 8236 A, BL 1124.k.2, BNP V.7462.

Prijs: 1 gl. 8 st., Arch 64, f34r.

PA60; BT141.

Hieronymus Cardanus, *De rerum varietate libri XVII. Iam denuo ab innumeris mendis summa cura ac studio repurgati & pristino nitore restituti Adiectus et capitvm, rerum & sententiarum notatu dignissimarum index utilissimus*, Henricus Petri, Bazel, 1581.

Prijs: 1 gl. 10 st., Arch 59, f59r.²⁸

NUC NC 0128192.

28 In Arch 45, f141r wordt melding gemaakt van een boek *De varietate* voor een prijs van 1 gl. Waarschijnlijk betreft het een vroegere uitgave.

Hieronymus Cardanus, *De subtilitate libri XXI. Ab ipsa recognitions, nunc demum emaculatiores & longè perfectionis redditi*, Bartholomeus Honoratus, Lyon, 1580.

Prijs: 1 gl., Arch 53, f17r.

NUC NC 0128207.

Hieronymus Cardanus, *In Hippocratis Prognostica*, Henricus Petri Bazel, 1568.

Prijs: 7 st. 6p., Arch 46, f122v.

NUC NC0128228.

Hieronymus Cardanus, *Opvs novvm de proportionibvs nvmerorvm, motvvm, pondervm sonorvm, aliarvmque rervm mensurandarum, non solum geometrico more stabilitum, sed etiam uarijs experimentis & observationibus, ad multiplices usus accomodatum*, Henricus Petri, Bazel, 1570.

Prijs: 1 gl. 4 st., Arch 48, f65r.

NUC NC0128274.

Hieronymus Cardanus, *Quaedam opuscula, artem medicam exercentibus utilissima ut sunt, De aqua & aethere...*, Hieronymus Curionis, Bazel, 1559.

Prijs: 1 gl., Arch 48, f166r.

NUC NC0128287.

Christophorus Clavius, *Euclidis elementorum libri XV Accessit XVI de solidorum Regularium comparatione. Omnes perspicuis demonstrationibus, accuratisque scholijs illustrati*, Vincentius Accoltus, Rome, 1574.

Prijs: 5 gl., Arch 59, f45v.

Steck, p. 78.

Michiel Coignet, *Arithmetica & Questions*

Prijs: 17 st., Arch 62, 91v

Vermoedelijk wordt hiermee bedoeld:

Valentijn Mennher, bewerkt door Michiel Coignet, *Livre d'arithmetique, contenant plusieurs belles questions & demandes, propres*

& vtils a tous ceux qui hantent la Trafique de marchandise. Compose par feu Valentin Mennher Allemand: reueu, corrige & augmente en plusieurs endroits par Michel Coignet. Ensemble Vne ample declaration sur le fait des Changes. Item Vn petit discours de bien & deuement disconter; avec la Solution sur diuerses opinions y proposees. Avec la solutions des questions Mathematiques par la supputation de Sinus, illustrees & amplifiees par les demonstrations Geometriques necessaires a icelles, Antonius van Diest voor Jan van Waesberghe, Antwerpen, 1573; MPM A 4348, SBA A 4348.

Dit is gebonden met:

Michiel Coignet, *Cent Questions ingenieuses et recreatives pour delecter & aiguiser l'entendement, de feu V. Menher Allemand. Souldees & amplifiees par les raisons Geometriques requises a icelles par Michiel Coignet*, Gillis Coppens van Diest voor J. van Waesberghe, Antwerpen, 1573.

Smeur p. 27.

In het exemplaar van de Stadsbibliotheek ontbreekt het deel *Cent Questions*.

Mennhers rekenboekje is een vermeerderde versie van de uitgave van 1561.

Federico Commandino, *De centro gravitatis solidorum*, A. Benacii, Bologna, 1565.

Prijs: 7 st., Arch 61, f45v.

NUC NC0585718.

Nicolaus Copernicus, *De revolutiōibus orbium coelestium libri VI*, Henricus Petri, Bazel, 1566.

Prijs: 1 gl. 5 st., Arch 5,9 f66v.

NUC NC0687308.

John Dee, *Monas Hieroglyphica*, Willem Silvius, Antwerpen, 1564, KB LP 2879 A, MPM R 28.11 (3).

Prijs: 2st., Arch 49, f147r.

Mogelijk hebben Dee en Sylvius samengewerkt bij het persklaar maken van *Monas Hieroglyphica* (1564).²⁹ Toen Dee te Antwerpen verbleef bezocht hij ook Ortelius' bibliotheek.³⁰

BT 839.

Diophantus,³¹ *Diophanti Alexandrini Rerum Arithmeticarum Libri Sex*, Eusebius Episcopus, Bazel, 1575 (NUC ND0279915).

Diophantus, *Diophanti Alexandrini Rerum Arithmeticarum Libri Sex*, Wilhelm Xylander, Bazel, 1575 (Rider, p. 27).

Prijs: 8 st., Arch 53, f84v.

Pierre Forcadel, *Arithmetique entiere et abregee*, Charles Perier, Parijs, 1565.

Prijs: 4 st. 6p., Arch 44, f13r.

Verdonck B5.5 p. 434.

Gemma Frisius, *Arithmeticae Practicae Methodus Facilis Per Gemmam Frisium Medicum ac Mathematicum insignem edita & ab ipso emendata, multisque in locis aucta*, Gillis Coppens van Diest voor J. Verwithaegen, Antwerpen, 1562; UB Amsterdam.

Prijs: 3 st. 6 p., Arch 46, f125v of 3 st., Arch 46, f37r.

Smeur, p. 19; BBGF77.

Gemma Frisius, vertaald en bewerkt door Pierre Forcadel de Beziere, *L'arithmetique de Gemme Phrison: Traduite en Francois par Pierre Forcadel de Beziere, professeur ordinaire des Mathematiques: & par luy illustree de commetaires, contenant plusieurs inuentions nouvelles dudit Forcadel*, P. Bellerus, Antwerpen, 1582; Douai.

Prijs: 2 st., Arch 60, f1v.

Smeur, p. 21³²; BBGF104.

29 E. EISENSTEIN (1979) 1, p. 96, n. 168.

30 J.H. HESSELS (1887), p. 157-160.

31 Een Franse versie van Diophantus is opgenomen in: Simon Stevin, *L'arithmétique*, C. Plantin, Leiden, 1585.

32 Smeur verwijst naar Van Ortoy, volgens wie het enig bekende exemplaar van dit werk zich in de bibliotheek van Douai zou bevonden hebben. Deze brandde echter in 1944 uit zodat het boek verloren is gegaan.

Gemma Frisius, *Gemmae Frisii Medici et Mathematici de Radio Astronomico et Geometrico liber. In quo multa vtiliss. sunt demonstrantur. Illustriss. Comiti de Feria dicitus*, J. Bellerus, Antwerpen, 1584.

Prijs: 6 st., Arch 63, f12r.

BBGF126.

Cornelius Gemma, *Deprodigiosa specie, natvraq. cometae, qvi nobis effybit altior bynae sedibus insolita prorsus figura, ac magnitudina, anno 1577 plus septimanis 10. apodeixis tum physica tum mathematica. Adivncta his explicatio dvorvm chasmaton anni 1575. nec non ex cometarum plurium phaenomenis epilogistica quaedem assertio de communi illorum natura, generationum causis atque decretis supra quam hactenus a peripateticis annotatum est*, C. Plantin, Antwerpen, 1578; MPM A 690, KB II 8887 A.

Prijs: 1 st. 6 p., Arch 56, f80v.

BT1250.

Pierre Hassard (of Pieter Hasschaert van Armentières), *De lhorrible comete... environ le premier jour de mars, l'An 1556*, J. Waen, Leuven, 1556.

Prijs: 6 p., Arch 56, 8r.

BT1388, KB III 7026 A.

Hoewel dit het enige boek van de hand van Hasschaert met in de titel *Cometes* is dat we teruggevonden hebben, twijfelen we toch of dit inderdaad met het verkochte zou overeenstemmen. Veel van dit soort publikaties hebben een zekere actualiteitswaarde. Het verschil tussen de pulikatiedatum (1556) en de verkoopdatum (1578) laat daarom vermoeden dat er nog een ander boek is. Vermoedelijk betreft het een boek over de komeet van 1577, zoals bovenstaand van Cornelius Gemma.

Peter Heyns, *Cort Ondervvijs van de acht deelen der Françoischer talen, tot voorderinge en profijt der Duytscher ioncheyt*, C. Plantin, Antwerpen, 1571.

Prijs: 1st., Arch 59, f55v en Arch 62, f61r.

Sabbe p. 64

Strikt genomen hoort dit boek niet in de lijst thuis. Peter Heyns is echter niet zonder belang geweest voor het Antwerpse onderwijs, ook in de wiskunde, zodat we besloten hebben het toch op te nemen.

Johannes Honterus, *Rvdimentorvm cosmographicorum Ionn. Honteri Coronen libri III cum Tabellis geographicis elegantiss. De variarum rerum nomenclaturis, per classes, liber I*, J. Richard, Antwerpen, 1560; MPM A 3301, KB VH 14.260 A 1 LP.

Prijs: 1st. 6 p., Arch 46, f125v.

BT1485; Grassi348.

Mattheus Hostus, *De Numeratione Emendata, veteribus Latinis et Graecis vsitate Mathaeo Hosto auctore*, C. Plantin, Antwerpen, 1582; UB Leiden, BSB Ant. 368 k Beibd.2, BNP Rés. J.2688 bis(3).

Prijs: 1st., Arch 62, f65v.

Smeur49; BT1521; Grassi351.

Arnold de Lens, *In Geometrica Elementa eisagoge, Arnoldo de Lens medico et mathematico autore*, C. Plantin, Antwerpen, 1565; MPM A 657, KB II 53.764 A 3.

Prijs: 6 p., Arch 44, f140r en 9p., Arch 54, f123v.

NUC 0257136; Grassi403; BT1856.

Petrus de Medina, vertaald door Maarten Everaert, *De Zeeuaert oft Conste van ter Zee te varen, vanden Excellenten Pilote Mr. Peeter de Medina Spaignaert. Inde welcke niet alleene de Regels, Secreten, Practijcken, en constige Instrumenten der Seluer Consten begrepe sijn: Maer ooc de clare ende oprechte fundamenten der Astronomijen, ende gantschen loop des Hemels op d'alder lichtste ende duydelijcste verclaert worden. Allen Coopliden/Piloten/Schippers ende anderen Liefhebbers der Astronomijen tot nut ende dienst. Wt den Spaensche ende Fransoysche by Mr. Merten Everaert Brug., H. Hendricksen, Antwerpen, 1580.*

Gebonden met:

Michiel Coignet, *Nieuwe Onderwijsinghe/ op de principaelste Puncten der Zeeuaert. Inhoudende diuersche nootelijcke regulen, Constighe practijcken, ende sonderlinghe bequame Instrumenten, die alle Piloten,*

Stierlieden, ende anderen die daghelijcx de Zee hanteren, vastelijcken behooren te verstaen. Item een lichte/ maer sekere ende perfecte maniere/ om Oost. ende West. te varen/ d'welck tot noch toe allen Piloten onbekent is gheweest. Nu nieuwelijcken eerst. (wt. de conste der Mathematica) ghepractiseert, ende bijeen vergadert. Deur Michiel Coignet, H. Hendricksen, Antwerpen, 1580; SB A G 24476, KB II 26.080 A.

Prijs: ? 5 gl., Arch 62, f61v.

BT2071.

Valentijn Mennher, *Arithmetique de M. Valentin Menher, contenant plusieurs belles questions iournallemant occurentes en trafficque de Marchandise. Translatee du hault Allemand & augmentee par le mesme Auteur*, Gillis Coppens van Diest, Antwerpen, 1563; MPM R 50.29.

Prijs: 3 st. 6 p., Arch 45, f83r.

Smeur p. 25.

Valentijn Mennher, bewerkt door Michiel Coignet, *Livre d'arithmetique, contenant plusieurs belles questions & demandes, propres & viles a tous ceux qui hantent la Trafique de marchandise. Compose par feu Valentin Mennher Allemand: reueu, corrige & augmente en plusieurs endroits par Michel Coignet. Ensemble Vne ample declaration sur le fait des Changes. Item Vn petit discours de bien & deuement disconter, avec la Solution sur diuerses opinions y proposees. Avec la solutions des questions Mathematiques par la supputation de Sinus, illustrees & amplifiees par les demonstrations Geometriques necessaires a icelles*, Antonius van Diest voor Jan van Waesberghe, Antwerpen, 1573; MPM A 4348, SBA A 4348.

Prijs: 17 st., Arch 62, f91v.³³

Smeur p. 27.

Gerard Mercator, *Chronologia. Hoc est temporvm demonstratio exactissimo ab initio mvndi, vsqve ad annvm domini M.D.LXVIII*, Arnold Birckman, Keulen, 1569.

Prijs: 1 gl. 16 st., Arch 52 f125r.

NUC NM 0458328.

33 Samen met *Cent Questions*.

Sebastian Münster, *Cosmographia*

Prijs: 3 st., Arch 45, f36v.

Van dit boek zijn zoveel drukken bekend dat het onmogelijk is een bepaalde editie aan te duiden.

Sebastian Münster, *Rvdimenta mathematica. Haec in duos digeruntur libros, quorum prior geometriae tradit principia seu prima elementa...*, Henricus Petri, Bazel, 1551.

Prijs: 1 gl., Arch 52, f167r.

NUC NM0865810.

Antoine Mizauld, *Les ephemerides perpetuelles de l'air: par lesquelles on peut avoir... cognoissance de toutz changementz de temps, en quelque pais & contree qu'on soit*, C. Plantin, Antwerpen, 1556; KB VH 5292.

Prijs: 10 st., Arch 53, f16v.

BT2137.

Fabritio Mordente, *Il compasso del signor Fabritio Mordente con altri istromenti mathematici, ritrovato da Gasparo suo fratello*, C. Plantin, Antwerpen, 1584; Bib. Vittorio Emanuele, Rome 8.36 N 5.

Op slechts 18 exemplaren gedrukt voor 82 gl. 10 st. Een manuscript bevindt zich in de Staatsbibliotheek te München, Ms. Ital II.

Aurelio de Pasino, *Discours sur plusieurs poincts de l'architecture de guerre concernants les fortifications tout anciennes que modernes. Ensemble le moyen de bastir & fortifier vne place de laquelle les murailles ne pourront aucunement estre endommagees de l'artillerie*, C. Plantin, Antwerpen, 1579; MPM A 960, KB VH 8483 A.

Prijs: 12 st., Arch 57, f17v.

BT3942.

Georg Peurbach, *Theorica novae planetarvm Georgii Pvrbacchi Germani, ab Erasmo Rheinholdi Salueldensi pluribus figuris auctae...*, Erven Joannes Cratonis, Wittenberg, 1580.

Prijs: 10 st., Arch 58, f147r.

NUC NP0292853.

Claudius Ptolomeus, *Geographia Cl. Ptolemaei... Olim ab alijs translata, at nunc multis codicibus Graecis collata*, Jordanus Ziletus, Venetië, 1564.

Prijs: 3 gl. 10 st., Arch 47, f232r.

Stevens, p. 51-52; NUC NP0630345.

Petrus Ramus, *Arithmeticae libri tres*, Bazel, 1567.

Prijs: 10 st., Arch 47, 163v.

Ong nr. 214.

Petrus Ramus, *Scholarium physicarum libri octo in totidem accroamaticos libros Aristotelis*, A. Wechelus, Parijs, 1565.

Prijs: 5 st., Arch 45, 168v.

Ong nr. 592.

Petrus Ramus, *Scholarium metaphysicarum libri quatuordecim in totidem metaphysicos libros Aristotelis*, A. Wechelus, Parijs, 1566.

Prijs: 4 st. 6 p., Arch 45, 168v.

Ong nr. 595.

Petrus Ramus, *Problema mathematica*

Mogelijk wordt hier bedoeld: *Prooemium mathematicum ad Catharinam Medicaeam reginam, matrem regis*, A. Wechelus, Parijs, 1567.

Prijs: 8 st., Arch 45, 168v

Verdonck B1.13.

Petrus Ramus, *Mathematica*

Ook hier is het mogelijk dat bedoeld wordt: *Prooemium mathematicum ad Catharinam Medicaeam reginam, matrem regis*, A. Wechelus, Parijs, 1567.

Prijs: 12 st., Arch 47, 163v

Verdonck B1.13.

Johannes de Sacrobosco, *De Sphaera Joannis Sacrobosco emendata*, J. Richard, Antwerpen, 1566; SBA G 4921, MPM A 2841.

Prijs: 4 st., Arch 44, f62r.

Johannes de Sacrobosco, *De Sphaera Cum additionibus et indice rerum et locorum memorabilium et scholiis nunc compertis & Collectis a Francisco Junctino*, Erven Birckmann, Antwerpen, 1566; MPM A 2114.

Prijs: 6 st., Arch 61, f40v.

Grassi618.

Johann Scheubel,³⁴ *Compendium arithmeticae artis...*, I. Parcus, Bazel, 1560.

Prijs: 3 st., Arch 45, f105r.

NUC NS0202556.

Sebastiano Serlio, *Architettura latine*³⁵

Prijs: 4gl. 10 st., Arch 47, f164r.

Simon Stevin, *Tafelen van Intrest midtsgaders De Constructie der Seluer ghecalculeert Door Simon Steuin Brugghelinck*, C. Plantin, Antwerpen, 1582; MPM A 399, KB CL 2665.

Prijs: 2 st., Arch 61, f62v.

BT4427; RJS p. 161.

Simon Stevin, *Problemavm Geometricorum Libri V*, J. Bellerus, Antwerpen, 1583; SBA G 4856, KB VB 4963 A.

Prijs: 2 st., Arch 61, f62v.

BT4426; Grassi664.

Simon Stevin, *L'Arithmetique de Simon Stevin De Bruges: Contenant les computations de nombres arithmetiques ou vulgaires: Aussi l'Algebre, auyec les equations de cinc quantitez. Ensemble les quatre premiers liures d'Algebra de Diophante d'Alexandrie maintenant premierement traduits en François. Encore un liure particulier de la Pratique d'Arithmetique, contenant entre autres. Les Tables d'Interest, La Disme; et un*

34 Vermeld als Ceubel.

35 Het betreft hier waarschijnlijk de vijf boeken van Serlio's *Architectura*. Deze werden uit het Latijn in het Nederlands vertaald door Peter Coecke van Aelst. Ze werden bij dezelfde drukkers ook in een Franse versie gedrukt. Zie H. DE LA FONTAINE VERWEY (1976).

traicté des Incommensurables grandeurs: Avec l'explication du Dixiesme Liure d'Euclide, Christoffel Plantin, Leiden, 1585.

Prijs: 1 gl. 5 st., Arch 64, 154r.

Smeur p. 50.

Dit boek is volgens Smeur steeds gebonden met: Simon Stevin, *La Pratique d'Arithmetique de Simon Stevin de Bruges*. *La Disme* is een vertaling van *De Thiende*, dat de eerste volledige gedrukte verhandeling is over decimale breuken en het gebruik ervan bij rekenkundige operaties.

Johannes Stobaeus, *Ioannis Stobaei eclogarum libri duo Quorum prior Physicas posterior Ethicas complectitur, nunc primum Graece editi, Interprete Gulielmo Cantero. Vna & G. Gemisti Plethonis de Rebus Peloponnes. Orationes Duae Eodem Gulielmo Cantero interprete. Accesit & alter eiusdem Plethonis libellus Graecus De virtutibus. Ex Bibliotheca c.v. I. Sambvci*, C. Plantin, Antwerpen, 1575; MPM A 291, KB VB 3542 C.

Prijs: 1 gl., Arch 53, f116v.

BT4429.

Nicolo Tartaglia, *Arithmetica*

Prijs: 4 st., Arch 55, f166r.

In 1578 verscheen:

Nicolo Tartaglia, *L'arithmétique de Nicolas Tartaglia Brescian*, Gilles Beys, Parijs, 1578 (ook Guillaume Gosselin, Parijs, 1578 (zie Rider)).

NUC NT0044405, BL 531.d.12.

Plantin ontving dit boek echter reeds op 18 december 1577 van Theodore Rinsartz ('serviteur de Gilles Beys'). We kunnen dus concluderen dat Beys al exemplaren van het boek in 1577 gedrukt heeft.

Van Tartaglia vermeldt Smeur (p. 44) nog: Nicolo Tartaglia, *General Trattato*, Antwerpen, 1578 en gaat hiervoor terug op RA 278; hij heeft geen exemplaar gevonden en betwijfelt het bestaan ervan.

André Thevet, *Cosmographie de Levant*, Gillis Coppens van Diest voor J. Richard, Antwerpen 1556. KB II 33.320A.

Prijs: 14 gl., Arch 57, 43r.

BT4501.

Franciscus Titelmans, *Physicae... compendium ad libros Aristotelis de naturali philosophia*, H. Wellaeus, Leuven, 1561; KB II 16.263 A 2.

Prijs: 6 st., Arch 45, 33v.

BT4537.

Franciscus Titelmans, *Compendium physicae Francis. Titelmani ad libros Aristo. De naturalis philosophia vtilissimum*, P. Calvarin, Parijs, 1541.

Prijs: 6 st., Arch 45, f33v.

NUC NT0237117.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1566; BSB Phys. g. 484.

Prijs: 1 ½ st., Arch 44, f159v.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1567; MPM A 1099, BSB L. Lat. 886 Beibd3.

Prijs: 1 ½ st., Arch 45, f9r.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1568; MPM A 1476.

Prijs: 1 ½ st., Arch 46, f215v.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1573.

Prijs: 1 ½ st., Arch 51, f168r.

PP 2389.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1574; MPM A 433, KB II 14.487 A, BL 563.d.14.

Prijs: 1 ¼ st., Arch 52, f8v.

BT4586.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1575; BNP X. 19763 (2).

Prijs: 1 ¼ st., Arch 53, f21r.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1580; MPM A 1780.

Prijs: 1 ½ st., Arch 60, 6r.

Cornelius Valerius, *Physicae sev De natvrae philosophia institvtio, perspicve et breviter explicata a Cornelio Valerio vltraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1584; BSB Phys.g.484 m.

Prijs: 1 ½ st., Arch 62, f101r.

Cornelius Valerius, *De Sphaera, et primis Astronomiae rudimentis Libellus Cui adiecta sunt brevia quaedem de geographia praecepta conscripta olim et dictata familiaribus quibusdam auditoribus a Cornelio Valerio ultraiectino*, W. Silvius, Antwerpen, 1564; SBA G 4919, KB III 6877 A, BSB L. lat a. 2108 Beibd.3.

Prijs: 9 p., Arch 44, f167r.

BT4582, Grassi702.

Cornelius Valerius, *De Sphaera, et primis Astronomiae rudimentis Libellus Cui adiecta sunt brevia quaedem de geographia praecepta conscripta olim et dictata familiaribus quibusdam auditoribus a Cornelio Valerio ultraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1568; MPM R 63.8(5)22, BL533.b.6 (1), BSB L.lat. 886 Beibd.5.

Prijs: 6 p., Arch 47, f195v.

Cornelius Valerius, *De Sphaera, et primis Astronomiae rudimentis Libellus Cui adiecta sunt brevia quaedam de geographia praecepta conscripta olim et dictata familiaribus quibusdam auditoribus a Cornelio Valerio ultraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1573; BSB Astr.u.206.

Prijs: 1 st., Arch 51, f54r.

Cornelius Valerius, *De Sphaera, et primis Astronomiae rudimentis Libellus Cui adiecta sunt brevia quaedam de geographia praecepta conscripta olim et dictata familiaribus quibusdam auditoribus a Cornelio Valerio ultraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1575; MPM A 645, BL 533.b.6(2), BSB A.gr.b.616 Beibd 2.

Prijs: 1 st., Arch 53, f133v.

Grassi702.

Cornelius Valerius, *De Sphaera, et primis Astronomiae rudimentis Libellus Cui adiecta sunt brevia quaedam de geographia praecepta conscripta olim et dictata familiaribus quibusdam auditoribus a Cornelio Valerio ultraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1581; MPM 8-52, KB VI 26.652 A.

Prijs: 1 st., Arch 59, f15v.

BT4583.

Cornelius Valerius, *De Sphaera, et primis Astronomiae rudimentis Libellus Cui adiecta sunt brevia quaedam de geographia praecepta conscripta olim et dictata familiaribus quibusdam auditoribus a Cornelio Valerio ultraiectino*, C. Plantin, Antwerpen, 1585; BL 621.c.1(5), KB VH 8394 A 2.

Prijs: 2 st., Arch 65, f144r of 1 ½ st., Arch 66, f154v.

BT4584.

Vitruvius, *Architectura*

Prijs: 1 gl. 12 st., Arch 51, f141r.

Lucas Jansz. Waghenae, *Speculum Nauticum super navigatione Maris Occidentalis*, F. Raphelengius, Leiden, 1586.

Prijs: 8 gl., Arch 65, 81v.

BL Maps C.8.b.2

Bibliografie

- The Planispheric Astrolabe*, National Maritime Museum, Greenwich, 1985.
- Lucas Jansz. Waghenaer van Enckhuysen. *De maritieme cartografie in de Nederlanden in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw*, Vereniging van Vrienden van het Zuiderzeemuseum, Enkhuizen, 1984.
- M. BAELDE, *De toekenning van drukkersoctrooien door de geheime raad in de 16de eeuw*, De Gulden Passer, 40, 1962, 19-58.
- M. CHOMARAT & J.P. LAROCHE, *Bibliographie Nostradamus XVIe-XVIIe-XVIIIe siècles*, V. Koerner, Baden-Baden, Bouxwiller, 1989.
- E. COCKX-INDESTEGE, G. GLORIEUX & B. OP DE BEECK, *Belgica typographica 1541-1600*, De Graaf, Nieuwkoop, 1968-1994.
- H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Pieter Coecke van Aelst and the Publication of Serlio's Book on Architecture*, Quaerendo, 6, 1976, 166-194.
- F. DE NAVE (ed.), *Exacte wetenschappen rondom Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589)*, Publikaties MPM/PK 17, Antwerpen, 1990.
- E.J. DIJKSTERHUIS, *Simon Stevin: Science in the Netherlands around 1600*, Marrinus Nijhoff, Den Haag, 1970.
- E.L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*, 2 dln., Cambridge University Press, Cambridge [etc.], 1979.
- G. GRASSI, *Union Catalogue of Printed Books of 15th, 16th and 17th Centuries in European Astronomical Observatories*, Vecchiarelli, Roma, 1989.
- J.H. HESSELS, *Abrahami Ortelii... et ad Jacobum Colium Ortelianum... Epistolae... (1524-1628)*, Ecclesia Londino-Batavae Archivum I, Typis Academiae, Cambridge, 1887.
- R. JANSEN-SIEBEN, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*, H&S, Utrecht, 1989.
- R. JANSEN-SIEBEN, *Christoffel Plantijn en zijn Nederlandstalige drukken op het gebied van de 'Artes Mechanicae'*, in F. DE NAVE (1990), p. 55-65.
- G. MARNEF, *Repressie en censuur in het Antwerps boekbedrijf, 1567-1576*, De Zeventiende Eeuw, 8, 1992, 221-231.
- G. MARNEF, *De boedelbeschrijving van W. Sylvius*, De Gulden Passer (in voorbereiding).
- J. MATERNÉ, *Archivering rond de eeuwwisseling: de vroegste inventarisatie van het Plantijns Archief (1876-1926)*, De Gulden Passer, 69, 1991, 181-200.
- A. MESKENS, *Wiskunde tussen Renaissance en Barok; aspecten van wiskunde-beoefening te Antwerpen 1550-1620*, Publikaties SBA/AMVC 41-43, Antwerpen, 1994.
- W.J. ONG, *Ramus & Talon Inventory*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1958.
- F. PRIMS, *Letterkundigen, geleerden en kunstenaars*, Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, maart 1931, 171-221.
- F. PRIMS, *De bibliotheek van M. Nuñez*, Bijdragen tot de Geschiedenis, 3de r., 3, 1951, 133-149.

P.L. ROSE, *The Origins of the Proportional Compass from Mordente to Galileo*,
Physis, 10, 1968, 53-69.

- R.E. RIDER, *A Bibliography of early Modern Algebra 1500-1800*, Berkeley Papers in History of Science VII, Berkeley, 1982.
- M. ROOSES, *Le musée Plantin Moretus*, Antwerpen, 1914.
- M. SABBE, *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom*, De Coker-Nijhoff, Antwerpen-Den Haag, [1929].
- A.J.E.M. SMEUR, *De zestiende eeuwse Nederlandse rekenboeken*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1960.
- A.J.E.M. SMEUR, *De zestiende eeuwse Nederlandse rekenboeken, aanvulling op de bibliographie*, Scientiarum Historia, 8, 1966, 153-159.
- D.E. SMITH, *Rara arithmetica: a catalogue of the arithmetics written before the year MDCI with a description of those in the library of George Arthur Plimpton of New York*, Ginn, Boston, 1908 (4th ed. Chelsea, New York, 1976).
- D.E. SMITH, *A Source Book in Mathematics*, Dover Publ., New York, 1959.
- H. STECK, *Bibliographica Euclideana*, Gerstenberg Verlag, Hildesheim, 1981.
- H.N. STEVENS, *Ptolemy's Geography*, Theatrvm Orbis Terrarvm, Amsterdam (facs. van: London, 1908).
- F. VAN ORTROY, *Bibliographie de l'oeuvre de Pierre Apian*, Besançon, 1902.
- F. VAN ORTROY, *Bio-bibliographie de Gemma Frisius et ses neveux les Arsenius*, Lamertin, Brussel, 1920.
- B. VAN SELM, '...te bekomen voor een Civielen prijs': *de Nederlandse boekprijs in de zeventiende eeuw als onbekende grootheid*, De Zeventiende Eeuw, 6, 1991, 98-116.
- J.J. VERDONCK, *Petrus Ramus en de wiskunde*, Van Gorcum, Assen, 1966.
- L. VOET, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 5 dln., Van Hove, Amsterdam, 1980-83.
- F. WILLMOTH, *Sir Jonas Moore; Practical Mathematics and Restoration Science*, Boydell & Brewer, Woodbridge-Rochester, 1993.
- A. ZIGGELAAR, *François de Aguilon s.j. (1567-1617). Scientist and Architect*, Bibliotheca Instituti Historici S.I. 44, Institutim Historicum S.I., Roma, 1983.

Dalenborchstraat 18
B-2800 Mechelen

Zacharias Heyns

Een ‘drucker’ die nooit drukte*

Hubert Meeus

In het impressum op het titelblad van het *Const-Thoonende Juweel* (afb. 1) noemt Zacharias Heyns zichzelf ‘Drucker des Landschaps van Overijssel’. Hoewel hij hier een zeer officiële Nederlandse functie blijkt te bekleden, is hij een rasechte Antwerpenaar. Zijn wieg stond in de Korte Augustijnenstraat, de huidige Muntstraat. De enige bron om zijn geboortjaar te bepalen is een portret (afb. 2). Het verscheen in 1621 voor het eerst in Heyns' vertaling van Du Bartas. Het toont Zacharias op 55-jarige leeftijd, zodat hij hoogstwaarschijnlijk in 1566 of 1565 in Antwerpen is geboren.¹

Zijn vader was de bekende schoolmeester Peeter Heyns, die de Lauwerboom, een Franse school voor meisjes uit de betere Antwerpse kringen, beheerde.² Hij behoorde tot de kring van intellectuelen rond Plantijn.

Zacharias Heyns werd niet meteen in de gelukkigste periode voor de Nederlanden geboren. Hij kwam echter ter wereld in een milieu dat hem de gelegenheid bood een ruime culturele bagage op te doen en kennis te maken met vooraanstaande geleerden van zijn tijd. Peeter Heyns, die als schoolmeester ook commerciële activiteiten ontwikkelde, behoorde sociaal-economisch tot de hogere standen in Antwerpen. Hij had een niet onbelangrijke rol in het bestuur van de stad, o.a. als wijkmeester bij de burgerwacht.

* Tekst van een lezing gehouden voor de ‘Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen’ op 11 februari 1995.

1 De uitvoerigste bio-bibliografie van Zacharias Heyns is nog steeds deze van C.P. BURGER in de *Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de zestiende eeuw*, IV, 's Gravenhage 1915, (herdr. Utrecht 1988), p. 174-285. Een bio-bibliografie van Z. Heyns door H. MEEUS zal binnen afzienbare tijd verschijnen.

2 Zie over hem en zijn school: M. SABBE, *Peeter Heyns en de nimfen uit de Lauwerboom*. Bijdrage tot de geschiedenis van het Schoolwezen in de 16de eeuw, Antwerpen 1929.

Daarnaast had hij ook literaire ambities: in het Nederlands in de Berchemse rederijderskamer en in het Frans vooral op het vlak van het schooltoneel.

Over de jeugd van Zacharias is weinig bekend. Al vrij kort na zijn geboorte week P. Heyns met zijn gezin naar Keulen uit. Hij was er tot eind 1570 als schoolmeester actief. Van 1576 tot 1580 zat Zacharias op de Antwerpse Latijnse school bij zijn oom Jan Borrekens.

In 1585, toen Peeter Heyns als notoir calvinist met zijn gezin Antwerpen opnieuw moest verlaten en via Zeeland naar Duitsland uitweek, vertrok Zacharias niet mee. Op dat ogenblik moet ook al beslist zijn dat hij niet, zoals zijn vader en de rest van zijn familie, in het onderwijs zou stappen. Hij bleef in Antwerpen en trad als leerjongen bij Plantijn in dienst. Hij kreeg er geen opleiding als zetter of drukker maar wel als boekverkoper. In 1589 woonde hij immers in bij Jan Moretus, die hem als een van zijn kinderen behandelde. Zacharias hielp er in de 'winkel'. Hij mocht zelfs mee naar de Buchmesse in Frankfort, wat hem meteen de gelegenheid gaf om zijn ouders te bezoeken, die in 1590 Frankfort verlieten en naar Stade in de buurt van Hamburg verhuisden. Uit die periode zijn nog een paar brieven bewaard, waaruit we o.a. leren dat Moretus reden had tot klagen over Zacharias, die zich blijkbaar soms gedroeg alsof hij de meester was en Moretus de knecht.³

Tijdens zijn opleiding kwam Zacharias ongetwijfeld ook in contact met een aantal leden van de intellectuele kring rond Plantijn. Dat blijkt uit de raadselpiramide in het *Album Amicorum* van Abraham Ortelius uit 1590.⁴ Ortelius was zeer goed bevriend met de hele familie Heyns, want ook Peeter Heyns en Zacharias' zus Catharina hadden reeds vroeger een bijdrage voor dit album geleverd. De combinatie van een rederijdersrebus met een piramide bewijst dat Zacharias zowel vertrouwd was met de rederijdersliteratuur als met de nieuwe renaissancistische tendensen.

3 H. MEEUS, 'Zacharias Heyns, een leerjongen van Jan Moretus', in *Ex Officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini ediderunt M. DE SCHEPPER & F. DE NAVE*, Antverpiae 1989, p. 599-611.

4 Zie *De Gulden Passer*, 45, 1967, p. 104v en 105r.

CONST-THOONENDE
I V W E E L,
 By de looflycke Stadt Haerlem/ ten ver-
 forcke van Trou moet blijcken, int licht gebracht.
Waer inne duydelick verclaert ende
 verthoont wordt alles wat den Menschlyche mach
 wecken om den Armen te troosten/
 ende zynen Naesten by te staen.
 Jy tobaerly Speley Vay Sinne / soo Seel Intredey/
 Lefereyney ende Liedecken / gheskelt ay Leden-
 myck naer de Volgende Voorgegevene Saen-
 te Vay tSpeel-korenken.

TOT ZWOL,
 By ZACHARIAS HEYNS,
 Drucker des Landschaps van Over-ijssel, 1607.
Met privilegie.

1. Ex. UFSIA, Centrum Renaissancedrama

2. Portret in een exemplaar van de *Emblemata* (1625) (ex. UFSIA, Ruusbroecgenootschap: 3118 D 7)

In dit album gebruikte hij voor de eerste maal het uitgeversvignet met de afbeelding van de drie hoofddeugden als vrouwen: geloof met een kruis, hoop met een anker en liefde met twee kinderen.⁵ Het devies ‘Sic itur ad astra’ [zo gaat men naar de sterren (= de hemel) toe] ontleende hij aan Vergilius *Aeneis* IX, v. 641. Reeds vóór maart 1590 had Zacharias Heyns een vignet laten snijden met een devies en een motief, dat hij gedurende zijn hele carrière zou aanhouden.

Na zijn opleiding bij Plantijn en Moretus vestigde hij zich in 1591 voorlopig bij zijn ouders in Stade. Ondertussen dreef hij handel in boeken en bediende hij blijkbaar vooral uitgeweken schoolmeesters in Duitsland. In januari 1591 stuurde Moretus voor de eerste maal een lading boeken aan Zacharias Heyns, meteen de eerste transactie in een lange reeks die ononderbroken zou worden voortgezet tot 1604. Zacharias Heyns bestelde rechtstreeks bij Moretus in Antwerpen of handelde met hem op de Messe in Frankfort. Uit zijn briefwisseling blijkt dat hij naarstig op zoek was naar een vaste vestigingsplaats, waarbij Keulen tot één van de ernstige mogelijkheden behoorde. Maar ook in Nederland reisde hij rond. Bij de keuze van zijn vestigingsplaats speelden blijkbaar vooral economische elementen een rol. Wat uiteindelijk doorslaggevend was om zich in Amsterdam te vestigen, is niet bekend.

Religieuze overwegingen wogen waarschijnlijk niet erg zwaar. Zacharias liet het van de plaats van vestiging afhangen tot welke religie hij zich bekende. Zo vroeg hij in 1592 aan Jan Moretus een bewijs van goed katholiek gedrag met het oog op een vestiging in Keulen. Omdat hij zich nergens expliciet uitspreekt over zijn gezindheid, heeft men geprobeerd uit de luttele gegevens af te leiden tot welke strekking hij kan behoord hebben. Naargelang van de interpretatie is hij katholiek, calvinist, doopsgezind, piëtistisch, libertijns, of behoort hij tot de sekte van het Huis der Liefde. Niemand heeft tot nu toe echter uitsluitel kunnen geven. In zijn werken is hij steeds zeer tolerant. Het ideeëngoed van Coorn-

5 Zie ook L. LE CLERCQ, ‘Het Drie-deuchdenmerk’, *De Gulden Passer*, 12, 1934, p. 34-40.

hert en Erasmus was hem niet onbekend. Maar voor Zacharias Heyns gold beslist ook wat de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz in 1607 ter verdediging van zijn bedrijf tegen de predikant Coolhaes aanvoerde: ‘het is ons te doen, *propter sanctum denarium*, om de ronde Godt.’⁶

Nog vóór hij zich in Amsterdam vestigde, produceerde hij zijn eerste literaire werk, een vertaling van Erasmus' dialoog, *Uxor Mempsigamos of Tweespraeck van een goede Huysvrouw ende een Quaet Huys-wijf*. Het boekje is een perfecte samenvatting van de stromingen waarmee hij in zijn jeugd in contact is geweest. De parallelvertaling in het Frans en het Nederlands van een dialoog waarin twee vrouwen discussiëren over de manier waarop een goede huisvrouw en echtgenote zich dient te gedragen, paste perfect in de sfeer van de meisjesschool van Peeter Heyns. Een andere dan de aan zijn ouders gerichte opdracht, waarin hij verklaarde hen met dit boekje een bewijs van zijn kunnen te willen leveren, is welhaast ondenkbaar.

Hoewel hij de opdracht in Stade schreef, liet hij het boekje in Haarlem drukken bij Gillis Rومان, een uitgeweken Gentenaar. In 1592 had hij dus al goede relaties in Nederland. Het hoeft trouwens geen verwondering te wekken dat Zacharias Heyns uiteindelijk in het Noorden terecht kwam. Velen van zijn kennissen trokken via Duitsland naar Nederland; o.a. de schilder Gillis van Coningslo en de schoolmeester Anthonie Smijters, en ook zijn eigen vader Peeter Heyns. Het lag voor de hand dat Zacharias zijn klanten volgde.

Door zijn talrijke handelsreizen was Zacharias Heyns opgenomen in het milieu van de grote kooplui van wie de dochters vaak bij P. Heyns op school zaten. Het is dan ook niet ongewoon dat Zacharias Heyns in contact kwam met Anne Hureau, een dochter van een koopmansgeslacht uit Valenciennes dat in de loop van de zestiende eeuw naar Antwerpen was uitgeweken. Zacharias huwde haar waarschijnlijk in Keulen, waar zij na de dood van haar vader bij haar voogd Gualthero del Prato verbleef. Door dit huwe-

6 F.J. DUBIEZ, “‘Int Schrijfboek”. De Amsterdamse boekdrukker en boekverkoper Cornelis Claeszoon’, *Ons Amsterdam*, 12, 1960, p. 206.

lijk trad Heyns toe tot een groot handelsimperium dat vestigingen had in heel Europa. In dit milieu kon hij het nodige kapitaal lenen om zich in Amsterdam te vestigen. In 1607 schold Pieter Pellicorne, de Venetiaanse oom van Anne Hureau, hem in zijn testament een lening kwijt.

Uitgever en boekverkoper in Amsterdam

Het juiste tijdstip van Heyns' vestiging in Amsterdam is niet bekend. Dat hij er met serieuze concurrenten als Cornelis Claesz te maken zou krijgen, schrikte hem blijkbaar niet af. Hij vestigde er zijn boekhandel onder het uithangbord 'In de drie Hoofdeuchden'. Hij bracht de know-how die hij bij Plantijn had opgedaan, mee naar het noorden. Dit blijkt uit zijn beginperiode als uitgever, waarin hij talrijke werken uitgaf die al bij Plantijn, soms in een andere taal, het licht hadden gezien. Met beperktere mogelijkheden en met minder lef dan Plantijn, behoorde hij toch al vlug tot de grote boekhandelaars in Amsterdam. Naast de verkoop aan particulieren leverde hij ook boeken in grotere aantallen aan de officiële instanties zoals de stadsbibliotheek, of de prijsboeken voor de leerlingen van de stadsscholen. In het begin van de jaren '90 richtten de Amsterdamse uitgevers en boekverkopers zich vooral op de lokale markt. Door zijn internationale gerichtheid en door zijn wetenschappelijke uitgaven vormde Zacharias Heyns een uitzondering.

Dat bleek reeds uit zijn eerste Amsterdamse editie in 1594: Eilhardus Lubinus' *Antiquarius*, een woordenboek van verouderde Latijnse woorden. Voor het drukken van humanistische werken, een nieuwigheid voor de Amsterdamse uitgeverswereld, deed hij een beroep op Gillis van den Rade, een Gentenaar die via Antwerpen naar Franeker was uitgeweken.

Omdat boekhandel in de zestiende en zeventiende eeuw voor een groot deel ruilhandel was, was het voor een boekhandelaar beslist interessant om zelf boeken uit te geven. Zacharias Heyns ruilde ongetwijfeld niet alleen zijn eigen uitgaven. Met zijn ervaring handelde hij vaak voor andere Nederlandse drukkers. In de

jaren negentig kwam hij als enige Amsterdamse uitgever regelmatig in de Frankfortse messecatalogi voor.

Naast humanistische werken, gaf hij in zijn beginperiode haast uitsluitend schoolboeken uit, vooral voor de Franse school. Had Zacharias Heyns problemen met het vinden van kopij of van auteurs die bij hem wilden uitgeven? In de jaren 1595-1596 gaf hij immers opvallend veel werk van zijn vader uit, dat dateerde uit diens Antwerpse periode. Of profiteerde Peeter Heyns van het feit dat zijn zoon uitgever was, om zijn werken die hij misschien elders minder gemakkelijk kon laten uitgeven, aan Zacharias toe te vertrouwen? Dat Zacharias poogde in de beginjaren vrij veel titels op de markt te brengen, blijkt wel uit zijn uitgave van de *Spieghel der Werelt* (1596), een zakatlas. Hij had een gedeelte van de editie-1583 gedrukt door Plantijn en uitgegeven door Galle in handen gekregen. Hij liet er een ander voorwerk voor drukken en bracht het dan zonder scrupules als een eigen editie op de markt.

Heyns verbreedde in 1597 zijn fonds door ook boeken op te nemen die niet voor humanisten en niet voor de school waren bestemd. Tot dan toe had hij een belangrijk deel van de lokale markt verwaarloosd. De Amsterdamse burgers, die door de bloei van de stad vrij kapitaalkrachtig werden, kwamen niet aan hun trekken in zijn fonds, dat vooral gericht was op scholen en internationale handel. Vanaf 1597 zou hij in deze lacune voorzien, o.m. met theologisch moraliserend werk, met zakatlassen en zelfs met een zuiver literair werk, de Vergilius-vertaling van Karel van Mander.

Peeter Heyns overleed vrij plots, nadat hij in februari 1598 naar een aangespoelde walvis was gaan kijken. Zacharias Heyns werkte de editie van zijn vaders *Miroir du Monde* af, maar het is opvallend dat hij daarna vrijwel geen werk van zijn vader meer herdrukte. Het volgende jaar ging hij opnieuw zelf de pen hanteren, als het ware om de traditie van zijn vader voort te zetten. Hij waagde zich ook aan een zakatlas, *Den Nederlandtschen Landtspiegel* (1599). Hij gebruikte de kaarten van de Nederlanden uit de *Miroir du Monde* (1598) en schreef zelf Nederlandse bijschriften. Hij droeg het boekje op aan de Amsterdamse burgerwacht, waarvan hij net lid was geworden. Dit impliceerde tevens dat hij tot de gegoede burgers van Amsterdam behoorde.

In 1599, één van Heyns' produktiefste jaren als uitgever, verschenen er enkele gezamenlijke uitgaven met Gillis van den Rade, volgens de Franeker hoogleraar Johannes Drusius een zeer bekwaam drukker, maar minder goed in het verspreiden van zijn uitgaven. Door zijn internationale ervaring was Zacharias Heyns de aangewezen persoon om voor de distributie te zorgen. Ondertussen was aan de intense samenwerking met Gillis Rooman blijkbaar een einde gekomen en nadat Heyns samenwerking met enkele andere drukkers had uitgeprobeerd, liet hij rond 1600 vooral werken drukken bij Herman de Buck, een vroegere zetter van Plantijn.

De rederijker

In 1598 richtten Brabanders in Amsterdam de rederijderskamer Het Wit Lavendel op. Zacharias Heyns was van bij het begin bij deze nieuwe vereniging betrokken. Ook Vondel zette er zijn eerste literaire stappen. Heyns schreef waarschijnlijk het eerste toneelstuk voor de kamer, *Sinnespel van de Dry-Hoofdeuchden*, ook al verscheen het pas in 1625. Als factor schreef hij voor de vijfde verjaardag van de kamer in 1602 de *Vriendts-Spieghel*, een spel dat niet alleen in zijn toneeloeuvre een uitzondering vormt, maar dat ook voor zijn tijd opvalt door een originele combinatie van elementen uit het zinnespel en het schooltoneel, met renaissancistische kentrekken.⁷ De stof ontleende hij aan een novelle uit Boccaccio's *Decamerone*.

De contacten tussen de uitgeweken Zuidnederlanders waren zeer intens, wat niet belette dat Heyns ook met heel wat Noord-nederlanders bevriend was. Uit de lofdichten die hij zelf schreef of die anderen voor hem schreven, blijkt dat hij zowel goed thuis was in boek- en onderwijsmilieus als in de rederijderskamers. Ook buiten het Wit Lavendel was Zacharias Heyns rond 1600 als schrijver actief. Van grote originaliteit getuigde hij daarbij niet,

7 H. MEEUS zal dit spel uitgeven in de reeks *Leuvense studiën en tekstuutgaven*.

maar hij wist wel gebruik te maken van het ogenblik en in te spelen op de markt. Toen hij in 1600 een journaal van de scheepsarts Barent Jansz Potgieter in handen kreeg, aarzelde hij niet om het literair wat meer aan te kleden en het als een reisverhaal *Wijdtloopigh verhael van tgene de vijf Schepen... door de Straet Magellana... wedervaren is* met aantrekkelijke illustraties op de markt te brengen. Bij een dergelijk onderwerp speelde actualiteit en exclusiviteit immers een grote rol. Het is een boeiend journaal van het schip ‘Het Geloof’ dat samen met enkele andere schepen een reis rond de wereld heeft ondernomen, maar in de Straet van Magellaan noodgedwongen rechtsomkeer heeft gemaakt. Het verhaal is dankzij een vertaling in het Duits en het Latijn door de gebroeders De Bry over de hele wereld verspreid.

De samenwerking met Van den Rade leidde in 1601 tot de uitgave van een kostuumboek, het *Dracht-Thoneel*. Dit werk is oorspronkelijk in het Frans geschreven door François Desprez, *Recueil de la diversité des habits*, en verscheen in Parijs bij Richard Breton in 1562. In 1570 verscheen hiervan een Nederlandse vertaling bij Guiliam van Parijs in Antwerpen. Van Parijs, die ook houtsnijder was, heeft de houtblokken nagesneden. In 1572 werden de blokken opnieuw gebruikt voor een uitgave door Jan Bellerus met Latijnse bijschriften door Jacobus Sluperius en gedrukt door Gillis van den Rade. Deze laatste heeft in 1585 de houtsneden uit Antwerpen meegenomen. Zacharias Heyns liet enkele nieuwe prenten snijden om het boekje te actualiseren. Hij veranderde zonder veel scrupules enkele klederdrachten van nationaliteit om het werk wat te vernederlandsen en schreef bij elke prent een kwatrijn dat vaak erg clichématig was. Met zijn *Dracht-Thoneel* (1601) introduceerde hij wel het eerste kostuumboek in Nederland.⁸

In 1605 verschenen de eerste Amsterdamse drukken met Hebreeuwse teksten en met het adres van Zacharias Heyns. De auteur ervan was Hugh Broughton, een eigenaardige en fanatieke Engelse theoloog die zich tot doel had gesteld de Joden tot het

8 Van dit werk verscheen in 1989 een facsimile-editie uitgegeven door J.A. VAN LEUVENSTEIJN met een inleiding door H. MEEUS.

christendom te bekeren. Het blijft nog steeds onduidelijk welke rol Zacharias Heyns heeft gespeeld bij deze werken die mogelijk door Jan Theunisz werden gedrukt.

Drukker in Zwolle?

Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat Zacharias Heyns in Amsterdam op enig vlak problemen had, verhuisde hij in 1605 vrij plots naar Zwolle, beslist een minder gunstige locatie voor een boekhandelaar. Hij kreeg er wel de officiële titel ‘drucker des Landtschaps van Overijssel’. Maar of hem dit in concreto veel opbracht, is twijfelachtig aangezien slechts één officiële publikatie van hem bekend is.

De eerste jaren na zijn verhuizing naar Zwolle onderhield Zacharias Heyns wel nog intense en goede contacten met de Amsterdamse kunstbroeders. Voor de wedstrijd georganiseerd door de Haarlemse kamer *Trou moet blijken* in 1606 schreef hij nagenoeg alle teksten voor Het Wit Lavendel. Zijn betrokkenheid bij de Haarlemse wedstrijd was groot, want hij mocht alle teksten van de wedstrijd uitgeven. Hij maakte er werk van en voegde er ook gravures van de blazoenen en van het toneel aan toe, en vooral uitslaande platen die de intrede van elke rederijderskamer in detail afbeelden. Met het *Const-Thoonende Juweel* heeft Zacharias Heyns ervoor gezorgd dat de rederijderswedstrijd, die literair gezien niet veel heeft opgeleverd, in de literatuurgeschiedenis is opgenomen als een van de belangrijkste rederijdersbijeenkomsten in de Noordelijke Nederlanden.

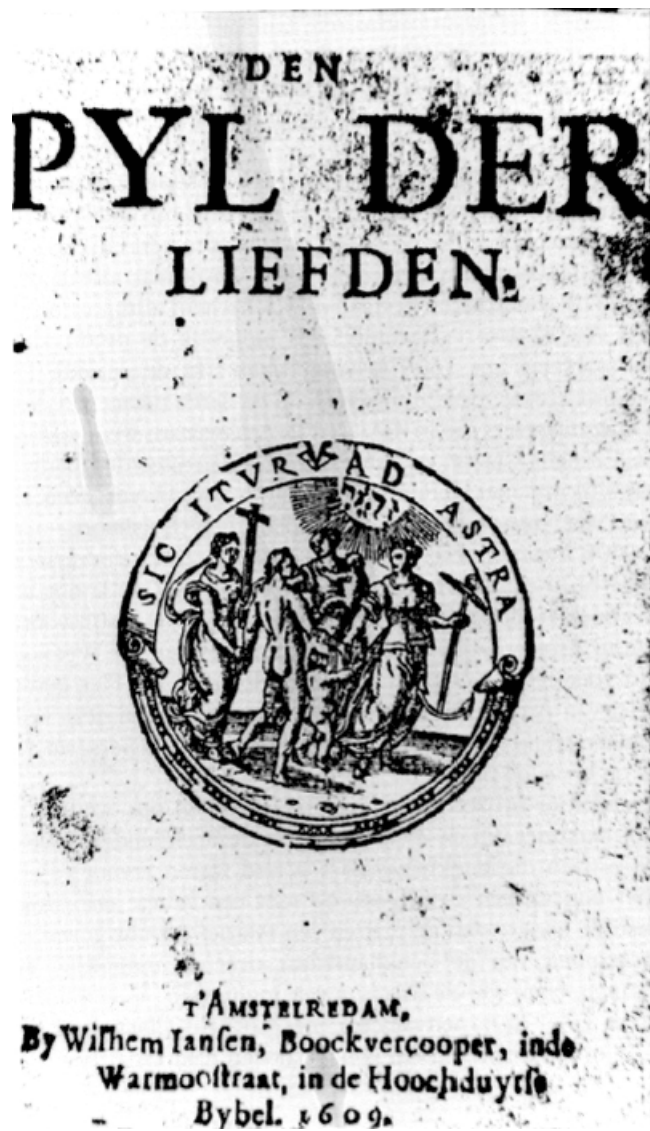
Voor de Zwolse periode wordt het moeilijker om juist te omschrijven welke rol Heyns speelde; er wordt nl. geen drukker op zijn uitgaven vermeld. Op het titelblad van de twee eerste uitgaven in Zwolle noemt hij zich nog ‘boekverkoper’. In zijn Amsterdamse periode waren er geen problemen; in vrijwel elk impressum noemt hij zichzelf *boeckvercooper*, *libraire* of *bibliopola*. De beknopte vermelding met een voorzetsel als *pour*, *apud*, *by* verwijst naar een activiteit van financier en uitgever. En voor praktisch el-

ke druk was het mogelijk de drukker te achterhalen. Het blijft een open vraag in hoeverre de titel ‘Drucker Des Landschaps Van Overijssel’ impliceert dat Heyns inderdaad ook drukte. Zijn huis in Zwolle was groot genoeg om er een drukkerij in op te zetten. Het installeren van een nieuwe drukkerij vergde wel een zware financiële inspanning. Hierbij rijst de vraag of Heyns dit de moeite waard vond, gezien de vrij korte periode (1605-1608) en de vrij kleine produktie. Het feit dat hij pas in 1609 zijn boekenvoorraad in Amsterdam laat veilen, zou erop kunnen wijzen dat hij tot dan een terugkeer niet uitsloot.

Toch noemen de meeste biografen Zacharias Heyns zonder aarzelen een drukker. Lange tijd was ik geneigd om mijn collega's hierin bij te treden. Tot ik toevallig op een boekje uit 1609 stootte, nl. *Den Pyl Der Liefden*, (afb. 3) uitgegeven door Wilhem Jansen [Stam] in Amsterdam en gedrukt door Thomas Henrickz in Zwolle. Op het titelblad staat het vignet dat Heyns gebruikt op bijna al zijn Zwolse uitgaven. De naam van de drukker Th. Henricksz dook pas op, nadat Heyns in 1608 zijn activiteiten als uitgever had stopgezet. Het lijkt aannemelijk dat Henricksz gebruik maakt van een vignet van Heyns, dat hij nog in zijn bezit had van een vorige druk. Het is niet ondenkbaar dat Heyns Henrickz heeft geholpen om in Zwolle een drukkerij op te zetten door hem de eerste jaren te financieren en misschien zelfs door materiaal ter beschikking te stellen. Waarschijnlijk was Henricksz zozeer van Heyns afhankelijk dat zijn naam nooit werd vermeld. Zodra Heyns zijn uitgeversactiviteit stopzette, ging Henrickz zijn eigen weg.

‘Handelaar-uitgever’

Vóór 1608 past Heyns onder de noemer ‘handelaar-uitgever’, een term ontleend aan de Franse boekwetenschap, de ‘marchand-libraire’. De handelaars-uitgevers zijn de voormannen in het boekenbedrijf. Zij betalen de drukkers en hun personeel en brengen de boeken op de Europese markt. Zij spelen een rol in de interna-

3. Ex. Leiden, UB: 1192 H 26.

tionale handel, bezitten pakhuizen, zijn vaak zelf onderweg, werken samen met gespecialiseerde vrachtrijders en gebruiken schuldbrieven. Vaak beperken zij de risico's door gedurende een korte periode samen te werken, meestal met de drukkers die de boeken produceren.

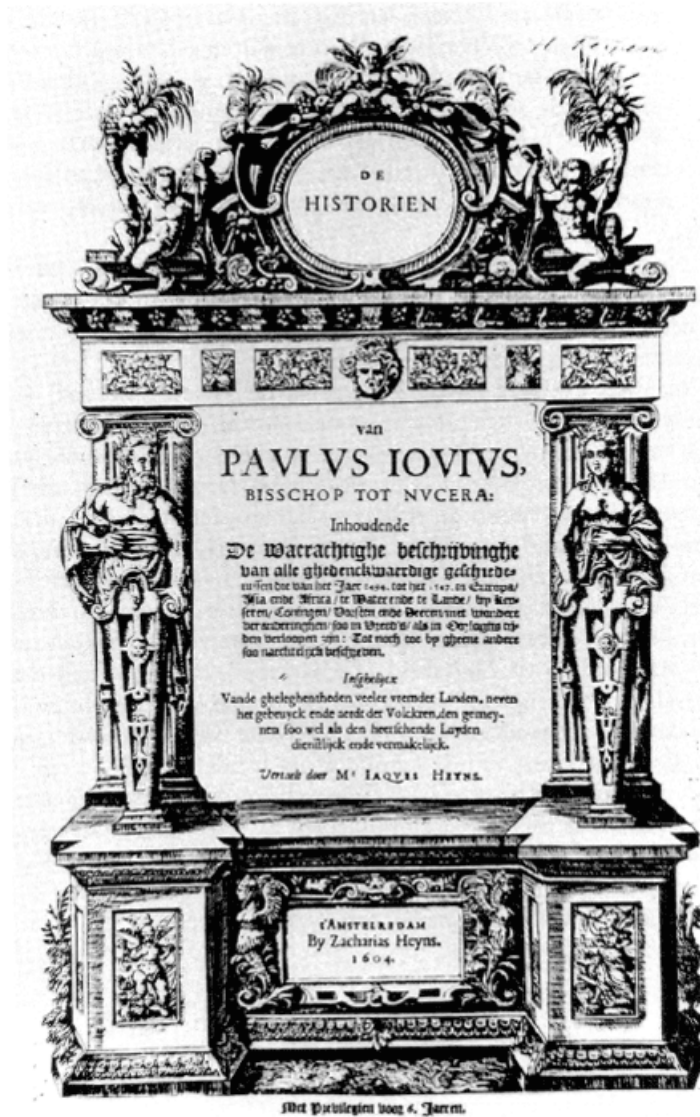
In de periode 1592-1608 gaf Zacharias Heyns vijftig werken uit, gemiddeld drie per jaar. Het is moeilijk om zijn produktie met deze van andere Nederlandse uitgevers te vergelijken omdat er weinig fondsen zijn gereconstrueerd en omdat alleen edities waarvan nog exemplaren bestaan met zekerheid zijn gekend.

Voor Amsterdam is het enigszins mogelijk de produktie van Zacharias Heyns tot 1600 te vergelijken.⁹ In de periode 1594-1600 komt Heyns met 28 uitgaven op de derde plaats van de eenentwintig uitgevers die in die jaren in Amsterdam werkzaam zijn. Alleen Cornelis Claesz. en Laurens Jacobsz presteerden beter. Uit de vergelijking met andere steden blijkt dat Heyns geen grote uitgever was, maar ergens in de middengroep thuishoort.

In 1608 kwam er vrij plots een einde aan zijn uitgeversactiviteit. Het blijft een open vraag in hoeverre hij in Zwolle nog actief was als boekhandelaar, want een groot gedeelte van zijn voorraad zat nog in Amsterdam en werd er in april 1609 op de Weeskamer geveild voor een select publiek van boekverkopers. Het gemeentearchief van Amsterdam bewaart een inventaris van deze veiling met een overzicht van de aangeboden boeken, de kopers van de loten en de betaalde prijs.

De absolute prijzen op de veiling vertellen ons weinig. Het gaat immers niet om de reële prijzen in de boekhandel, maar wel om de prijzen die boekhandelaars bereid waren ervoor te geven met het oog op een detailverkoop met een zekere winstmarge. Wel kan de hoogte van de prijzen een relatief inzicht geven in de verwachtingen van de boekhandelaar over de mogelijke afzet. Het duurste boek was de *Historien* van Jovius (afb. 4), een boek dat Heyns in 1604 in samenwerking met Cornelis Claesz had uitgegeven. Het frontispies ervan is nagesneden naar Gualtherus Bru-

9 Vooral met de gegevens in E.W. MOES & C.P. BURGER, *De Amsterdamsche Boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, 's-Gravenhage 1900-1915 (herdr. Utrecht 1988).

4. Ex. Amsterdam, UB: 977 A 5

ele, *Praxis medicinae Theorica*, dat door Plantijn in 1579 was uitgegeven. De hoge prijs is echter alleen te wijten aan zijn grote omvang. Wanneer we de prijs per vel bekijken, is het onmiddellijk duidelijk dat de atlanten het duurste zijn samen met het *Wijdtloopigh Verhael*, een reisverhaal dat ook met kopergravures is geïllustreerd. De illustraties oefenen een grote invloed op de kostprijs uit, waarbij houtsneden beduidend goedkoper zijn dan koperplaten.

Na de verkoop van zijn boekenvoorraad in 1609 gaf Heyns alleen nog eigen werk uit. In feite is hij dan een auteur die in eigen beheer uitgeeft. Waarom hij in 1609 zijn boekhandels en uitgeversactiviteit stopzet is niet duidelijk.

In 1607 overleed Pieter Pellicorne, de Venetiaanse oom van Anne Hureau. Hij liet een fortuin na waarvan Zacharias Heyns en zijn vrouw pas in 1613 een relatief bescheiden gedeelte ontvingen. Het is dan ook zo goed als uitgesloten dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen de erfenis en het stopzetten van de uitgevers- en boekhandelsactiviteit. Een andere verklaring zou kunnen zijn, dat Heyns zich niet uitsluitend met de boekhandel heeft beziggehouden, maar dat hij ook in andere goederen handelde. Zwolle was een belangrijke verbindingsplaats voor de handel tussen Amsterdam en Duitsland. Zacharias Heyns heeft zich daar misschien gevestigd in overleg met de familie van zijn vrouw als schakel in hun handelsnet. In de 17de eeuw was het trouwens zo, dat bepaalde leden van de familie actief handel dreven en dat de anderen hun geld investeerden. Waarschijnlijk had Heyns genoeg kapitaal om te investeren en fungeerde hij voor de rest als vertegenwoordiger van de familie in Zwolle. Hij behoorde er tot de gegoede klasse. Hij bezat in Zwolle trouwens ook enkele grote huizen, waar hij wel enkele malen een hypotheek op nam.

Schrijver en vertaler

Nadat Heyns een punt had gezet achter zijn uitgeverscarrière kreeg hij blijkbaar meer tijd om zelf te schrijven. Hij was niet het

type van schrijver dat uit eigen inspiratie putte. Hij wist zeer goed wat er leefde in de literatuur van zijn tijd en hij speelde daarop in. Tien van zijn zestien werken die na 1610 verschenen, zijn vertalingen of bewerkingen. Lofdichten schreef hij soms op bestelling van een uitgever of drukker. Een aantal werken heeft hij aangevat op verzoek van uitgevers. Zo schreef hij voor de Arnhemse uitgever Jan Jansz, die reeds de originele Latijnse en een Franse versie had uitgegeven, een Nederlandse versie van Rollenhagens *Emblemata*. Zacharias Heyns inspireerde zich voor de vorm op de bijschriften in de *Emblemata* van Daniel Heinsius, die hij een zeldzame keer zelfs plagieerde.

Dat Heyns zeer goed op de hoogte was van de culturele modes in zijn tijd blijkt uit het feit dat hij zich bezighield met Du Bartas, wiens populariteit al kort na Heyns' dood verdween. Maar in het begin van de zeventiende eeuw waren er weinig Nederlandse schrijvers die geen sporen van Du Bartas in hun werk vertoonden. Zacharias voelde zich aangesproken door de ideeën in de didactische en encyclopedische *Weke*, het scheppingsepos van Du Bartas, een calvinist die alom voor zijn tolerantie werd geroemd. Zacharias Heyns heeft netjes gewacht tot het privilege voor zijn *Eerste Weke*, verschenen in 1616, was afgelopen om in 1621 een tweede editie te bezorgen, waaraan hij de vertaling van de onvolledige *Tweede Weke* toevoegde. Hij liet er wel een frontispies (afb. 5) voor graveren, dat ook voor de latere aanvullingen in 1628 kon dienen. In de plaats van de *Weken* liet hij er de *Werken* op graveren. Zacharias Heyns achtte zich zelfs geroepen om het werk van Du Bartas te voltooien. De manier waarop hij dit deed, lijkt echter weinig geïnspireerd door eigen literaire ambities en geeft meer de indruk dat de populariteit van Du Bartas wordt uitgemolken. Heyns zorgde zelf alleen voor een verbindingsstuk ontleend aan Flavius Josephus en gestructureerd op basis van een bijbelse droom van de profeet Daniel. Hierdoor kreeg hij de gelegenheid andere teksten van Du Bartas in de *Tweede Weke* te integreren, hoewel de auteur die teksten er duidelijk niet voor bestemd had. Om de aantrekkelijkheid van zijn amalgaam wat te vergroten, voegde hij er een andere bestseller, nl. Daniel Heinsius' *Lofsanck van Christus*, aan toe.

5. Frontispies van de editie 1621 (ex. UFSIA, UB: P.12.418)

In 1616 liet Zacharias Heyns zich nogmaals tot het toneel verleiden. De rederijkerskamer de Roo Roosen van Schiedam zat blijkbaar verlegen om een factor en vond Zacharias Heyns bereid om een spel te schrijven voor de rederijkerswedstrijd in Vlaardingen, uitgegeven in *Vlaerdings Redenrijckbergh*.

In 1623 vertaalde Heyns een militair technisch werk *De Oorlogspractycke* van Du Praissac. De aanleiding voor deze vreemde zijsprong was de actuele oorlogssituatie. In september 1622 zag het er immers naar uit dat Zwolle zou bedreigd worden door de Spanjaarden. De burgerwacht van Amsterdam, niet bepaald het meest actieve deel van het leger, trok uit om Zwolle te hulp te komen. Deze gebeurtenis, die vrij uniek is in de annalen van de burgerwacht, vergrootte ongetwijfeld de belangstelling voor krijgskunde bij een groep kapitaalkrachtige burgers. Een handige uitgever als Broer Jansz speelde daar onmiddellijk op in en liet Zacharias Heyns een vertaling maken van Du Praissacs vrij vulgariserend werk. Het boek werd dan ook opgedragen aan de burgerwacht van Amsterdam en Zwolle.

Nog in 1623 drukte Broer Jansz een verzameling Indische fabels die Zacharias uit het Duits had vertaald, onder de titel *Voorbeelsels der Oude Wijsen*. Op grond van het aantal heruitgaven is het een van de meest succesvolle werken van Zacharias Heyns. Misschien beseftte hij zelf niet eens, dat hij door deze zeer letterlijke vertaling uit het Duits een Oosterse fabeltraditie in het Nederlands introduceerde, die via een aantal vertalingen rechtstreeks op het Perzisch terugging.

Met zijn *Emblemata, Emblemes Chrestienes et Morales* (1625) wist Heyns aan te knopen bij de heersende mode van de zogenaamde realistische emblemata zoals bij Cats en De Brune. Zijn *Wegwijser Ter Salicheyt* in 1629 was een werk dat hij waarschijnlijk op eigen initiatief had aangevat. Voelde hij zijn einde naderen en was dit een bezinning op de levensweg of had hij het werk ook weer uit een vreemde taal gehaald? Voor het titelblad inspireerde hij zich in elk geval op de katholieke literatuur, nl. op *Den Wech des Eeuwich Levens* van de de jezuïet Sucquet. Zowel de *Wegwijser* als de *Emblemata* bestaan vooral uit een aaneenschakeling van citaten, niet alleen uit klassieke auteurs en uit de bijbel maar ook uit de eigen-

tijdse Nederlandse en Franse literatuur. Nog in 1629 bevredigde hij zowel de oorlogspartij met een lofzang op de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, als de pacifisten met een vertaling van Erasmus *Belli Detestatio*. Tussen april en oktober 1630 is Zacharias Heyns waarschijnlijk in Zwolle overleden.

Besluit

Zowel de schrijver als de uitgever was zich goed bewust van wat er leefde in zijn tijd. Hij was goed op de hoogte van de Nederlandse en Franse literatuur van zijn dagen en speelde in op de genres die succes hadden. De titels van vrijwel al zijn werken verraden de didactische bedoelingen, maar de economische aspecten van de boeken speelden voor hem evenzeer een rol. Hij was geen voorloper. Originaliteit was voor hem geen norm. Hij produceerde boeken voor een vrij breed publiek en trachtte daarom voortdurend aan te sluiten bij de heersende trends. Hij kende de wensen van zijn lezers en zocht in functie daarvan teksten in andere talen, die hij vaak in samenwerking met een drukker ter beschikking stelde door ze te vertalen of te bewerken. Hij schreef voor een publiek dat graag in de spiegel keek om de eigen normen en waarden bevestigd te zien en dat anderzijds graag een beeld kreeg van de verscheidenheid in Gods schepping. Om daaraan tegemoet te komen schreef Zacharias Heyns zowel moraliserende didactische werken als meer encyclopedische. Daarnaast reageerde hij enkele keren alert op de actualiteit. Voor bijna elk werk is het mogelijk de aanleiding van zijn ontstaan te verklaren.

In zijn oeuvre behandelde Zacharias Heyns de meest uiteenlopende onderwerpen en beoefende hij allerlei genres: dialoog, atlas, reisverhaal, kostuumboek, toneel, emblemata, epos, gebeden, fabels, lofzangen en liederen. Door de zeer nauwe band tussen zijn werk en de tijd waarin het is ontstaan, en door de invloed van commerciële factoren biedt Zacharias Heyns een soort staalkaart van motieven en genres die actueel waren bij de Hollandse burgerij in het begin van de zeventiende eeuw.

Heyns is historisch gezien beslist het bestuderen waard, ook al behoort hij dan niet tot de literaire hoogvliegers. Zijn bedrijvigheid biedt een caleidoscopisch beeld van de maatschappelijke, culturele en economische aspecten van het boek bij het begin van de Gouden Eeuw.

Centrum Renaissancedrama

UFSIA

Prinsstraat 13

B-2000 Antwerpen

L'hommage d'Antoine Sanderus (1586-1664) a la ville de Gand Marie-Thérèse Isaac

Antoine Sanders¹, Sanderus selon l'usage lettré de l'époque, est né à Anvers en 1586 d'une famille gantoise réfugiée, qui après la fin des troubles regagne Gand. C'est là, ou selon d'autres sources à Audenaerde, que Sanderus fait ses humanités au collège des jésuites. Il poursuit ensuite des études à l'université de Douai, il en sort maître ès arts en 1609 et licencié en théologie en 1619. Il a été ordonné prêtre à Gand dès 1611 et a exercé diverses fonctions ecclésiastiques. En 1625, on le trouve chanoine de la cathédrale Saint-Martin à Ypres. Deux ans plus tard, il est chargé de la gestion de la bibliothèque du chapitre et en 1640, il devient écolâtre et censeur des livres. Mais Sanderus interprète de manière fort large l'obligation de résider à Ypres, c'est à Bruxelles qu'on le trouve le plus souvent. Vers la fin de sa vie, en 1611, pour se consacrer à ses travaux d'historiographe, il résilie sa charge de chanoine et se retire à l'abbaye bénédictine d'Afflighem où il meurt en 1664.

Sanderus a fait preuve d'un zèle constant envers le régime espagnol et la Compagnie de Jésus. Ces égards se manifestent dans certains de ses opuscules, discours et poèmes de circonstance, ainsi que dans d'innombrables dédicaces²; cette attitude était d'ail-

1 Pour une notice biographique détaillée, voir J. DE SAINT-GENOIS, *Antoine Sanderus et ses écrits; une page d'histoire littéraire de Belgique au XVIIe siècle* dans *Annales de la Société des Beaux-Arts et Littérature de Gand*, t. 8, 1859-1861, p. 185-296; V. FRIS, art. *Sanderus* dans *Biographie Nationale de Belgique*, t. XXI, 1911-1913, col. 317-367. On trouve des renseignements mis à jour dans C. DE VLEESSCHAUWER, *De 'Flandria Illustrata' van Antonius Sanderus* dans *Archives et Bibliothèques de Belgique*, t. XLIX, n° 1-2, 1978, p. 4-10. Pour la bibliographie de ses oeuvres: *Bibliotheca Belgica. Bibliographie Générale des Pays-Bas* rééditée sous la direction de M.-Th. LINGER. Réimpression anastatique, t. V, Bruxelles, 1964, p. 2-70.

2 On trouvera dans V. FRIS, *op cit.*, col. 325-326, une liste de dédicaces adressées à des gens influents.

leurs courante à l'époque. Notre auteur laisse une oeuvre abondante: des poèmes et ouvrages religieux qui sont vite tombés dans l'oubli; son oeuvre historique en revanche, même si elle repose sur la compilation se révélera d'un intérêt certain, car elle rassemble bon nombre de données éparses qui se seraient perdues sans son intervention. Sanderus s'inscrit d'ailleurs dans un courant, bien représenté au Pays-Bas, de monographies locales et régionales.³ Une partie de cette oeuvre concerne Gand et témoigne de son attachement à une ville qui était le berceau de sa famille et le séjour de sa jeunesse.

C'est à ces différents ouvrages 'gantois' qu'on s'attachera ici en les considérant suivant l'ordre chronologique de leur publication. Chacun d'eux fera l'objet d'une brève analyse. On essaiera aussi de dégager la méthode de travail de l'auteur et de préciser sa contribution à la vie culturelle de Gand.⁴ Le premier de ces ouvrages, *Gandavum*⁵ a été publié en deux fois. Les livres I et II ont paru en 1624 à Anvers. Ils ont été réédités en 1627 à Bruxelles, où sortent également, l'année suivante, les livres III à VI. Les deux parties (livres I-II; III-VI) sont dédiées à Charles de Bourgogne, seigneur de Wakken, *Magnus praetor* ou *hoogbaljuw* (grand bailli) de la vil-

3 Sur les prédécesseurs de Sanderus dans ce domaine: C. DE VLEESSCHAUWER, *op. cit.*, p. 10-11. Voir aussi J. MICHEL, *Bibliographes et instruments de travail au XVIIe siècle. Aperçus sur l'éveil d'un monde moderne offrant à tous des commodités pour la recherche et l'étude dans Mélanges de Science Religieuse*, t. XVII, 1960, p. 131-142.

4 Pour une information complète sur l'histoire de Gand, on se reportera aux travaux de V. FRIS, *Bibliographie de l'Histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe s.*, Gand, 1907 (Publication extraordinaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand, II) et *Bibliographie de l'Histoire de Gand depuis l'an 1500 jusqu'en 1850*, Gand, 1921 (Publication extraordinaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand, III) ainsi que *Histoire de Gand*, Bruxelles et Paris, 1913. On verra également les nombreux ouvrages de Hans VAN WERVEKE. - H. PIRENNE, *Bibliographie de l'Histoire de Belgique*, 3e éd. revue et complétée avec la collaboration de Henri NOWÉ et Henri OBREEN, Bruxelles, 1931, fournit une vue d'ensemble fort utile.

5 *Gandavum seu de Antiquitatibus eiusdem urbis Libri sex...* [en fait les deux premiers seulement], Antverpiae, apud Guilelmum a Tongris, 1624. Réédité sous le titre *Gandavum sive Gandavensium rerum Libri sex*, Brusellis, apud Ioannem Pepermanum, 1627, pour les livres I et II et 1628, pour les livres III à VI (exemplaire: Bibliothèque Universitaire de Mons).

D'après J.F. FOPPENS, *Bibliotheca Belgica*, Bruxelles, t. I, 1739, p. 87.

le⁶, ainsi qu'à treize *consules et senatores*, c'est-à-dire aux treize *schepenen van de Keure* (échevins de la Keure). Deux d'entre eux étant les *consules, voorschepenen* ou premier échevins. L'ouvrage commence par un tableau de la Flandre, du pays, de son climat, de ses habitants qui allient la vivacité des Gaulois au caractère sérieux et grave des Germains; les institutions laïques et religieuses font l'objet d'un certain développement (I, 1). Viennent ensuite une série de citations à la gloire de Gand, fort diverses quant à leur contenu; on en trouve de Pétrarque, de Froissart et d'Erasme, mais surtout d'auteurs contemporains, entre autres, Pierre Bert, Jean-Baptiste Gramaye, Jean Leernout (I, 2).

Gand, 'Métropole considérable de Flandre', est pour notre auteur 'une sorte de prodige parmi les villes du monde entier'. Son site est décrit en détails: au confluent d'un fleuve illustre dès l'Antiquité et de la Lys, rivière pleine de charme, aux eaux transparentes, rendue navigable par le travail des hommes. D'autres canaux constituent un réseau de transport extrêmement actif. La population est nombreuse: les chiffres donnés par différents auteurs sont considérables. Froissart et Jacques De Meyer parlent en effet de 80.000 habitants en état de porter les armes. Gand compte aussi beaucoup d'hommes célèbres dans les domaines les plus divers: qualités morales, sagesse, science, courage militaire. Pour ce qui est des savants et des érudits, Sanderus compte leur consacrer tout un ouvrage. Ce sera le *De Gandavensibus eruditionis fama claris* dont il sera question plus loin. Plusieurs princes dont Charles Quint sont nés à Gand, d'autres ont été les hôtes de la ville: entre autres, Charlemagne, saint Louis, Edouard III. La noblesse y est ancienne, opulente, et s'est toujours illustrée au service de la patrie. Quant aux citoyens en général, ce sont des gens sérieux, actifs, amis de la justice, dévoués au bien commun, aimant dans la vie publique le faste qu'ils méprisent dans leur vie privée (I, 3).

6 Charles de Bourgogne, chevalier de Saint-Jacques, comte de Wacquen, seigneur d'Assenede, appartient à une branche bâtarde des ducs de Bourgogne. Il habitait au *Poel* (la place du Marais) dans le *Hof van Wakken*. En 1632, il est mort: à cette date, sa veuve restitue les comptes de la ville (*Inventaire des Archives des Chambres de Comptes*, t. II, Bruxelles, 1845, p. 385).

Quoique porté à croire que la ville est antérieure à la conquête romaine, Sanderus rejette ce qu'on raconte de cette époque lointaine. Pour lui, l'histoire de Gand commence à l'arrivée de César. Le nom de la ville aurait d'abord été Wandt, pour Wandelaers Casteel, d'après un établissement militaire des Vandales. Jacques Marchant le rattachait au nom flamand du jars, parce que la colline de Saint-Pierre au Mont-Blandin se dresse comme un jars au milieu des eaux. Sanderus, soulignons-le, est sceptique quant à cette étymologie. Notre auteur énumère ensuite, en les commentant, les armoiries de la cité; il note que les initiales S.P.Q.G. qu'arborent les Gantois sur leur bannière les apparentent aux Romains (I, 4).

Le livre II est consacré à l'évolution du gouvernement urbain. Comme on l'a vu, la ville est dirigée par un *magnus praetor* aidé de *consules et senatores*. Sans s'attarder à décrire leurs fonctions, Sanderus retrace la manière dont, au cours des siècles, ont été désignés les échevins, pour s'arrêter au système en vigueur, imposé par Charles Quint en 1539 (II, 1). Suivent les listes, année par année, des *magni praetores* (II, 2) et des *consules* (II, 3). L'Hôtel de Ville fait l'objet d'éloges très vifs, mais d'une description peu précise. Les étapes de la construction sont retracées: de 1481 à 1580 pour le bâtiment et de 1600 à 1620 pour la Maison des Parchons⁷, où une salle était réservée à la future bibliothèque (II, 4, p. 114). Le beffroi, les halles, la grande et la petite boucherie font l'objet de l'admiration de Sanderus qui localise les bâtiments sans les décrire (II, 5). Le livre II se termine sur une liste des familles nobles de Gand.

La seconde partie de *Gandavum*, parue quatre ans plus tard, commence par une préface où l'auteur se plaint, en termes vagues, de certaines marques d'hostilité à son égard; elle se termine par un nouvel éloge dithyrambique de sa patrie. Notre chanoine insère aussi, après la préface, un poème que lui dédie Erycius Puteanus.

7 Les échevins des Parchons, *schepenen van Ghedeele*, également au nombre de 13, occupent un rang inférieur aux échevins de la *Keure*, qui sont les administrateurs et les juges de la ville. Les Parchons ont comme principale attribution la tutelle des orphelins. Le bâtiment qu'ils occupent est la partie de l'Hôtel de Ville donnant sur le Marché au Beurre.

Le livre III se préoccupe surtout de l'identification des différents châteaux de Gand: la citadelle Ottonienne (III, 1), le château des Comtes (III, 2) et l'Oudenbourg (III, 4). Cet exposé est coupé par les listes des comtes, des châtelains et des baillis de la ville, ainsi que des comtes d'Alost et de Ghisnes qui sont de souche gantoise (III, 3). Sanderus rappelle ensuite que le Conseil de Flandre, installé à Lille en 1385 par Philippe le Hardi, dut changer plusieurs fois de siège, mais finit par rester à Gand en 1584. Il nous en donne également la liste des Présidents (III, 5). Les livres IV à VI sont consacrés à l'énumération et à l'histoire des établissements de Gand, surtout religieux. On trouve d'abord les plus importants: Saint-Pierre au Mont-Blandin, Saint-Bavon avec leurs privilèges et la liste de leurs abbés (IV, 1 à 4). Les cisterciens de Baudeloo et les prémontrés de Tronchiennes (IV, 6) font l'objet d'une notice plus brève. A propos de l'abbaye de Saint-Bavon, Sanderus explique, sans porter de jugement, qu'elle fut sécularisée en 1537 à l'initiative de Charles Quint. Les moines furent transférés à l'église Saint-Jean, où avait été baptisé l'Empereur. Ils en constituèrent le chapitre. La nouvelle collégiale reprit le nom de Saint-Bavon et devint cathédrale dans le nouvel évêché instauré par Philippe II. C'est la cathédrale qui ouvre, au livre V, la série des sept églises paroissiales. Viennent ensuite le collège des jésuites, la chartreuse, les couvents des ordres mendiants et les couvents de femmes. Le VIe et dernier livre est consacré en partie aux institutions charitables: les hôpitaux, les orphelinats, le séminaire, les béguinages, les chapelles, et en partie à des monuments séculiers: les locaux des gildes, la Cour du Prince où naquit Charles Quint (aujourd'hui disparue), le nouveau château-fort construit par cet empereur sur l'emplacement de l'abbaye de Saint-Bavon, les ponts, le Mont-de-piété et quelques hôtels particuliers.

Un lecteur curieux de détails descriptifs précis permettant de se faire une idée de l'aspect extérieur ou de l'agencement intérieur de tel ou tel bâtiment restera sur sa faim. Ces détails sont en effet fort rares. A la place de ceux-ci, Sanderus fournira des épithètes admiratives: splendide, grandiose, magnifique.

Il n'entre pas dans notre intention de dresser le bilan des renseignements historiques fournis par notre auteur, c'est à ses sour-

ces en effet que l'historien s'adressera de préférence (cette remarque s'applique d'ailleurs à tous les ouvrages dont il sera question dans la suite); ces sources sont signalées en tête de l'ouvrage: quatre chroniques d'abbayes, des *Diplomata varia* et quarante-deux auteurs, desquels on peut retirer Erasme et Pétrarque qui ne sont là que pour la forme. Les autres, qui sont du XVIe, voire du XVIIe s., représentent divers domaines du savoir: Abraham Ortelius, Gérard Mercator, Juste Lipse, mais les plus utilisés sont, bien entendu, les historiographes de la Belgique comme Adrien Barland, Pierre Oudegherst, Pontus Heuterus, Ferry de Locre, Jean Leernout, Jacques Marchant, François Sweerts, Jean Molanus et surtout Jean-Baptiste Gramaye et Jacques De Meyer. Apparaissent assez souvent aussi les compilateurs Marc Van Vaernewyck et Aubert Le Mire, des spécialistes de l'hagiographie savante, Héribert Rosweyde et Laurent Surius ainsi que la *Bibliotheca Belgica* de Valère André. Pour la méthode de notre auteur, un exemple parmi d'autres suffira: ce que dit J.-B. Gramaye⁸ à propos du Steen se retrouve tel quel chez Sanderus (III, 2) dont la contribution personnelle, on le constate souvent, consiste surtout à rédiger quelques notes de liaison entre les diverses opinions qu'il emprunte à ses sources. Ses sentiments personnels apparaissent rarement et on le sent pris entre deux attitudes: exalter le passé médiéval de Gand, les privilèges de la ville, et, en même temps, admirer l'oeuvre des ducs de Bourgogne et de Charles Quint, qui ont mis fin à ces libertés.

Le *De Gandavensibus eruditionis fama claris*⁹ est adressé en 1624 au Sénat de Gand. Nous apprenons par la préface que cet ouvrage est la troisième partie d'une trilogie consacrée à Gand: *Gandavum*, que nous venons de voir, en constitue la première partie et l'*Hagiologium Flandriae*, la seconde, du moins dans le projet initial, car

8 J.-B. GRAMAYE, *Primitiae Antiquitatum Gandensium*, Anvers, 1611, chapitre XV (exemplaire: bibliothèque Universitaire de Mons).

9 *De Gandavensibus eruditionis fama claris, libri tres*, Antverpiae, apud Guilelmum a Tongris, 1624 (exemplaire: Bibliothèque Universitaire de Mons).

en fait, elle ne sera publiée qu'en dernier lieu, en 1625, et ne se rapportera que partiellement à Gand. La préface se termine par deux poèmes dédiés aux Gantois érudits, l'un de notre auteur, l'autre de Josse De Rycke et par une citation d'Erasme en l'honneur de la métropole de Flandres: 'Nulle autre ville n'a produit d'esprits plus féconds, ni d'exemples plus manifestes de l'ancienne vertu'¹⁰.

Deux cent vingt-neuf personnages sont offerts à notre admiration. A vrai dire, à regarder les noms d'un peu plus près, on constate qu'Aegidius Houcanus, Eligius Eucharius et Eligius Houcarius ne sont que les diverses formes latinisées d'Eloi van Houcke, philologue et poète bien connu de la première moitié du XVIe s. De même, sous Livinus Algotius et Livinus Panagathus se cache l'humaniste Livinus Algoet. Les biographies fournies sous les différents noms de la même personne sont vagues et pourraient s'appliquer à plusieurs personnages. A supposer qu'il n'y ait pas eu d'autres duplications de noms qui nous auraient échappé, il reste donc 226 Gantois célèbres par leur savoir. Cent d'entre eux environ le sont grâce à leur apport aux lettres profanes, ce sont pour la plupart des philologues, des poètes, des juristes. Une centaine également se sont distingués dans le domaine religieux. Quelques-uns encore dans les autres branches du savoir: les arts, la médecine, les mathématiques et les sciences. Toutefois, les frontières ne sont pas parfaitement délimitées: un ecclésiastique peut être un éminent professeur de grammaire ou de rhétorique et un médecin s'intéresser à la philosophie et même à la poésie. Le critère de sélection de ces célébrités est expliqué en tête de l'ouvrage. Seront repris tous ceux qui, nés à Gand, se sont fait connaître par leur valeur morale ou par leur savoir. S'ajouteront des 'étrangers' qui, pourvus des mêmes qualités, auront fait leurs études à Gand ou bien y auront séjourné longtemps. C'est ainsi qu'on trouve saint Amand, Viglius d'Aytta, Josse Bade et d'autres encore. Pour cer-

10 Lettre à Charles Utenhove datée de Bâle le 1er février 1529: P.S. ALLEN, *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi*, t. VIII, n° 2093, Oxford, 1934. C'est l'épître dédicatoire d'une édition en grec de divers opuscules de Jean Chrysostome. Sanderus exploite cette lettre à de nombreuses reprises.

tains, rien dans ce que nous dit Sanderus ne nous permet de conclure à une quelconque influence exercée à Gand.

Quels critères de notoriété ont présidé à la sélection et sont-ils pertinents? Tout ce que nous pouvons faire quelque 380 ans après la parution de l'ouvrage, c'est d'appliquer, assez arbitrairement, les nôtres. Si un Gantois considéré comme illustre en 1624 figure dans l'une de nos deux Biographies Nationales, c'est que sa notoriété a résisté à l'épreuve du temps et que nous pouvons ratifier le verdict du XVIIe siècle. La comparaison systématique du *De Gandavensibus* et de ces deux répertoires fournit un bilan satisfaisant: sur les 226 personnages figurant au palmarès de 1624, 156 sont encore connus aujourd'hui¹¹.

Si Sanderus a conçu seul ce vaste projet, il l'a réalisé sur base de sources dont il nous fait part au fil des notices: Valère André, Aubert Le Mire, Charles van Mander (Vermanderius), Jacques De Meyer, Jacques Marchant, Jean-Baptiste Gramaye, Denys Harduin, Ferry de Locre, Guillaume Gazaeus, auxquels on peut adjoindre, Louis Guichardin, souvent cité. En outre, quelques étrangers: Giorgio Vasari, Israël Spachius, Josias Simler, Erasme, Sixte de Sienne, John Pitheus, Georges Fabritius, Jean Trithemius, Antoine Du Verdier, André Thevet. Quant à la forme des biographies, elle est invariablement admirative: tous apparaissent comme des modèles de savoir, de courage et de sagesse. Tous, ou du moins presque tous, semblent aussi orthodoxes au point de vue religieux. Pour trois d'entre eux seulement, Sanderus signale des attaches calvinistes: Adrien Damant, Daniel Heynsius et les deux Jean Utenhove, l'oncle et le neveu¹². Sans prétendre être exhaustif, on peut affirmer que sept autres personnages pouvaient être qualifiés comme tels: Jan De Gruytere, Livinus Hulst, Piet van Berghe, Cornelius Martin, Cornelius De Rekenare, Piet De Rycke, Boudewijn Ronsse. Tous, à l'exception d'Adrien Damant et de Jean

11 La *Biographie Nationale* relève 143 personnages et la *Nationaal Biografisch Woorden-boek*, dix-neuf (sept d'entre eux figurent déjà dans la première).

12 Charles Utenhove, le correspondant d'Erasme (voir ci-dessus n° 10) est le fils de Nicolas, président du Conseil de Flandre (mort en 1527) et le demi-frère de Jean Utenhove l'ancien (mort en 1565/66). Il a deux fils, l'un prénommé également Charles, philologue et poète latin mort en 1600, l'autre Jean. Sanderus consacre des notices à Nicolas, à Charles le fils et aux deux Jean, tous deux calvinistes.

Utenhove le neveu, ont une notice dans l'une ou l'autre de nos biographies nationales. Doit-on croire que notre chanoine, pour qui il s'agit de personnages notoires, ait ignoré leurs attaches avec la Réforme? Figure également suspecte, géographe et astrologue, Jean Portant, accusé de magie à Anvers où il vivait, fut par deux fois soumis à la question. Sanderus, comme Guichardin, lui est favorable, il relate le fait, admire la fermeté du personnage sous la torture et en attribue le mérite à sa robuste constitution et peut-être à sa bonne conscience.

Quatre-vingt-dix ans environ après sa mort Erasme¹³ semble exercer une grande influence sur Sanderus qui cite à plusieurs reprises sa lettre à Charles Utenhove. Sa célébrité valorise même une série de personnages ayant gravité dans son orbite: Josse Bade, Livinus Algoet, Livinus Ammonius, Viglius d'Aytta, Hilaire Bertulphe, Charles Utenhove le père, Antoine Clave, Omer d'Enghien, Guillaume De Waele. Les cinq premiers sont relevés dans la *Biographie Nationale*, Utenhove indirectement par l'intermédiaire de son fils, comme c'est du reste le cas dans le *De Gandavensibus*.

En dépit de la faveur exprimée constamment par Sanderus pour la Compagnie de Jésus, cinq jésuites seulement auraient fait honneur à leur ville. La *Biographie Nationale* en reprend trois, tous professeurs de rhétorique au collège de Gand; ils se sont illustrés dans les lettres: André Gillis, Englebert d'Hollander, Philippe De Swevezele. La notice du *De Gandavensibus* consacrée à ce dernier est particulièrement longue: en fait, elle est constituée dans sa quasi-totalité par une lettre adressée par ce personnage à Sanderus, qui a été son élève. Un quatrième, Liévin Sanderus, est le propre frère de l'auteur.

Notre chanoine n'est pas un misogyne radical. Il fait place à quatre femmes: Claide De Keysere et Suzanne Horebout, miniaturistes du XVIe siècle, ainsi qu'à Jeanne Otho, poète latin des XVIe et XVIIe s., satisfont à notre critère de notoriété.

13 Sur les Gantois en relation avec Erasme, cf. M.-A. NAUWELAERTS, *Erasme et Gand* dans *Commémoration Nationale d'Erasme, Bruxelles, Gand, Liège, Anvers, 3-6 juin 1969*, Bruxelles, Bibliothèques Royale, 1970, p. 152-177. - Sur les familiers d'Erasme, voir F. Bierlaire, *La familia d'Erasme*, Paris 1968.

Les familles importantes de la ville sont entourées de beaucoup de sollicitude: les Triest, les Torrentius ou Van den Beke et enfin, la propre famille de l'auteur qui révèle trois célébrités outre lui-même. On trouve son grand-père Jean, médecin-consultant de Charles-Quint; son père Liévin, médecin également, tous deux ont une courte notice dans la *Biographie Nationale*. Son frère, appelé également Liévin, est le jésuite dont il a été question. Sa propre célébrité, Sanderus la mesure à la longueur de la notice qu'il s'adjuge; il énumère les opuscules qu'il a publiés à l'époque, sans oublier le nom des personnages influents à qui ils sont dédiés. Il signale aussi des travaux encore inédits et des projets, par exemple un traité sur la décadence des lettres dont une partie était une brève instruction pour la création d'une bibliothèque. L'ouvrage est perdu ou n'a pas vu le jour, mais le thème sera repris par l'auteur dans un autre opuscule qui concerne directement Gand.

La grande majorité de ces personnes illustres sont des hommes des XVIe et XVIIe siècles. Il ne cite toutefois pas son illustre contemporain Antoine Triest, évêque depuis 1622, mais il lui consacrera plus tard une notice dans la *Flandria Illustrata*. D'une manière générale, les notices biographiques sont sommaires et ne constituent pas des narrations suivies. Pour des célébrités de second ordre, on n'a souvent comme repères chronologiques que d'autres noms ou des faits mentionnés, car les dates sont rares. Il est cependant étonnant de constater que Sanderus ignore purement et simplement deux figures parmi les plus marquantes de la ville: les protagonistes de ses libertés, Jacques et Philippe Van Artevelde.

*L'Hagiologue*¹⁴, publié en 1625, deuxième partie de la trilogie sur Gand, est dédié à Joachim Arsène Schayck, abbé du Mont-Blandin, qui, d'après Sanderus, a rendu au monastère son ancienne splendeur. Le but de l'auteur est de montrer que la Flandre,

14 *Hagiologium Flandriae sive De Sanctis eius Provinciae Liber unus*, Antverpiae, apud Guilelmum a Tongris, 1625 (exemplaire: Bibliothèque Universitaire de Mons). Une version abrégée a paru à Lille en 1639.

comblée des bienfaits de la nature, a également reçu des dons du ciel. La préface explique comment l'ouvrage est conçu. Les saints et les personnages pieux de la Flandre, tant hommes que femmes, feront l'objet d'une brève notice comprenant trois éléments: leur lieu d'origine, leurs actions, leur mort. Leurs noms ont été rassemblés, poursuit l'auteur, d'après les historiens locaux et ceux des pays voisins. Après la préface: deux courts poèmes en l'honneur des saints de Flandre, l'un d'Etienne Bellocasius, l'autre de notre auteur.

L'*Hagiologue* reprend 145 personnages: 51 d'entre eux, soit un peu plus d'un tiers, ont honoré la ville de Gand. C'est à ceux-ci que nous nous intéressons. Une première question se pose: qui est effectivement repris dans l'*Hagiologue*? On y trouve quatre catégories de personnages: les premiers évangélisateurs de la région, des religieux gantois, des saints illustres qui ont fait un bref passage dans la ville et enfin quinze autres qui n'ont avec Gand qu'un rapport posthume, ils n'y figurent en effet qu'à titre de reliques. Parmi celles-ci, certaines ont été mises en sûreté à Gand lors des invasions normandes; les autres, provenant de martyrs de l'Eglise ancienne, ont été ramenées expressément de Rome.

Evaluer le travail de Sanderus nous amène à établir un critère qui justifie encore au XXe s. l'insertion de ces personnages dans un hagiologue. Ce critère de 'sainteté' que nous estimons être objectif est basé sur la présence des personnages dans la *Bibliotheca Hagiographica Latina*¹⁵. Il est évident que nous ne les retrouverons pas tous, Sanderus ayant précisé dès le départ qu'il nous présentait non seulement des saints mais également des personnages de vie exemplaire. Néanmoins, il a paru utile de relever que vingt-quatre d'entre eux figurent sous leur nom dans la *Bibliotheca Hagiographica Latina*; à ce nombre, il faut ajouter huit personnages associés à un saint connu (Landoald et ses compagnons, Marcellin et Pierre l'Exorciste). Nous constatons ainsi que la sainteté ou la piété de 63% des personnages cités a été consacrée par l'Eglise.

15 *Bibliotheca Hagiographica Latina antiqua et mediae aetatis*, 2 vol., Bruxelles, 1898-1901. Supplément: 1 vol., Bruxelles, 1911 (Cité: BHL). - BHL 901; 1029 et 3507 + 3508; 3422. - Pour Gêrulphe, outre la *Passio* que nous avons ici sans prologue, Sanderus édite aussi l'*Adventus*.

Quant aux autres, ils sont néanmoins identifiables en tant qu'abbés ou prédicateurs. Les femmes ne sont pas oubliées, elles représentent 23% de l'ensemble (douze sur cinquante-et-un). La plupart font l'objet d'un culte de reliques. Frappante est la répartition de ces cinquante-et-unes vies: les martyrs romains et les saints du Moyen Age occupent la place la plus importante. Pour la suite on trouve quelques Frères Prêcheurs. Les plus récents, sainte Colette, Gertrude de Pottelis, abbesse de la Biloque et Jean l'Ermite sont morts au XVe s.

Comme il l'annonce dans sa préface, Sanderus, ici comme ailleurs a puisé chez les historiens locaux et chez ceux des pays voisins. On retrouve les noms qu'il a déjà utilisés dans le *De Gandavensibus*. D'autres sources sont plus spécifiques: Pierre Lintren, Georges Colveneer, Hyacinthe Choquet, Henri Fitzsimon, Nicolat Camusat, César Baronius, Laurent Surius, Leandro Alberti, Michael Pius, Matthaeus Galenus. Les renseignements recueillis sont parfois contradictoires. Sanderus voit ces divergences, mais nous les présente sans trancher: par exemple, sainte Odile pourrait être la soeur de saint Bavon, mais peut-être aussi Odile d'Orp-le-Grand, dans le diocèse de Namur. A propos de deux abbés du Mont-Blandin, Jean et Atta, notre auteur renvoie au catalogue des abbés de ce monastère, qu'il a publié dans *Gandavum* livre IV, chapitre II. Un oeil critique s'étonnera sans doute qu'Atta soit tantôt le quatrième tantôt le cinquième abbé du Mont-Blandin selon qu'on se réfère à l'un ou l'autre de ses deux ouvrages.

En présentant à sa ville natale des modèles de vie qui le touchent de près, Sanderus l'a sans doute à nouveau honorée. Mais ce n'est pas là le seul mérite de l'*Hagiologie*. On y trouve l'édition de cinq *vitae*: Baudouin de Bocla, fondateur de Baudeloo, Basin, roi et martyr, Gérulphe, martyr à Tronchiennes, Gérard de Celles, réformateur du Mont-Blandin et Gertrude, l'abbesse de la Biloque. La vie de l'abbé de Baudeloo a été extraite d'un manuscrit du monastère et notre ouvrage reste la seule édition citée par la *Bibliotheca Hagiographica Latina*. Pour Basin et Gérulphe, les *vitae* sont reproduites à partir d'un manuscrit de Tronchiennes; dans chacun des cas, il s'agit d'une première édition. Mais Sanderus n'indique pas toujours sa source: la vie de Gérard de Celles qu'il reproduit

n'est pas celle que donnent les Bollandistes, sans doute est-elle le témoin d'une *vita* perdue. Quant à la treizième abbesse de la Biloque, qui n'est pas canonisée, l'édition de sa vie est fournie sans indication de source. L'édition de ces quelques *vitae*, dont la plupart seraient perdues sans l'intervention de Sanderus, confèrent tout naturellement de la valeur à l'*Hagiologie*.

Parmi les projets sortis de l'imagination féconde de Sanderus, épinglons celui qu'il développe en 1633 dans sa *Dissertatio*¹⁶ en vue de susciter la création d'une bibliothèque publique à Gand. L'opuscule est adressé aux *Consules* et aux *Senatores* de la ville¹⁷. En fait, le projet n'était pas neuf, notre auteur l'avait déjà présenté au Conseil et, en particulier, à Charles de Bourgogne¹⁸, mais l'exécution avait dû être reportée à des temps meilleurs. A présent, dit-il, la Providence ayant ramené le calme et la guerre ne menaçant plus du côté du nord, il convient de mener à bonne fin ce projet qui répondra au vœu du public désireux par ce moyen de servir la gloire de Dieu, l'intérêt de la République des lettres et le prestige de la ville de Gand. La bibliothèque sera logée dans un emplacement digne d'elle; un bâtiment récemment terminé et destiné aux échevins des Parchons¹⁹. Pour faire pencher les hésitants du bon côté, Sanderus fait vibrer la corde patriotique: Gand qui jadis a surpassé et surpasse encore partiellement toutes les villes des Pays-Bas en dignité, en splendeur, en puissance, occupera à nouveau grâce à cette bibliothèque, une place de choix. Seuls les ignares critiqueront ce projet, mais les gens de biens, les gens instruits, attachés aux arts libéraux et à l'étude, en feront un éloge digne de ceux qu'on décerne aux grands hommes de l'histoire et aux Etats les plus florissants.

16 *Dissertatio paraenetica pro instituto Bibliothecae Publicae Gandavensis ad Magistrum et Procures eiusdem urbis*, Bruxellae, apud Lucam Meerbecium, 1633 (exemplaire personnel).

17 Sur la signification de ces termes, cf. ci-dessus page xxx.

18 Cf. n. 6.

19 Cf. n. 7.

Notre auteur fait alors un bref historique des bibliothèques de l'Antiquité: Alexandrie, Athènes, Carthage, Rhodes, Pergame et enfin Rome. Il indique généralement les noms des fondateurs, le nombre d'ouvrages et fournit en outre quelques détails techniques sur le mobilier, le décor et le classement des dépôts de livres. Quelques références sont fournies en marge: Aulu Gelle, Strabon, Pline, Sénèque, Plutarque, Boèce, Isidore entre autres²⁰. Mais cette érudition est de seconde main et une seule référence eût suffi: son texte reproduit, en l'abrégeant, une brève histoire des bibliothèques que Juste Lipse a dédiée en 1602 au duc d'Aarschot²¹. La contribution de Sanderus a consisté à insérer quelques informations empruntées à la Bible (*Dissertatio...* p. 2 et 11). On y apprend que le premier bibliothécaire serait Moïse (comme détenteur des Tables de la Loi?).

Le grands hommes de l'Antiquité, poursuit notre chanoine, se sont acquis des mérites en préservant les livres de la destruction, mais des princes chrétiens, à leur tour se sont imposés ce devoir. Certains d'entre eux ont manifesté aux livres un attachement tout particulier: Charlemagne se délectait de la lecture de la *Cité de Dieu* et Alphonse d'Aragon ne partait jamais en campagne dans les *Commentaires* de César. Sanderus invoque alors le témoignage d'Erasme dans une longue citation à la gloire des princes protecteurs des lettres²². Poursuivant son discours, Sanderus fait un in-

20 *Dissertatio...*, p. 2-16.

21 Charles de Croy, 4e duc d'Aarschot (1560-1612), grand bailli de Hainaut: G.H. GONDRIY, *Mémoire historique sur les grands baillis de Hainaut*. Mémoire en réponse à la 9e question du Concours de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut à Mons, 1884, p. 143-148. - Juste LIPSE, *De Bibliothecis Syntagma*; j'ai consulté ce texte dans l'édition des *Opera Omnia* de Wesel, 1675, t. III, p. 1117-1140 (exemplaire: Bibliothèque Universitaire de Mons). Pour une information actuelle sur l'histoire et le décor des bibliothèques antiques, on se reportera aux travaux de Carl WENDEL, article *Bibliothek* dans *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. II, 1951-1954, col. 231-274 et *Die bauliche Entwicklung der antiken Bibliothek* dans *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, Jg. 63, 1949, p. 407-428. Sur la conservation matérielle des ouvrages dans l'Antiquité, article *Der antike Bücherschrank* dans *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Klasse*, 1943, p. 267-299. Ces trois articles sont reproduits dans *Kleine Schriften antiken Buch-und Bibliothekswesen*, hrsg. von Werner KRIEG, Cologne, 1974, respectivement, p. 114-164; 165-199; 64-92.

22 Cette citation est reprise à la préface de l'édition des œuvres de saint Jérôme, adressée à l'archevêque de Canterbury William Warham: ALLEN, *Opus...*, t. II, Ep. 396, 1-50.

ventaire des grandes bibliothèques de la Chrétienté, en s'attardant particulièrement aux Pays-Bas du sud. Rappelons que celles qui possèdent des manuscrits sont reprises dans l'enquête particulière qui aboutira dix ans plus tard à la publication d'un autre ouvrage de Sanderus: la *Bibliotheca Belgica Manuscripta*²³.

Enfin notre chanoine revient à son projet gantois. Suivant l'exemple des Anciens - ou plutôt suivant l'exposé qu'en fournit Juste Lipse - on ornera les locaux des portraits de ceux qui, par leurs écrits ou par leurs actes, ont illustré la ville. A vrai dire, les personnages cités sont soit des saints locaux soit des saints qui ont à Gand un certain rayonnement. Ainsi les figures d'Armand Bavon, Liévin, Macaire, Florbert seront pour la jeunesse gantoise un exemple permanent. On passe ensuite à des aspects plus pratiques. En premier lieu, le choix du bibliothécaire. Celui-ci sera savant et s'entourera de collaborateurs peu nombreux, mais compétents dans les différents domaines. En second lieu, celui des ouvrages: ici la première préoccupation du chanoine est d'éliminer les ouvrages obscènes, hétérodoxes ou hérétiques. Sur ce point, le bibliothécaire aura recours aux excellents préceptes de deux jésuites, les pères Jacques Gretser et François Sacchini²⁴. A leurs précieuses recommandations s'ajouteront les prescriptions de l'Index du Concile de Trente, 1564²⁵, de l'Index expurgatoire d'Anvers, 1571, et les censures transmises aux évêques par l'Inquisition romaine.

Les Gantois se trouvant désormais à l'abri des mauvaises lectures, notre chanoine envisage les moyens de choisir les bonnes. La bibliothèque sera dotée d'une série de bibliographies couvrant dif-

23 Sur cet ouvrage, voir ci-après p. xxx.

24 Jacques GRETSE (1562-1625), cf. C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. III, 1892, col. 1744-1809- Sanderus mentionne *De jure et more prohibendi, expurgandi et abolendi libros haereticos et noxios*, Ingolstadt, 1603 (= n° 82, col. 1768); en outre, un complément en 1604 dans les *Exercitationes theologiae* (= n° 96-101, col. 1771) et un autre en 1612 (= n° 172, col. 1790). - François SACCHINI (1570-1625), cf. SOMMERVOGEL, t. VII, col. 362-368. Le bibliothécaire devra utiliser son *De ratione libro cum profectu legendi libellus deque vitanda moribus noxia lectione oratio*, Ingolstadt, 1614 (= n° 5, col. 564-565): l'ouvrage connaîtra quatre éditions datées jusqu'en 1617. Nous ne relevons que les éditions qu'a pu connaître Sanderus pour la rédaction de la *Dissertatio*.

25 Curieusement, Sanderus ne cite pas le dernier Index auquel il pouvait se référer, celui de Clément VIII, en 1596.

férents domaines; elles seront pour le bibliothécaire un guide précieux dans le choix des ouvrages. Pour des raisons de clarté regroupons-les ici d'après nos conceptions modernes. Viennent d'abord les bibliographies générales. La *Dissertatio* en nomme six, rédigées par différents auteurs; Possevin est le plus utilisé. Outre son *Apparatus sacer*, on trouve sa *Bibliotheca selecta*, reprise à la fois comme référence générale, puis, livre par livre, suivant la matière traitée. Viennent ensuite Conrad Gesner et ses continuateurs, Conrad Lycosthène, Josias Simler et Georges Draud. Les trois premiers ont été condamnés par l'Index de Pie IV (1564). Un autre excerpteur de Gesner, le calviniste Robert Constantin, a également échappé à la vigilance de Sanderus; il est vrai que la condamnation prononcée par la Faculté de Théologie de Louvain en 1558, n'est pas reprise à l'Index romain. Ainsi, parmi les six auteurs de bibliographies générales, un seul, Possevin, représente la pure orthodoxie²⁶.

A côté des répertoires généraux, on trouve également dix catalogues, tant de grandes bibliothèques que d'éditeurs, sans oublier les relevés semestriels des foires de Francfort qui font ici l'objet d'une critique d'ordre technique: ils ne contiennent que des titres et ceux-ci ne correspondent pas toujours au contenu de l'ouvrage. A vrai dire, ce jugement peut se retourner contre Sanderus lui-même. Ne propose-t-il pas en effet au bibliothécaire de puiser des renseignements dans Photius, Diodore de Sicile et Apollodore, précisément abusé par le titre de *Bibliotheca*? Rappelons que Gabriel Naudé, bibliothécaire de Mazarin, en utilisant le premier le terme *Bibliographia*, évitera désormais la confusion²⁷. En ce qui concerne les catalogues d'éditeurs, à vrai dire peu nombreux puisqu'on ne relève que trois officines, Plantin à Anvers, Beller et Bo-

26 Georges Draud figure à l'Index romain de 1603, toutefois pour un ouvrage qui ne nous concerne pas ici. A cette catégorie, il faudrait peut-être ajouter un septième titre, le *Catalogus variorum scriptorum* de Wolfgang Lagius que nous n'avons pu repérer. Pour vérifier les assertions de Sanderus en matière de censure et pour dépister éventuellement ses lacunes on s'est reporté aux ouvrages de F.-H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher*, 3 vol., Bonn, 1883-1885 et *Die Indices Librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*, Tübingue, 1886, mais on ne peut cependant exclure la possibilité de condamnations particulières.

27 Gabriel NAUDÉ, *Bibliographia Politica*, Venise, 1635.

gard à Douai et Oporin à Bâle, notre chanoine semble ignorer que cette dernière est mise à l'Index par Paul IV. Retenons aussi deux catalogues consacrés aux manuscrits, l'un est celui de la bibliothèque d'Alonso Chacon (Alfonsus Ciaconius)²⁸, l'autre, oeuvre de Johannes Bunderius, concerne les manuscrits conservés dans les bibliothèques des Pays-Bas²⁹.

Pour les bibliographies spécialisées, le chanoine a certainement l'idée d'un classement rationnel par matières. Mais, en fait, seules les disciplines représentées par peu d'ouvrages constituent des ensembles relativement homogènes: la médecine (quatre), la philosophie (deux), le droit (deux), l'histoire (un). Ajoutons le *De auctoribus scientiarum* de Jérémie de Padoue et le recueil d'opuscules agronomiques de Joachim Camerarius qui n'est pas une bibliographie. Tout naturellement chez un ecclésiastique, la plus grande partie des bibliographies spécialisées relève de la théologie (dix-huit). Toutefois, les usuels appartenant à ce domaine sont dispersés sans principe apparent de classement. Il faut encore y adjoindre bon nombre d'ouvrages consacrés aux ordres religieux (dix-sept).

Outre les bibliographies générales et spécialisées, on trouve des bio-bibliographies générales par pays. Cette catégorie forme un ensemble assez cohérent où le classement par nationalité n'est pas toujours respecté. Les Pays-Bas du sud sont les mieux représentés (cinq), puis viennent l'Allemagne, la France et l'Italie (trois dans chaque cas), l'Angleterre et les Pays-Bas du nord (deux), l'Espagne (un). Parmi ses compatriotes figurent un auteur du XVIe s., Jean Molanus, trois contemporains Valère André, Aubert Le Mire et François Sweerts. Enfin, Sanderus lui-même, propose son *De scriptoribus Flandriae* paru à Anvers en 1624 avec les compléments

28 D'après le P. Louys JACOB, *Traicté des plus belles bibliothèques publiques et particulières*, Paris, 1644 (exemplaire: Bibliothèque Universitaire de Mons), p. 109, ce catalogue a été imprimé, mais je n'ai pu en retrouver la trace.

29 Ce catalogue n'a pas été imprimé: F. SWEERTS, *Athenae Belgicae*, Anvers, 1628, s.v. Johannes Bunderius signale qu'un exemplaire se trouvait dans la bibliothèque de Luc Opmer, mais il a disparu. Des copies ont sans doute circulé; sur cette question, voir P. LEHMANN, *Die Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, t. I, Stuttgart, 1941, p. 319-352 qui propose une reconstitution de ce catalogue.

consacrés l'un aux Gantois, on vient de le voir, l'autre aux Brugeois, célèbres par leur savoir.

Déjà à propos des répertoires généraux, on a signalé le présence d'ouvrages protestants. Il en va de même pour les bibliographies spécialisées: pour la médecine, Otto Brunfels, pour la philosophie, Jean-Jacques Frisius, tous deux interdits par l'Index de Pie IV et enfin, Joachim Camerarius, dont l'interdiction porte, il est vrai, sur une oeuvre qui ne nous concerne pas. Le caractère hérétique de ces trois auteurs a vraisemblablement échappé à Sanderus qui, d'un autre côté, ne manque pas de qualifier d'impie et d'apostat, l'Anglais John Bale, auteur d'une bibliographie nationale et condamné par *Sixte Quint* en 1590. A la décharge de notre chanoine, notons que les ouvrages d'auteurs protestants ne se rapportant pas à des matières religieuses restent autorisés³⁰. Fort étonnante cependant est la présence de bibliographies religieuses fournies par des auteurs suspects, voire interdits pour lesquels Sanderus se contente de la mention *eget censura*: Valentin Pace, Paulus Bolduanus, Pierre Besodner et Jean Crespin. Toutefois, seul ce dernier figure à l'Index, comme imprimeur genevois et auteur d'ouvrages calvinistes combattifs.

Les références bibliographiques de Sanderus, à quelque domaine qu'elles appartiennent ne sont pas très précises, il est vrai que c'est encore courant à l'époque; deux fois seulement la date d'édition est signalée. Quant au titre, il nous est souvent fourni d'une manière approximative. On a déjà relevé la méprise du chanoine à propos d'Apollodore, de Diodore de Sicile et de Photius et on est aussi en droit de se demander quel intérêt spécifique présentent pour le bibliothécaire les écrivains ecclésiastiques tels que Jérôme, Gennade, Ildephonse de Tolède, Isidore de Séville, Sigebert de Gembloux, Honorius d'Autun, Henri de Gand. Signalons que ces auteurs figureront dans le corpus bio-bibliographique d'histoire ecclésiastique qui sera publié six ans plus tard par Aubert le Mire sous le titre *Bibliotheca Ecclesiastica*.

L'intérêt porté aux bibliothèques fait partie des préoccupations du moment. En 1627, peu de temps avant la publication du pro-

30 F.-H. REUSCH, *Die Indices...*, p. 247 (= règle II de l'Index de Pie IV, 1564).

jet gantois, un bibliographe de talent, Gabriel Naudé, proposait au Président de Mesme, son *Advis pour dresser une bibliothèque*³¹. Il est hors de notre propos de nous engager dans une comparaison avec la *Dissertatio* de notre auteur. Signalons simplement que ce que nous offre Sanderus, en grande partie à travers l'oeuvre de Juste Lipse, reste sur le plan des idées générales. Le bibliothécaire Naudé, en revanche, témoigne de préoccupations bibliothéconomiques: il aide le lecteur au moyen de deux catalogues (*Advis...*, p. 157-158), l'un par matière, l'autre alphabétique par noms d'auteurs; en outre, grâce à la tenue d'un registre de prêt (*Advis...*, p. 161), il est toujours au courant des mouvements de livres. Mais Naudé insiste surtout sur la vocation de la bibliothèque: celle-ci est destinée à l'usage de tous (*Advis...*, p. 152), chaque lecteur doit y trouver ce qu'il cherche (*Advis...*, p. 34). On voit donc ici l'opposition fondamentale entre le libertin français et le chanoine gantois, préoccupé par la protection morale de ses concitoyens. Enfin, Sanderus ne précise pas la portée du terme bibliothèque publique.

Malgré les restrictions que nous venons de formuler, l'oeuvre de Sanderus a eu plus qu'un retentissement local. En 1644, le P. Louys Jacob, consacre un chapitre au Comté de Flandre dans son *Traité des Bibliothèques*. Il y mentionne deux oeuvres de notre chanoine: le répertoire de catalogues de manuscrits ou *Bibliotheca Belgica Manuscripta* et la *Dissertatio*, dont il cite un extrait. Le P. Jacob semble avoir été fasciné par le projet de bibliothèque publique. C'est pour lui l'attrait principal de Gand. Onze ans après la publication de l'opuscule, il croit que c'est chose faite. Ecoutonsle³²: '*La ville de Gand est la principale de ce Comté: laquelle ne tire pas seulement sa gloire d'avoir produit l'Empereur Charles V mais aussi pour avoir donné plusieurs grands personnages en toute sorte de sciences; qui ont esté curieux à dresser de bonne bibliothèques. Les choses publiques, doivent toujours estre préférées aux particulières. C'est pourquoy, je donneray le premier lieu en ce chapitre à la Bibliothèque publique nouvellement érigée*

31 Gabriel NAUDÉ, *Advis pour dresser une bibliothèque*, Paris, 1627. Seconde édition, 1644, réunie au *Traicté...* du P. Jacob, ci-dessus, n. 28 (exemplaire: Bibliothèque Universitaire de Mons).

32 L. JACOB, *op cit.*, p. 371-573 [373].

par les Magistrats de cette ville; lesquels estans portez d'une vraye et sincère passion pour l'augmentation des bonnes lettres, ont voulu consacrer à Minerve, Deesse des sciences, un lieu public, pour y entretenir les esprits dans ce vertueux exercice. Ce qui a obligé Antoine Sander, natif de cette ville, de procurer ce bien à sa patrie, comme vray nourrisson des Muses, lequel ne cesse journellement de donner au public des doctes et curieux ouvrages, entre lesquels il a fait un discours latin... intitulé Dissertatio...'

La renommée de Gand, par l'intermédiaire de Sanderus et de son projet de bibliothèque, s'est donc étendue bien au-delà des frontières. Les critiques négatives que l'on peut formuler aujourd'hui à l'égard de l'auteur et de son oeuvre ne doivent pas nous faire oublier le retentissement de ce projet audacieux, hommage de l'auteur à sa ville natale. L'illusion suscitée chez le P. Jacob montre en tout cas, que le projet de Sanderus, s'il n'était pas parfait, passait du moins, aux yeux de spécialistes pour réalisable.

Si ce projet est resté lettre morte Sanderus n'abandonna pas pour autant les bibliothèques. Quelques années plus tard, il publie la *Bibliotheca Belgica Manuscripta*³³ qui rassemble en deux volumes les catalogues de manuscrits conservés dans cinquante - huit bibliothèques différentes situées pour la plupart dans les Pays-Bas espagnols et, plus particulièrement, dans la partie occidentale de ceux-ci³⁴. Sa méthode de travail a consisté à demander aux différents bibliothécaires de lui envoyer le catalogue de leurs fonds respectifs³⁵. Ceux-ci se sont acquittés de leur tâche avec plus ou moins de zèle, avec plus ou moins de bonheur.

33 *Bibliotheca Belgica Manuscripta sive Elenchus universalis codicum Mss. in celebrioribus Belgii Coenobiis, Ecclesiis, Urbium, ac Privatorum Hominum Bibliothecis adhuc latentium*, Insulis, ex officina Tussani Le Clercq, 1641-1643, la plupart des exemplaires du second volume portent l'année 1644 (exemplaire du t. I: Bibliothèque Universitaire de Mons).

34 Cinquante-et-une bibliothèques sont situées dans les Pays-Bas espagnols; quatre dans la principauté de Liège; deux dans les Provinces Unies; une en Franche-Comté.

35 Sept lettres ont été publiées par C.P. SERRURE dans le *Bibliophile Belge*, t. II, 1845, p. 156-166. Elles étaient conservées dans un exemplaire de la *Bibliotheca Belgica Manuscripta* ayant appartenu à l'abbaye de Groenendael. Acquis par Serrure en 1835, cet exemplaire est actuellement à la Bibliothèque Universitaire de Gand.

Gand intervient pour trois catalogues, celui du monastère du Mont-Blandin, de l'église cathédrale Saint-Bavon, et celle d'un particulier, Corneille Dielman, ermite de Saint-Augustin (Gand, 1586-1656), historiographe de la province belge de son ordre. En 1640, quand ont été rédigés ces catalogues, les deux bibliothèques religieuses avaient été dévastées lors des troubles du XVIe siècle et n'offraient plus qu'une partie de leurs richesses manuscrites. Celui du Mont-Blandin contient vingt-et-un codices, dont un en flamand et trois en français. Quatre volumes se rapportent exclusivement à l'abbaye: une chronique, un rituel, l'office du propre des saints issus de l'abbaye et les privilèges de la communauté avec la liste des abbés. On y trouve aussi de l'histoire, de la généalogie, quelques homélies, les *Epîtres* de saint Bernard, le *Décret* de Gratiën, et la *Consolation de la Philosophie* faussement attribuée à Gerson. Le seul exemplaire de la Bible est en fait une Bible moralisée en français. La bibliothèque de l'église cathédrale Saint-Bavon recèle encore vingt-trois codices, apparemment tous en latin à l'exception de sermons en flamand. On y trouve beaucoup de vies de saints, de martyrologes, de commentaires à la Bible. Quand au *De Scriptoribus ecclesiasticis* de Trithème, on est en droit de se demander s'il s'agit bien d'un manuscrit. La bibliothèque privée de Corneille Dielman semble bien ordonnée. Les manuscrits, en fait surtout des opuscles, tous en latin, sont réunis en deux codices. C'est une bibliothèque composée d'ouvrages spirituels où dominent les écrits d'ermites de Saint-Augustin et de Frères de la Vie Commune.

Un vaste ouvrage en deux volumes a suivi immédiatement la publication des catalogues de manuscrits. C'est la *Flandria Illustrata*³⁶ publiée avec l'adresse fictive *Coloniae Agrippinae*. En fait, elle fut imprimée à Amsterdam par Jean et Corneille Blaeu, mais Sanderus ne tenait probablement pas à faire étalage de ses impri-

36 *Flandriae Illustrata cum tabulis geographicis et iconibus urbium, ecclesiarum, coenobiorum, arcium etc.*, Coloniae Agrippinae apud Cornelium ab Egmond sumptibus Henrici Hondii et Ioannis Blauw, 2 vol. 1641-1644 (exemplaire: Bibliothèque Royale à Bruxelles).

meurs calvinistes. Abondamment illustré, l'ouvrage fut une grosse entreprise à la fois technique et financière à laquelle le chanoine s'attela dès 1632. Sur ses difficultés, ses déboires avec l'imprimeur et avec les artistes, on se reportera à l'étude de Carlos de Vleesschauwer³⁷. Rééditée en trois volumes au XVIIIe s., la *Flandria Illustrata* connut même deux émissions, l'une en 1732, l'autre en 1735. Les renseignements d'ordre historique y ont été mis à jour par J.-F. Foppens qui a en outre inséré les deux études consacrées l'une aux Gantois, l'autre aux Brugeois célèbres par leur érudition, ainsi que l'*Hagiologium Flandriae* dans l'édition abrégée parue à Lille en 1639³⁸. Nous nous attacherons à l'édition originale, celle qu'a personnellement dirigée Sanderus. Le premier volume contient des généralités sur la Flandre et ses princes ainsi que la *Flandria quadrimembris*: Gand, Bruges, le Franc de Bruges et Ypres.

Une comparaison méthodique de *Gandavum*, que nous avons vu, et de la *Flandria Illustrata* pour la partie qui concerne Gand, révèle l'identité fondamentale du texte. Toutefois, les six livres de *Gandavum*, groupés ici en quatre, offrent à première vue une présentation plus rationnelle de la matière: les livres I et II de la *Flandria Illustrata* concernent la vie civile (= I, II, III de *Gandavum*); les livres III et IV groupent toute la vie religieuse (= IV, V, VI de *Gandavum*). Mais Sanderus a simplement réduit le nombre de livres sans se préoccuper de l'ordonnance intérieure des chapitres et de la justification de leur place sous la rubrique civile ou religieuse. A la fin du *Liber quartus*, il insère un élément nouveau: l'institution des évêques, rédigée spécialement pour la *Flandria Illustrata*. Sanderus y retrace l'historique de cette création partant du projet de Philippe le Bon jusqu'à la réalisation par Philippe II

37 C. DE VLEESSCHAUWER, *op. cit.*, p. 11-22 et 37-47.

38 Sur cette seconde édition, cf. C. DE VLEESSCHAUWER, *op. cit.*, p. 22-30. Foppens a également modifié l'ordre de la première édition pour la présenter d'après un plan plus logique en regroupant sous les titres *Res profanae* et *Res sacrae* tout ce qui concerne la vie civile d'une part et la vie religieuse de l'autre.

en 1559; il reproduit même le texte intégral de la Bulle de Paul IV et consacre une notice aux sept évêques qui se sont succédé à Gand jusqu'à son contemporain Antoine Triest, sous l'épiscopat duquel la ville connut une période brillante.

Le livre IV se termine (p. 162-164) par le *De Gandavensibus*. Il ne s'agit toutefois pas de l'ouvrage publié en 1624, mais de l'énumération, avec une brève caractéristique, d'une partie des noms contenus dans cette étude. Au siècle suivant, rappelons-le, Foppens y substituera le texte intégral. Autre changement par rapport à *Gandavum*: le chapitre concernant la châtelierie d'Oudenbourg est considérablement augmenté et placé après les livres I à IV. Les noms des *pagi*, simple énumération dans *Gandavum* (III, 4), sont ici classés par ordre alphabétique et font l'objet d'un certain développement.

A la fin du volume II, un *Auctarium ad tomum primum* contient de la p. 24 à la p. 61, diverses additions qui concernent Gand, en particulier, des compléments se rapportant tant à la vie civile qu'à la vie religieuse de la ville. On se souviendra que, dans *Gandavum* (II, 4), Sanderus signale qu'une place est réservée dans l'Hôtel de ville à la future bibliothèque. En 1633, lors de la publication de sa *Dissertatio*, il mentionne encore le fait. Comme on le sait, son idée ne sera pas réalisée. Mais la phrase figure toujours dans la première édition de la *Flandria Illustrata* (vol. I, livre I, p. 96), ainsi que dans la réédition du XVIIIe s. (vol. I, livre III, p. 200). La partie gantoise de la *Flandria Illustrata* n'apporte que peu d'éléments neufs par rapport à *Gandavum* paru en deux fois respectivement dix-sept et treize ans plus tôt. Il faut cependant tenir compte de la finalité de l'ouvrage dont l'essentiel tient dans son illustration qui fait sa valeur aujourd'hui et dans sa présentation fastueuse.

Au terme de cette étude, nous pouvons dire que l'oeuvre de Sanderus, quoique reposant sur la compilation, a le grand mérite de nous avoir transmis des renseignements dont la source originale a souvent disparu et de nous offrir en même temps un témoignage du renouveau intellectuel de Gand à l'époque de l'évêque Antoine Triest. Mettons donc à son actif, l'audace d'avoir, malgré de nombreuses difficultés, réalisé divers ouvrages en l'honneur de

sa ville natale et, en particulier, le plus spectaculaire, la *Flandria Illustrata*. Si nous nous sommes attardée surtout à la *Dissertatio... pro instituto Bibliothecae Publicae...* pourtant restée sur papier, ce n'était pas, pensons-nous, être infidèle à la mémoire de Sanderus pour qui la bibliothèque proposée devait être le plus beau fleuron de Gand.

Université de Mons-Hainaut
20 Place du Parc
B-7000 Mons

Joannes Claudius de Cock als ontwerper van boekillustraties een overzicht

Wim Nys

Tot hiertoe werd Joannes Claudius de Cock vooral besproken als beeldhouwer en als dichter, en werden zijn ontwerpen voor boek-illustraties en prenten slechts zijdelings vermeld. Een uitzondering hierop vormen de bijdragen van Frank van den Wijngaert¹ waarin wordt uitgeweid over de tekeningen die De Cock in opdracht van de Plantijnse drukkerij maakte voor een *Breviarium Romanum* en zien we hem bijvoorbeeld in de catalogus van het Rijksmuseum te Amsterdam vermeld als beeldhouwer, schilder (sic)², graveur en dichter³. De reeks voor het Plantijnse huis vormt nochtans geen alleenstaand feit in het oeuvre van de beeldhouwer Joannes Claudius de Cock. Hij leverde nog modellen voor verschillende andere prenten. We zullen ons hier beperken tot een overzicht van zijn 'grafisch oeuvre'.

- 1 F. VAN DEN WIJNGAERT, *De oude tekeningen van het Museum Plantin-Moretus*, Antwerpen, s.d.; ID., *De late Moretussen en de boekillustratie*, in: *De Gulden Passer*, 25, 1947, p. 186-240; ID., *Teken- en prentkunst*, in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, Antwerpen, 1952, p. 231-247.
- 2 Wordt hier tekenaar of aquarellist bedoeld? Waarschijnlijk baseerde Leeuwenberg zich op de gegevens van Jacob Campo Weyerman: *konnen wy getuigen verscheide stoutgetekende en tamelyk fraaije gekoloreerde stukken van zyn hand gezien te hebben* (zie J.C. WEYERMAN, *De Levens-Beschryvingen der Nederlandsche Konst-Schilders en Konst-Schilderessen*, dl. IV, Dordrecht, 1769, p. 47). Deze bewering van Weyerman werd overigens sterk gerelativeerd door R. PEETERS, *Een wegbereider voor het classicisme: De Antwerpse beeldhouwer Joannes Claudius de Cock*, in: *Jaarboeken Vereniging van de Oudheidkundige en Geschiedkundige Kringen van België*, XXXIIe zitting, Congres van Antwerpen, 27-31 juli 1947, dl. I, [1950], p. 280: *Die voorgewende schildersactiviteit, die nergens anders hare bevestiging vindt, is een losse bewering vanwege Weyerman, die enkel dienden moest om zijn persoonlijke herinneringen aan de beeldhouwer, in zijn schilders-biographie binnen te loodsen*.
- 3 J. LEEUWENBERG, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum. [Catalogus]*, Amsterdam, 1973, p. 253.

1. Joannes Claudius de Cock (1667-1735)⁴

Joannes Claudius de Cock werd op 6 februari 1667 in de Kapellekerk te Brussel gedoopt, als zoon van de Antwerpse beeldhouwer Claudius de Cock⁵ en van Magdalena van Havré. In 1682-1683 ging hij, net als zijn vader in 1660-1661, in de leer bij Peter I Verbrugghen (1615-1686) te Antwerpen. Het vrijmeesterschap verwerft hij in 1688-1689. Toch blijft Joannes Claudius de Cock nog een tijdlang in het atelier van Peter II Verbrugghen (ca. 1640-1691), zoon van Peter I en broer van Henricus Franciscus (1654-1724), werkzaam. Pas na het overlijden van Peter Verbrugghen de Jonge treedt hij op als zelfstandig beeldhouwer, met name in 1692 wanneer hij in opdracht van Willem III, stadhouder van Nederland, de versiering van het Prinsenhof te Breda uitvoert. Een jaar later huwt hij Maria Clara Serlippens. Vanaf 1697-1698 worden er verscheidene leerlingen in zijn atelier te Antwerpen opgenomen, zoals uit de liggeren van de Sint-Lucasgilde blijkt⁶. Hierbij kunnen we twee groepen onderscheiden, namelijk de leerling beeldhouwers en zij die bij hem leren tekenen en boetseren om zilversmid te worden. Daarnaast is hij ook actief als dichter en theoreticus. In 1720 schrijft hij *Eenighe voornaemste en noodighe regels van de beeldhouwerye om metter tydt een goet meester te*

4 De biografische nota die hier volgt is volledig gebaseerd op: F. Donnet, *Une oeuvre intime du sculpteur J.C. de Cock*, in: *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie du Belgique*, LXV, 6e série, dl. V, Antwerpen, 1913, p. 227-258.; R. Peeters, *op. cit.*, [1950], p. 278-288; H. Pauwels, *Jan Claudius de Cock-Brussel 1667 - Antwerpen 1735*, in: *De beeld-houwkunst in de eeuw van Rubens in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik. [Catalogus]*, Museum voor Oude Kunst, Brussel, 15 juli - 2 oktober 1977, p. 37-44.

5 Waarschijnlijk overleed hij tussen 1672 en 1682, zie R. PEETERS, *op. cit.*, [1950], p. 283. Van hem zijn ons geen werken bekend, tenzij een tekening met een antieke scène, die thans op naam van Joannes Claudius de Cock staat en die eertijds tot de verzameling van E. de Bruyn behoorde, van zijn hand is; wat eigenlijk duidelijk af te leiden valt uit de signatuur: *Claudius de Cock* (STEDELIJK PRENTENKABINET, cat.nr. D.XV.30, inv.nr. 1281). Indien dit het geval is kunnen we hem meteen ook een niet gesigneerde tekening afkomstig van de familie Dieltiens uit Antwerpen toeschrijven die duidelijk van dezelfde hand is en dezelfde thematiek behandelt (IBID., cat.nr. D.XXIII.40, inv.nr. 1780).

6 Zie Ph. ROMBOUTS en Th. VAN LERIUS, *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpse Sint-Lucasgilde*, dl. II, Amsterdam, 1961, dl. II (Oorspronkelijke uitgave, Antwerpen-Den Haag, 1864-1876).

worden op rijm⁷. Van de kleinere dichtwerken kunnen we hier bijvoorbeeld het klinkdicht van 1718 op zijn huwelijksverjaardag citeren. Hij overlijdt in 1735 te Antwerpen.

2. Joannes Claudius de Cock als graveur

De interesse van De Cock voor de graveerkunst blijkt onder andere uit een in het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen bewaard boekje dat door A. Bosse geschreven werd en in 1662 vanuit het Frans naar het Nederlands werd vertaald:

Tractaet in wat manieren men op root koper snijden ofte etzen zal: door de middel der stercke-wateren, ende harde- en zacht- vernissen ofte Gronde: als mede de manieren der zelve plaeten te drucken, de pars te maecken, ende andere dinghen, behelzende de zelve konsten

en waarin de volgende signatuur te lezen staat: *Joannes Claudius de Cock Statuari Antverpiensis 4 Junij - A^o 1701*⁸.

Daarnaast is er één ets van zijn hand bekend⁹ en wordt er één clair-obscur houtsnede aan hem toegeschreven¹⁰. Van beiden bevindt er zich een exemplaar in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen en van de eerste moet er trouwens nog een tweede te

7 In 1865 werd dit werk van Joannes Claudius de Cock heruitgegeven in *Noord en Zuid* door F.-H. MERTENS, volgens het handschrift berustende in het archief der Koninklijke Maatschappij ter aanmoediging der Schoone Kunsten te Antwerpen, samen met een tractaat over de schilderkunst van Eerwaarde Heer Kasper François de Rees.

8 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, B 256 (inv.nr. 3979). Het werd gedrukt te Amsterdam bij Steven van Lier en verkocht door Jacob van Meurs, boekverkoper en plaatsnijder te Meurs. Het boekje werd later eigendom van Petrus Henricus Goos, familie van de Moretussen (mededeling Carl Depauw), en belandde zo in de collectie van het Museum Plantin-Moretus en dus later in de verzameling van het Prentenkabinet.

9 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 6473 (cat.nr. II/C.240), 162 × 183 mm.

10 IBIDEM, inv.nr. 6474 (cat.nr. II/C.241). Zie ook *Van Plaat tot prent. [Catalogus], Antwerpen*, 1982, p. 31, nr. 9.

Hamburg bestaan¹¹. In de literatuur wordt dit werkje geïdentificeerd als de marteling van de heilige Quirinus¹², terwijl op de steekkaart te Antwerpen de marteling van de heilige Adrianus vermeld staat. Over het auteurschap bestaat geen twijfel, aangezien het gesigneerd werd: *Joa Claud De Cock fecit*. Het tweede voorbeeld, de camaieu houtsnede, met de voorstelling van Psyche, werd eveneens door de kunstenaar ondertekend. De signatuur *I. Cock* treffen we in het verdere oeuvre van Joannes Claudius de Cock echter niet aan; we kunnen ons meteen de vraag stellen of het hier niet om een werk van een ander kunstenaar gaat.

Tenslotte kunnen we hier een aantal etsen vermelden die we, zonder ze te kunnen identificeren, terugvonden in veilingcatalogi:

*Treize petits morceaux, de différentes forme & grandeur, parmi lesquels de très-rares, ils sont tous gravés à l'eau-forte, par Thomas Willebort, Rob. van den Hoecke, Pr. Francoys, Van Loybos, God. Maes, J.C. de Cocq, Passchasius de Brauwere &c.*¹³ en *Vingt-deuxp. dont (...) 2 tombeaux, à l'eau forte, par J.C. de Coq*¹⁴.

- 11 Op de verso staan vier verschillende verzamelaarsmerken: 1. Dr. Jul. Hofmann Wien (zie F. LUGT, *Les marques de collections de dessins & d'estampes*, Amsterdam, 1921, p. 224, nr. 1264); 2. Zephar (zie ID., p. 504, nr. 2675); 3. H.K.-H. DOUBLETTE (zie ID., p. 237, nr. 1328); 4. H.K.-H. (zie ID., p. 504, nr. 2675). Deze laatste twee zijn de merken die gebruikt werden voor de collectie prenten en tekeningen uit de Kunsthalle van Hamburg en waarvan in 1905 een aantal dubbels werden verkocht.
- 12 G.K. NAGLER, *Jean Claude de Cock*, in: *Die Monogrammistinnen und die jeniger bekannten und unbekannten Künstler aller Schuler, welche sich zur Bezeichnung ihren Werke eines figürlichen Zeichens, der Initialen des Namens, der Abbiatur desselben &c.*, dl. III, München, 1919 (Oorspronkelijke uitgave München, 1803), p. 856, nr. 2100; ID., *Cock, Johann Claudius de*, in: *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten vor dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Formschnieder, Lithographen, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc.*, dl. III, München, 1836, p. 22; A. VON WURZBACH, *Cock. Jan Claudius de Cock, Cocq oder Kok*, in: *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Leipzig/Wien, 1906, dl. I, p. 304; P.B. [BUSCHMAN jr.], *Cock (Cocq, Kock, Cocx), Jan Claudius de*, in: U. THIEME en F. BECKER, *Allgemeines Lexikon der Bildender Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, dl. VII, Leipzig, 1912, p. 144-145; F. DONNET, *op. cit.*, 1913, p. 240.
- 13 *Catalogue raisonné de l'excellente et nombreuse collection d'estampes et de desseins qui composaient le cabinet de Feu M. James Hazard, gentilhomme anglais, rédigé & mis en ordre par, & sous la direction de N.J.T. Sas, neg. t, vente(...) mercredi le 15 avril 1789 & jours suivans, Brussel, dl. I (Estampes).* p. 326, nr. 3139.
- 14 *Catalogue de la rare et nombreuse collection d'estampes et de desseins qui composaient le cabinet de Feu M. Pierre Wouters en son vivant prêtre, chanoine de l'Eglise Collégiate de S. Gomer à Lierre en Brabant; trésorier et bibliothécaire de Sa Majesté Apostolique, etc., précédé d'une table alphabetique des maîtres; par N.J. T'Sas, négociant à Bruxelles, L'An V (1797, vieux style), p. 173, nr. 1892.*

Al deze gegevens wijzen er voldoende op dat Jan Claudius de Cock ook als etser - zij het niet in hoofdzaak - werkzaam was en kunnen we de twijfel die bij Fernand Donnet nog heerste '*On prétend que de Cock exécuta aussi des gravures. Nous n'avons pas pu trouver confirmation de cette assertion*'¹⁵ definitief van de baan ruimen.

3. Joannes Claudius de Cock als illustrator

Joannes Claudius de Cock ontwierp heel wat illustraties en prenten die door andere vaklui werden uitgevoerd. We weten thans dat niet minder dan vijf kunstenaars naar zijn ontwerpen hebben gewerkt, met name Jan Antoni de Pooter (°1660), Petrus Balthasar Bouttats (1672?-1756), Hendrik Frans Dimaer (°1685), Jan-Baptist Jongelinck (1689-1733?) en Norbert Heylbrouck de Oude (†1762).

3.1. Losse prenten, titelpagina's en afzonderlijke illustraties

Ontwerpen voor boekillustraties

Van Joannes Claudius de Cock zijn een aantal tekeningen bekend - de reeksen buiten beschouwing gelaten - die als basis werden gebruikt voor gravures, maar waarvan ons de eigenlijke uitvoering onbekend is. In 1989 werden te Amsterdam verschillende tekeningen van de hand van De Cock geveild, waaronder een *Design for a titlepage with two putti (...), ill. Mine de plomb noire, plume et encre brune et lavis gris et bleu. Black lead, pen and brown ink. grey and blue wash. 24,1 × 15, 1 cm. 9 H2 in. 1727*¹⁶. Naast dit ontwerp werden ook twee allegorische voorstellingen te koop aangeboden, namelijk de architectuur¹⁷ en de filosofie¹⁸, respectievelijk *J C D*

15 F. DONNET, *op. cit.*, 1913, p. 240.

16 CHRISTIE'S AMSTERDAM, *Dutch, Flemish and German drawings*, Amsterdam, 21 november 1989, nr. 54; E. MAYER, *Le livre international des ventes. Estampes, Dessins, Aquarelles, Peintures, Sculptures*, jg. 28 (1er Janvier - 31 decembre 1989), Zürich, 1990, p. 450.

17 CHRISTIE'S AMSTERDAM, *Dutch, Flemish and German drawings*, Amsterdam, 21 november 1989, nr. 52: tekening in zwart krijt, pen in bruin, grijs gewassen, 328 × 234 mm.

18 CHRISTIE'S AMSTERDAM, *Dutch, Flemish and German drawings*, Amsterdam, 21 november 1989, nr. 53: tekening in rood krijt, pen in bruin, bruin gewassen, 187 × 200 mm.

Cock en *J C D Cock inv. del.* gesigneerd. Onlangs werd deze laatste samen met een allegorie van de beeldhouwkunst¹⁹ en twee andere niet gespecificeerde werken van Joannes Claudius de Cock aangeboden²⁰.

Petrus Balthasar Bouttats

In het archief van de Sint-Jacobskerk te Antwerpen wordt een tekening van de hand van Joannes Claudius de Cock naar het hoofdaltaar van 1685, uitgevoerd door Arnoldus of Artus II Quellinus (1626-1700), bewaard²¹. Dit altaar werd in 1741, enkele jaren na het overlijden van De Cock, gegraveerd door Petrus Balthasar Bouttats: *Arnoldus Quellinus invenit et ex pario marmore fecit A° 1685. Joannes Clau: de Cock Delineavit. Petrus Balthazar Bouttats. Sculp: 1741*²². Een deelstudie van dit altaar, met name de heilige Jacobus ten hemel opgenomen, berust in het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen²³.

Volgens Frank van den Wijngaert werd Petrus Balthasar Bouttats in 1672 te Antwerpen geboren als zoon van Gaspar Bouttats, van wie hij later zijn opleiding kreeg. In 1690-1691 werd hij als meester plaatsnijder én wijnmeester opgetekend in de Sint-Lucasgilde van Antwerpen. In de periode 1741-1755 was hij betrokken bij de organisatie van de academie van Antwerpen en was hij in 1745-1746 deken van de Sint-Lucasgilde. Hij werd op 10 febru-

- 19 CHRISTIE'S AMSTERDAM, Dutch and Flemish Old Master Drawings, Amsterdam, 15 november 1993, nr. 115: An Allegory of Sculpture signed 'Joan Claudius./de Cock/invenit del'; black lead, grey wash, black lead framing lines, watermark crowned coat of arms with posthorn and letters WR 326 × 194 mm.
- 20 CHRISTIE'S AMSTERDAM, Dutch and Flemish Old Master Drawings, Amsterdam, 15 november 1993, nr. 116.
- 21 KERKARCHIEF SINT-JACOBS ANTWERPEN, Wapenboek, nr. 106, p. 2. Zie *Kunstwerken uit de eeuw van Rubens in Antwerpse kerken en kloosters. [Catalogus]*, St. Jakobskerk Antwerpen, 29 april - 18 september 1977, p. 32, nr. 21.
- 22 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 17957 (cat.nr. IV/B.274). Zie ook *Kunstwerken uit de eeuw van Rubens in Antwerpse kerken en kloosters. [Catalogus]*, St. Jakobskerk Antwerpen, 29 april - 18 september 1977, p. 34-35, nr. 23.
- 23 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 1836, cat.nr. A.LXV.3; pen in bruin, was met grijs, 475 × 290 mm; verworven van de familie Dieltiens (Antwerpen).

ari 1756 net als zijn vrouw, Margareta Francisca Laventurier, in de Sint-Jacobskerk te Antwerpen begraven.

Als we ons op Fernand Donnet mogen steunen zou Joannes Claudius naast het altaar van de Sint-Jacobskerk ook nog twee andere ontwerpen aan Petrus Balthasar Bouttats bezorgd hebben:

*Lors de la vente publique, au mois de mai 1777, des oeuvres d'art provenant des couvents supprimés à Anvers de la Compagnie de Jésus, nous trouvons dans le catalogue des dessins et estampes, trois gravures exécutées au burin par Bouttats, d'après les dessins de J.C. de Cock. C'étaient: 'N° 120. L'autel de la paroisse de Saint-Jacques, à Anvers'. 'N° 121. Trois emblèmes à gouache.' 'N° 122. Quatre sujets de chasse.'*²⁴.

Van een ander werkje, berustend in het Prentenkabinet van Antwerpen²⁵, kunnen we wel met zekerheid zeggen dat De Cock het ontwerp leverde. Deze kopergravure *Den mensch eerstelt tot het leven door de doot Ons Heere Iesu Christi* stelt een Christus aan het kruis voor met op de achtergrond vier basreliëfs²⁶, namelijk de schepping van Adam en Eva, de zondeval en twee scènes met predikers. Uit de signatuur, *J:C: De Cock.inv:del: P:B:Bouttats scul:*, blijkt bovendien dat Bouttats het werkje in prent zette.

Hendrik Frans Dimaer

Hendrik Frans Dimaer²⁷ werd op 30 april 1685 in de kathedrale kerk van Antwerpen (zuidkwartier) gedoopt als zoon van Sebastianus Jamaer en Margarita Salden. In 1701-1702 gaat hij als plaatsnijder in de leer bij Joannes Goossens, verwerft hij in 1710-1711 de meestertitel en ontvangt hij daarna twee leerlingen in zijn atelier: Jan-Philippus de Graef in 1714-1715 en Peeter van Pinxen (van Pinckxter) in 1715-1716. Van de samenwerking tussen Dimaer en De Cock zijn ons heel wat voorbeelden bekend.

24 F. DONNET, *op. cit.*, 1913, p. 241.

25 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 310 (cat.nr. I/B.492).

26 Deze vier reliëfs en de Christus aan het kruis kunnen mogelijkwerwijs een belangrijk element vormen in de studie naar zijn religieus beeldhouwwerk.

27 Ook bekend als Diamar, Diamer, Jamaer, Jammers. Soms wordt ook Fulcus als derde voornaam toegevoegd.

In 1706 en 1708 leverde Joannes Claudius de Cock respectievelijk het ontwerp voor de titelpagina van *Syntagma de annulis historico-symbolicum. Authore R.P. Francisco Curtio Augustiniano Brugensi (...)*²⁸ en een portret van de ééentachtigjarige Cornelis de Bie. Beiden werden door Hendrik Frans Damaer gegraveerd. Het eerste werd door Petrus Jouret te Antwerpen uitgegeven, terwijl het tweede eveneens te Antwerpen bij J.P. Robyns verscheen in *Den spiegel van de verdrayde werelt*. Fernand Donnet schrijft hierover het volgende: *'La gravure nous montre l'auteur en perruque, assis à sa table de travail, dans sa bibliothèque. Peut-être de Cock a-t-il quelque peu flatté son modèle, car il serait difficile d'admettre que le portrait représente un viellard octogénaire. En dessous du portrait est imprimé ce distyque: Dat ick op d'aard niet anders ben / als stof en assen ick beken / en alle mynen arrebeyd / noch van veel minder weerdigheyt. Plus bas est inscrite la double signature: J.C. de Cock delin. et H.F. Damaer sculpsit Antv.'*²⁹ Het onderschrift van de prent voor de *Syntagma de annulis* verschilt niet veel van de bovengemelde signatuur van 1708: *I.C. de Cock inv. H.F. diamaer sculp.*

Vervolgens verzorgde Joannes Claudius de Cock ca. 1719 het ontwerp van een vignet in een uitgave van Joannes Borckx te Antwerpen. In deze editie van de *Arithmetica Illustrata (...)*, geschreven door de priester-wiskundige K.F. de Rees, verscheen een huldedicht van Petrus Henricus Goos, *kapitulaer kanonik der biskoppelijke kerke van Antwerpen*, gericht aan de auteur. Dit gedicht, *den 15 van Wijnmaend 1719* gedateerd, werd geïllustreerd met het exlibris van Petrus Henricus Goos, met name een engel die een lint en een wapenschild vasthoudt en een helm vertrappt, vergezeld van de spreuk *'LUCENT ET ORNANT'* en de signatuur: *J.C. de Cock del. H.F. Damaer f.*³⁰ In hetzelfde jaar verscheen eveneens een uitgave bij Jacobus van Gaesbeeck te Antwerpen, waarin zowel het huldewoord als de door Joannes Claudius de Cock ontworpen prent ontbreken³¹.

28 MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, A 2104.

29 Een losse prent met het portret van Cornelis de Bie berust in: PRENTENKABINET KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK BRUSSEL, inv.nr. S.II.33388.

30 MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, A 2200.

31 IBID., S.2.4.

Een vierde voorbeeld van de samenwerking tussen De Cock en Dimaer treffen we aan in *L'histoire du Vieux et Nouveau Testament Représentée par des Figures en taille douce Avec de courtes Explications, Latin, François, Espagnol et Flamand. Ouvrage tres util pour toutes sortes de Personnes*. De nieuwe uitgave van dit meertalig werk verscheen in 1722 bij Jean François Lucas te Antwerpen³². Joannes Claudius de Cock ontwierp - *J.C. de cock inv:et del: H.F. Dimaer fecit Antverpiae* - hiervoor de titelpagina met de voorstelling van het Lam Gods dat geofferd wordt door Mozes en een hogepriester³³. Verder werden verschillende kleinere gravures van de hand van H.F. Dimaer en P.B. Bouttats in deze uitgave opgenomen. Het is echter niet duidelijk of Joannes Claudius de Cock ook de ontwerpen leverde voor deze kleinere en minder fijn uitgewerkte illustraties.

Hendrik Frans Dimaer graveerde nog een vijfde illustratie naar De Cock: *J.C. de Cock inv: et del: H.F. Dimaer fecit Antverpiae*³⁴. Datum en drukker/uitgever van de prent zijn ons vooralsnog onbekend. Ze stelt Christus staande op een globe, waarin de annunciatie wordt afgebeeld, voor met in de linker hand een kruis staf met vaandel en in de rechter een kelk met hostie. Rond de globe bevinden zich de vier evangelistensymbolen: een gevleugelde putto voor Mattheus, een leeuw voor Marcus, een os voor Lucas en een arend voor Johannes. Links en rechts daarvan werden telken zes medaillons met bustes van de apostelen geplaatst, met bovenaan respectievelijk de heiligen Petrus en Paulus.

Tenslotte bezorgde De Cock hem ook een ontwerp voor een devotieprentje, voorstellend Onze-Lieve-Vrouw van Bijstand en Victorie³⁵. Op deze prent, o.a. berustend in een privé-collectie en

32 IBID., A 3018.

33 Van de titelprent is ons ook een afzonderlijk exemplaar bekend waarbij de cartouche voor het bibliografisch adres niet werd ingevuld (PRENTENKABINET KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK BRUSSEL, inv.nr. S.II.12742).

34 PRENTENKABINET KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK BRUSSEL, inv.nr. S.II.12739.

35 F. VAN DEN WIJNGAERT, *op. cit.*, 1947, p. 186-240. Zie ook E.-H. VAN HEURCK, *Les images de dévotion anversoises du XVIe au XIXe siècle, sanctjes, bidprentjes et suffragiën*, Anvers, 1930, p. 56.

in het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen³⁶, vinden we naast het opschrift *MARIA VAN BYSTANT ENDE VICTORIE INDE PROCHIALE KERCK VAN S. ANDRIES* opnieuw een gelijkaardige signatuur *J.C. de Cock inv. H.F. diamaer sculp.* Maria troont, geplaatst in een medaillon, boven de hoofden van gevallen ketteren en boven een wapenschild bekroond met een helm. Twee engeltjes zweven boven haar kroon: de één blaast de loftrumpet, terwijl de andere een lauwerkroon en een lelie aanreikt. Uit de afdruk bewaard in de verzameling van het Ruusbroecgenootschap blijkt bovendien dat de plaat veelvuldig herbruikt werd³⁷.

Jan-Baptist Jongelinck

Jan-Baptist Jongelinck werd op 27 juli 1689 te Antwerpen geboren en volgde vanaf 1699-1700 zijn opleiding als kopersnijder bij Lambert Causé. Een tiental jaren later, in 1710-1711, wordt hij erkend als meester plaatsnijder in de Sint-Lucasgilde van Antwerpen en neemt hij in 1715-1716 Antoni Stobbelaer als leerling aan. Volgens Jacob van der Sanden stierf J.B. Jongelinck in 1733 op een gewelddadige wijze.

In 1732 ontwierp De Cock een eeuwigdurende kalender (geldig van 1700 tot 1800), die door Jan-Baptist Jongelinck werd uitgewerkt: *Joes Claud: De Cock del. Anno 1732 Joannes. Battista Jongelinx sculp: tot Antw: Anno 1732*³⁸. Op dit werk zien we ook het portret van de wiskundige Jacobus Thomas Roelants³⁹, die de wetenschappelijke gegevens verzamelde voor deze kalender. Het op-

36 A.K.L. THUIS, *Devotieprenten en geloofsbeleving. De rol van de Antwerpse productie uit de 17de en de 18de eeuw*, in: *Oostvlaamse Zanten*, 64, 1989, afb. p. 240; ID., *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*, (Miscellanea Neerlandica, VII), Leuven, 1993, afb. 77 (p. 136) en 78 (p. 137).

37 A.K.L. THUIS, *op. cit.*, 1993, p. 137.

38 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 19889 (cat.nr. V/J.21). Ook in de collectie van het Museum Plantin-Moretus bevindt zich een exemplaar van deze kalender, zie M. ROOSES, *Catalogue du Musée Plantin-Moretus*, Antwerpen, 1902, p. 136.

39 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, cat. nr. M.18: J. VAN DER SANDEN, *Oud Konst-toonnel van Antwerpen of Historische denkschriften van de vermaerdste Antwerpsche Konstenaeren en hunne werken van de vroegste eeuwen tot 1770*, Antwerpen, 1770, f° 262 r/v; F. DONNET, *Roelants (Jacques-Thomas), Roelans ou Roelants*, in: *Biographie Nationale*, dl. XIX, Brussel, 1907, k. 641-643.

schrift vermeld door Fernand Donnet - *Sur le cadre est inscrit le nom de Jacobus Thomas Roelandts, et plus bas l'inscription: Volpryst de const betragt haer bryn altyt Dat wyst uyt ionst volbragt te syn met vlyt.* -⁴⁰ ontbreekt op het exemplaar uit het Prentenkabinet van Antwerpen.

Het spiegelbeeldig ontwerp (gesigneerd: *Claud de Cock*) voor deze kalender, waarop men ook een allegorische voorstelling van de Schelde kan zien, berust in de Ermitage te Sint-Petersburg⁴¹. De cartouches voor de tekst en de gegevens werden opengelaten, terwijl de figuratie zeer gedetailleerd werd uitgewerkt.

Norbert Heylbrouck de Oude

Volgens verschillende auteurs zou Norbert Heylbrouck de Oude († 1762) eveneens gewerkt hebben naar ontwerpen van Joannes Claudius de Cock⁴². Het gaat hier met name over het eerste deel van de *Cronycke van Vlaenderen*, dat in 1726 door de Brugse drukker Andreas Wydts († 1749) werd uitgegeven. De volgende delen werden eveneens in Brugge gedrukt (deel 2 in 1727 en deel 3 en 4 in 1736), maar werden verlucht met illustraties naar het ontwerp van Richard van Orley. Bovendien zijn van het eerste deel zowel exemplaren met als zonder frontispice naar Joannes Claudius de Cock (*Joannes Claudius de Cock inv del Norbertus Heylbrouck sculpsit*) bekend⁴³. Van deze titelprent is ons eveneens een ontwerpschets bekend. De schets afkomstig uit de verzameling-Mel-

40 F. DONNET, *op. cit.*, 1907, k. 643.

41 M.D. DOBROKLONSKYI (comp.), *Ermitage. Catalogue IV: Flemish Drawings of the 17th and 18th centuries*, Moskou, 1955, p. 70, nr. 260, afb. p. 205.

42 Zie o.a. Chr. KRAMM, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, dl. II, Amsterdam, 1858, p. 689-690; A. VON WURZBACH, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Leipzig/Wenen, 1906, dl. I, p. 687.

43 Voor een exemplaar uit de Stadsbibliotheek van Brugge met frontispice naar De Cock zie A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18de eeuw*, in: *Vlaanderen*, nr. 252 (jg. 43, nr. 4), p. 32-33, afb. p. 32. In een op de tentoonstelling *Hoogtepunten van de Brugse drukkunst* (KB-galerij Brugge, 24.09 - 01.11.1994) getoond exemplaar uit privé-bezit ontbreekt de titelprent. Door tijdsgebrek kon nog geen onderzoek gedaan worden naar de illustraties binnenin het boek en weten we niet of die eveneens naar het model van De Cock werden gegraveerd.

laert te Scheveningen wordt thans in het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen bewaard⁴⁴. Op de verso-zijde van de tekening - die qua onderwerp identiek is aan het frontispice, maar verschillend qua uitwerking - wordt de centrale voorstelling van de titelprent, een schrijvende allegorische vrouwefiguur, in spiegelbeeld weergegeven. We mogen dus aannemen dat zowel recto- als versozijde ter voorbereiding van deze opdracht werden gemaakt. In tegenstelling tot de uiteindelijke realisatie werd de voorzijde van het niet uitgevoerde model, dat bovendien niet in spiegelbeeld werd getekend, minder luchtig opgebouwd en werden de historische verwijzingen naar Vlaanderen minder concreet uitgewerkt.

3.2. Reeksen

3.2.1. *Ovidius' Metamorfosen* (1704)

In 1808 werden bij Leigh en S. Sotheby 57 onderwerpen uit de metamorfosen van Ovidius samen met een titelprent en het zelfportret van Joannes Claudius de Cock (!) verkocht. De tekeningen zouden van 1704 dateren en door De Cock als volgt gesigneerd zijn: *JOAN CLAUDIUS COCK, Statuary. - Ant. 1704.*

We kunnen ons hierbij de vraag stellen of deze reeks vroeger niet in het bezit geweest is van Jakob Campo Weyerman (1677-1747), die het volgende vermeldt in de biografie van Joannes Claudius de Cock: *Daarenboven is hy een groot Teekenaar, en geen minder groot Meester in het ordonneeren geweest, daar wy van kunnen getuigen, die eenige jaaren geleden een met Oost-Indische inkt gewassen Ovidius van zyn hand hebben, verbeeldende de Gestalte verwisselingen, waar in hy schoone naalden, konstige groepen, en andere geestryke byvoegzels had weten in te brengen*⁴⁵. En is het ook niet uit te sluiten dat hij de werken van De Cock's dochter kocht: *Hy overleed tot Antwerpen, in 't begin van 't Jaar 1735. in een goeden ouderdom, wanneer kort daar na*

44 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 622, cat.nr. D.XXX.21 r/v^o: pen en was, oost-indische inkt; 288 × 184 mm; gesigneerd; *j.c.d.c.*; verworven via kunsthandel Mellaert te Scheveningen.

45 J.C. WEYERMAN, *op. cit.*, dl. IV, 1769, p. 53.

*zyn Dogter met eenige marmere Beelden en Modelle, na 's Hage quam afzakken, welke duurzame overblyfzelen aldaar half met genoeg, en half met ongenoegen zyn verkogt geworden*⁴⁶.

Wat de huidige bewaarplaats betreft van deze tekeningen, tasten we nog meer in het duister. Op 4 juli 1989 werd er wel een titelblad (?) met een aan Ovidius Naso opgedragen gedicht geveild bij Christie's te Londen (nr. 309)⁴⁷. Deze verzen werden door de befaamde Jan Vos geschreven - *dit gedichtien is gemaect door Jan Vos glaesemaecker* - en mogen we eventueel veronderstellen dat Joannes Claudius de Cock een uitgave van deze auteur illustreerde.

Daarnaast zijn ons wel een aantal ontwerptekeningen voor ontvoerings- of schakingstaferelen bekend, die we binnen deze thematiek van de metamorfosen kunnen situeren⁴⁸. In het merendeel van de gevallen gaat het echter om modellen voor beeldhouwwerken: 1. Apollo en Daphne (1699)⁴⁹; 2. Boreas ontvoert Orithyia (1709)⁵⁰; 3. Pan en Syrinx (1709)⁵¹.

Van de eerste metamorfose bestaat trouwens een variant uit 1699 (op de verso 1701 gedateerd), voorgesteld in een bebost landschap, die we waarschijnlijk als een ontwerp voor een boekillustratie kunnen beschouwen. Deze tekening werd in 1927 te

46 J.C. WEYERMAN, *op. cit.*, dl. IV, 1769, p. 53-54.

47 Pen in bruin, bruin gewassen, zwart krijt; 202 × 154; gesigneerd: *Joan Claudius de Cock inv: del.*. Zie H. BUSSERS, *Enkele gegevens over de Antwerpse beeldhouwer Joannes Claudius de Cock (1667-1735)*, in: *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*, Brussel, 1989-1991, p. 338 (voetnoot 21), fig. 5 (p. 336).

48 Het mogelijke verband tussen de door Jakob Campo Weyerman geciteerde illustraties van Ovidius' metamorfosen en de hiernavolgende tekeningen werd voor het eerst belicht door Helena Bussers (zie H. BUSSERS, *op. cit.*, 1989-1991, p. 331-339).

49 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 555, cat.nr. D.III.22: pen in bruin, bruin gewassen, rood krijt; 175 × 153 mm; gesigneerd: *Joan Claudius de Cock inv: del: Ant: 1699*. Zie ook H. BUSSERS, *op. cit.*, 1989/1991, p. 337-338, fig. 4 (p. 335).

50 ALBERTINA WENEN, *Graphische Sammlung*, inv.nr. 10511: pen in bruin, bruin gewassen, rood krijt; 180 × 130 mm; gesigneerd: *J:C: de Cock inv: del: 1709* (afkomstig uit verzameling van de prins de Ligne; terracotta naar dit ontwerp, zie KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË BRUSSEL, inv.nr. 2451. H 49 cm; afkomstig van Ed. Terbruggen). Zie ook H. BUSSERS, *op. cit.*, 1989-1991, p. 331-336, fig. 1 (p. 332: terracotta) en 2 (p. 333: tekening).

51 MUSÉE PAUL-DUPUY TOULOUSE, inv.nr. 300: pen in bruin, bruin gewassen, rood krijt; 178 × 110 mm; gesigneerd: *Joan: de [Cock] inv: del[:] 1709*. Zie ook H. BUSSERS, *op. cit.*, 1989-1991, p. 337, fig 3 (p. 334).

Amsterdam, samen met een andere schets van De Cock verkocht⁵² en berust thans in het Rijksmuseum te Amsterdam⁵³. Dit ontwerp onderscheidt zich van het hogergenoemde door het ontbreken van een sokkel - een typisch kenmerk voor de (tuin)beelden - en kunnen we net als Helena Bussers onder voorbehoud veronderstellen dat het om een studie voor een boekillustratie gaat. Christian Theuerkauff sluit zelfs niet uit dat de tekening met gelijkaardige voorstelling uit het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen een model was voor een prent⁵⁴.

3.2.2. *Breviarium Romanum* (1707)

In 1704 kreeg Jan Antoni de Pooter de opdracht van Balthasar IV Moretus (1679-1730), die in 1696 zijn vader Balthasar III opvolgde, om de illustraties van een *Breviarium* in-4° volledig te vernieuwen.

Jan Antoni de Pooter werd op zeventien april 1660 te Antwerpen geboren en werd op achtjarige leeftijd, in 1668-1669, in de Sint-Lucasgilde als leerling plaatsnijder bij Gaspar Bouttats ingeschreven. In 1685-1686 werd hij meester plaatsnijder en vanaf 1689 tot 1712 was hij werkzaam voor de Plantijnse drukkerij. Aanvankelijk voerde hij alleen kopiistenwerk uit, maar vanaf 1694 graveerde hij o.a. naar tekeningen van Godfried Maes, Joannes Claudius de Cock en de Brusselse schilder Richard van Orley. Ondertussen oefende hij ook verschillende malen het ambt van deken van de Sint-Lucasgilde te Antwerpen uit en kregen Franciscus Cools, Peeter Everaerts en Nicolaes Jacobs hun opleiding als plaatsnijder in zijn atelier.

- 52 A.G.C. DE VRIES, *Catalogue d'une belle collection de dessins anciens. Collection de M.C. Morin à Paris et une collection allemande*, Amsterdam [Maison R.W.P. de Vries], 10 et 11 mai 1927, p. 14, nr. 97: La fable de Daphné et Apollon. Au revers: Vénus et Cupidon. Plume à la sépia. - En ovale. haut. 29, larg. 37 cm. Signé au revers: Joan Claudus de Cock in. del. 1701.
- 53 PRENTENKABINET RIJKSMUSEUM AMSTERDAM, inv.nr. 1911 A 72: pen in bruin; 155 × 137 mm; gesigineerd: Joan Claud: de Cock inv: del Antv: 1699. Zie H. BUSSERS, *op. cit.*, 1989-1991, p. 337-338.
- 54 Chr. THEUERKAUFF, *Europäische Barockplastik am Niederrhein. Grupello und seine Zeit*, Kunstmuseum Düsseldorf, 1971, p 268-269, nr. 203.

Voor de ontwerpen zocht men de beeldhouwer Joannes Claudius de Cock aan, die in 1700 voor dezelfde opdrachtgever een borstbeeld van Balthasar III Moretus (1646-1696) had gemaakt (Bijlage I)⁵⁵ en in 1706 acht portretten op de binnenplaats, twee hoofden in *het hofken* en in de drukkerij en een Onze-Lieve-Vrouwebeeld in het huis restaureerde en wit schilderde (Bijlage II).

De rekeningen tussen de weduwe van Balthasar III Moretus en de graveur Jan Antoni de Pooter lopen van 28 december 1704 tot en met 13 mei 1707 (Bijlage III).

Het werk verscheen uiteindelijk in 1707 met als volledige titel, zoals die voorkomt op de titelpagina's van de vier delen:

BREVIARUM ROMANUM EX DECRETO SACROSANTI CONCILII TRIDENT.
 RESTITUM, PII V. PONTIFICIS MAXIMI JUSSU EDITUM; CLEMENTIS VIII.
 PRIMUM; NUN DENUO URBANI PP. VIII. AUCTORITATE RECOGNITUM. IN QUO
 OMNIA SUI LOCIS AD LONGUM POSITA SUNT, PRO MAJORI RECITANTIIUM
 COMMODITATE. Antverpiae, ex typographia Plantiniana apud Viduam
 Balthasaris Moreti M.DCC.VII.⁵⁶

en werd later, in 1719, 1733, 1752 en 1777 herdrukt, wat wijst op de bijval van dit werk⁵⁷. Niet alleen de koperplaten⁵⁸, voor de voorstelling van de Hemelvaart van Maria werd in 1752 een nieuwe plaat aangemaakt⁵⁹, maar ook de ontwerpen bleven in de archieven van de Plantijnse drukkerij bewaard⁶⁰.

In het Stedelijk Prentenkabinet vonden we, met uitzondering van de titelprenten, ook nog losse afdrukken van de illustraties uit het Breviarium⁶¹. Slechts één koperplaat werd van een signatuur

55 F. VAN DEN WIJNGAERT, *op. cit.*, 1947, p. 198. De ontwerp-tekening voor dit borsbeeld berust in het Stedelijk Prentenkabinet van Antwerpen (inv.nr. 993, cat.nr. D.XXX.25) en behoorde oorspronkelijk tot de verzameling-Mellaert.

56 MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, A 1509.

57 Zie F. VAN DEN WIJNGAERT, *op. cit.*, 1947, p. 199.

58 MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, inv.nr. 714 B, 838 B, 114 C - 119 C, 121 C - 129 C (oude nummers: 371, 372 en 694).

59 IBIDEM, inv.nr. 120 C (oud nr. 694).

60 IBIDEM, inv.nr. 317-324, 326 (titelvignet van 1705; andere ontwerpen van 1704), 440-447. Cat.nr. zie F. VAN DEN WIJNGAERT, *op. cit.*, s.d., p. 89-92, nr. 85, 1-17.

61 STEDELIJK PRENTENKABINET ANTWERPEN, inv.nr. 9412-9428 (cat.nr. II/P.212 - II/P.222, II/P.224 - II/P.228).

voorzien, namelijk die van de Verrijzenis van Christus: *J: le Pooter f.*. Bij de uitvoering van de prenten volgde De Pooter nauwgezet de ontwerpen van Joannes Claudius de Cock; enkele uitzonderingen niet te na gesproken: bij de annunciatie werden de gezichten van de engel en Maria en de engelenhoofdjes minder levendig gegraveerd; bij de aanbidding der herders werd de tekst *GLORIA IN EXCELSIS DEO* in een banderol toegevoegd; bij de aanbidding der koningen zien we een aantal figuurtjes extra en bij de heilige Drievuldigheid werden de continenten op de wereldbol niet aangegeven.

Aansluitend op het ontstaansproces geven we hier een kort overzicht van de receptiegeschiedenis van deze reeks. Wanneer de ontwerpen voor het Breviarium Romanum van de hand van Joannes Claudius voor het eerst door Max Rooses vermeld werden, ging hij van de veronderstelling uit dat De Cock slechts tien tekeningen maakte voor dit werk. Een aantal jaren later werd dit aantal door dezelfde auteur gereduceerd tot acht: *Huit dessins pour un Bréviaire in 4°. Signés: 'Joannes Claudius de Cock, inv. et del. 1704'. Fait à la plume, lavés à l'encre de Chine*⁶². P. Busschman neemt deze gegevens over, terwijl Fernand Donnet er de voorgestelde taferelen aan toevoegt: *la Résurrection - la dernière Cène - la Tentation du Christ dans le désert - l'Adoration des bergers - l'Adoration des mages - l'Annonciation - l'Ascension - la descente du Saint Esprit dans le Cénacle*. Verder spreekt deze laatste ook zijn bewondering uit over de tekeningen van De Cock: *Ces compositions, où figurent un grand nombre de personnages, sont pleines de vie et de mouvement; elles dénotent de la part de son auteur un indéniable talent d'illustrateur*⁶³. Bij de inventarisatie van de tekeningen uit het Museum Plantin-Moretus door Frank van den Wijngaert bleek het echter om zeventien ontwerpen, waaronder zestien van 1704 en het titelvignet van 1705, voor de twintig illustraties voor het Breviarium te gaan⁶⁴. Van het titelvignet werd maar één ontwerp bewaard,

62 M. ROOSES, *Catalogue du Musée Plantin-Moretus*, Antwerpen, 1881, p. 26, nr. 60; ID., *op. cit.*, 1902, p. 28, nr. 60.

63 F. DONNET, *op. cit.*, 1913, p. 240. Deze acht komen overeen met de inventarisnummers 440 tot 447; wat er op zou kunnen wijzen dat de overige nog niet direct in verband werden gebracht met dit breviarium.

64 F. VAN DEN WIJNGAERT, *De oude tekeningen van het Museum Plantin-Moretus*, Antwerpen, s.d., p. 89-92, nr. 85.

daar het voor elk van de vier delen nagenoeg identiek was. Voor deze illustratie op de titelpagina werden wel twee koperplaten, die slechts licht van elkaar verschillen, aangemaakt. Een ander, niet gesigneerd ontwerp voor een vignet werd wellicht terecht door Frank van den Wijngaert aan Joannes Claudius de Cock toegeschreven⁶⁵. Het is echter niet duidelijk of het om een ontwerp gaat voor het hier besproken Breviarium. Het is wel merkwaardig dat deze reeks na 1913 - met uitzondering van Cynthia Lawrence die de Hemelvaart van Maria vergelijkt met een sculpturaal werk van De Cock⁶⁶ - alleen in de artikels van Van den Wijngaert wordt vermeld.

3.2.3. Reeks uit de verzameling van Pieter Hasselaer (1728)

De informatie over deze reeks is eerder beperkt en dus zijn we genoodzaakt om ons voorlopig te baseren op bibliografische gegevens. In 1797 werd de verzameling van Pieter Hasselaer (of Hasselaar) openbaar verkocht te Amsterdam. Op pagina 38, onder kunstboek nr. 3, stonden verschillende tekeningen van De Cock, gesigneerd *Jo(h)annes Claudius de Cock A° 1728*, vermeld.

Over de samenstelling van dit geheel bestaat echter enige onduidelijkheid - controle van de veilingcatalogus zou allicht opheldering brengen. Kramm vermeldt de afbeelding van de vier evangelisten, elf *stuks zeer fraaije ordonnanties op het lijden Christi*, waarvan hij er zes opsomt, en waaronder zich ook *drie geestelijke zinrijke tytels bevonden*⁶⁷; terwijl E. de Busscher een bundel van zestien tekeningen opgeeft, met name de vier evangelisten, episodes uit het leven van Christus (waarvan hij er eveneens zes opsomt) en vier *frontispices*⁶⁸. We sommen hier voor alle duidelijkheid de zes voor-

65 MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, inv.nr. 316. Zie F. VAN DEN WIJNGAERT, *op. cit.*, s.d., p. 92, nr. 86.

66 C. LAWRENCE, *The Ophovius Madonna: a newly discovered work by Jan Claudius De Cock*, in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 1986, p. 282-283, fig. 7.

67 Chr. KRAMM, *Cocq of Cock (Jean Claude De)*, in: *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, dl. I, Amsterdam, 1857, p. 249.

68 E. DE BUSSCHER, *De Cock (Jean-Claude) ou De Cocq*, in: *Biographie Nationale*, dl. IV, Brussel, 1873, k. 885-886.

stellingen van het lijden van Christus even op: 1. de voetwassing van de leerlingen; 2. het laatste avondmaal; 3. het uitreiken van de drinkbeker; 4. Judas ontfangt het geld voor de verraderlijke kus aan zijn meester; 5. Christus krijgt een vuistslag van de krijgsknecht; 6. de Heiland voor Caïphas, de hogepriester.

Ook over de aangewende techniek zijn de auteurs het schijnbaar niet eens: *zijnde alle zeer meesterlijk en kragtig en tevens uitvoerig met sapverwen geteekent*⁶⁹ en *un Recueil de seize dessins, traités à l'encre des Indes et à l'aquarelle*⁷⁰.

Besluit

Uit bovenstaande gegevens blijkt duidelijk dat Joannes Claudius de Cock (1667-1735) een veelzijdig kunstenaar was. Naast beeldhouwer - waarvoor hij in navolging van zijn vader in het atelier van de Verbrugghens was opgeleid - was hij ook dichter, tekenaar en graveur. Daarbij informeerde hij zich op een degelijke manier: hetzij door de aankoop van vakliteratuur, hetzij door contacten met geleerden. De tekeningen die hij in 1704-1705 voor het Breviarium Romanum leverde, vormen een bijzonder goed gedocumenteerd voorbeeld van zijn werkzaamheden als ontwerper van boekillustraties.

Uit de teruggevonden voorbeelden kunnen we ook afleiden dat hij met verschillende Antwerpse drukkers samenwerkte, met name Balthasar IV Moretus (1704-1707), Petrus Jouret (1706), J.P. Robyns (1708), Joannes Borckx (1719) en Jean François Lucas (1722), en dat daarvoor voornamelijk een beroep gedaan werd op J.A. de Poorer (1704-1707), H.F. Dimaer (1706, 1708, ca. 1719, 1722), J.B. Jongelinck (1732) en P.B. Bouttats (o.a. 1741). Daarnaast werkte hij voor zover ons bekend ook één maal voor een Brugs drukker, Andreas Wydts (1726), die de illustraties door Norbertus Heylbrouck de Oude liet graveren.

69 Chr. KRAMM, *op. cit.*, 1857, p. 249.

70 E. DE BUSSCHER, *op. cit.*, 1873, k. 886.

Bijlagen

I

Betaling van 10 juni 1700 aan Joannes Claudius de Cock voor het maken van het borstbeeld van Balthasar III Moretus (1646-1696) samen met het terracotta ontwerp en het repareren en schilderen van zeven andere portretten in het Plantijns huis. Ook de kosten van de vergulder en de metser waren hierin inbegrepen.

(in margine:) =dito= [= 10 juni 1700]

Betaelt aen den beldthouer J:G:de Coeck her maecken in stien het pour=trait van mijnen man salger met de citaten geene gesteldt is op de dubbel deur ingaende in de groote camers in mijn huijs den Passer daer voor *f*-220

Item voor drinckgeldt 2 patacons aen den vergulder *f*-2-2

aen den messer voor besetten romson et vastmaecken *f*-3-16

Item noch voor het conterfessel van hoofd eest gemaect van pottaerden *f*-12

Item voor repareren en schilderen van 7 andere pourtraiten *f*-6-

geene bedrought same *f*-244-18 geene ick hier uytreckende *f* 244 18

ARCHIEF MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, nr. 807, *Uitgaven familie 1700-1706*, p. 2, 10 juni 1700.

II

Betaling van 25 april 1706 aan Joannes Claudius de Cock voor het repareren en schilderen van de gebeeldhouwde portretten en een Onze-Lieve-Vrouwebeeld in het Plantijnse huis.

(in margine:) 25 april [1706]

Betaelt aen den belhouer J: Koeckx het repareren en wit schilderen van de stiene pourtraiten van de voorhouders staende op de ples en voor huijs den Passer besraende in 8 pourtraiten, twee hoefden int hofken en in de druckerije een lievouen beldt in huijs oock een daer voor altemael same courant geldt *f*-29 8

ARCHIEF MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, nr. 807, *Uitgaven familie 1700-1706*, p. 55, 25 april 1706.

III a-c

Rekeningen van Jan Antoni de Pooter voor de illustraties, naar het ontwerp van Joannes Claudius de Cock, voor het *Breviarium Romanum* van 1707 uitgegeven door de weduwe van Balthasar Moretus⁷¹.

III a

Mevrau de wedewe van wyllen men heer Baltsaert Moretus in Antwerpen debiedt aan Jan Antoni de Pootere over het verdiepen en nieuwe snijde van de volghende lopende plaeten 't zendert den 28 desember 1704 tot den 19 desember 1705.

Tot diese het cruys van den missal in *f* 18#0
Qwartia

van diese.2. titeles daer op staet twee *f* 4#0
sleuteles van den paus

gesneden twee neue plaeten naer de *f* 72#0
teekeningen van de Kock H.
Dryvuldigheyt en Job⁷²

gesneden een groeten plaet daer op staet *f* 80#0
de Boetschap

gesneden tien neuen plaeten tot de *f* 180#0
Breviarum in 12° del

gemaeck en gesneden een finennet⁷³ *f* 2#0

f 356,-

Ik kennen hier van voldae te syn den ainhaut deser den 30 desember 1705 (getekend:) Jan Antoni de Pootere.

ARCHIEF MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, nr. 124, *Graveurs II. 1555-1825*, nr. 393, 30 december 1705.

III b

71 Fragmenten van deze rekeningen werden gepubliceerd in: F. VAN DEN WIJNGAERT, *op. cit.*, 1947, p. 198-199, voetnoot 27.

72 Toegevoegd door de graveur, Jan Antoon de Pooter.

73 = vignet.

Mevrau de wedewe van wyllen men heer Balthsart Moretus in Antwerpen debiet aen Jan Antoni de Pootere over het verdiepen en nief snyden van de naervolghende plaeten 't zenderden 28 desember 1705 tot den 28 desember 1706.

Verdig een groote plaet daer op staedt de *f*30-0
Boetssche

gesneden 6 nief plaeten voor den Brivier *f*108-0
in 12° 4 del de Karsnagh en het
Hventmael, eenen Davit met eenen
hengel, eenen Davit die scrijft en Onse
Lievrau Hemelvaert met den Halder
Heijlighen a *f*18

gesneden.8. nief plaeten naer de
teukeninghen van Mr. de Cock

den duijvel commende bij Cristus en de f320-0
 Boetsche ende Verrijssenis en eenen
 Davit vertonde de drij plaeghen en de
 Karsnagh en het Hventmael met de drij
 Konighen en den Sinxien a f40

(in margine:) Brevar. Roman in 4° parto f40-0
 4 vol. item Ons Heer Hemelvaert tot den
 selven a f40⁷⁴

gesnede eenen niefen tietel daerof staedt f10-0
 de heijlighe karck a f⁷⁵

gesnede 2 nief tietels daer op Stadt twee f20-0
 kinderkens houdende twee sleutels met
 den mijter van den paus a f10⁷⁶

gesneden eenen tietel daer op stadt eenen f20-0
 hengel die vlieght aande de mijter van
 den paus onder hem de stadt Romen a⁷⁷
 naer de teckenin van de Cock

 548-0

Ick onderscreven kennen hier van voldaan te syn
 (getekend:) Jan Antoni de Pootere den 30 apr. 1707.

ARCHIEF MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, nr. 124, *Graveurs*
 II. 1555-1825, nr. 399, 30 april 1707.

III c

Mavrau de wedewe van wyllen men heer Balthsart Moretus in Antwerpen debiet aen
 Jan Antoni de Pootere over het nief snyden van de naervolghende plaeren t zender
 den leste rekenin.

Gesneden eenen niefen tietel daer op f20-0
 staedt eenen enghel die vliech onder hem
 de stadt Romen naer de teckenin van
 Monsr. de Kock

74 Tussengevoegd.

75 (Bovengeschreven:) P... ale Roma 12°.

76 (Bovengeschreven:) Brevar 12° 4 vol.

77 (Bovengeschreven:) Brevar 4° parto 4 vol.

gesneden eene niefen Davit die op syn *f* 120-0
herp speldt en den anderen knilende met
syn handen te samen noch eenen
Halderheylighen a

reste noch a *f* 8-0

248:-

Ick onderscreven bekennen hiervan voldaan te syn
(getekend:) Jan Antoni de Pooter 13 mey 1707.

ARCHIEF MUSEUM PLANTIN-MORETUS ANTWERPEN, nr. 124, *Graveurs*
II. 1555-1825, nr. 405, 13 mei 1707.

Stationsstraat 103 bl
B-9120 BEVEREN

Afbeeldingen

Fig. 1 a-b

A. BOSSE, *Tractaet in wat manieren men op root koper snijden ofte etzen zal....*, 1662 (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen, Bibliotheek inv.nr. 3979, cat.nr. B 256).

Fig. 2

Joannes Claudius DE COCK, *De marteling van de heilige Quirinus* (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen, inv.nr. 6473, cat.nr. II/C.240).

Fig. 3

Petrus Balthasar BOUTTATS naar Joannes Claudius DE COCK, *Den mensch erstellt tot het leven door de doot Ons Heere Iesu Christi* (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen, inv.nr. 310, cat.nr. I/B.492).

Fig. 4

Hendrik Frans DIAMAER naar Joannes Claudius DE COCK, *Syntagma de annulis historico-symbolicum*. Authore R.P. Francisco Curtio Augustiniano Brugensi..., 1706 (Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Bibliotheek A 2104).

Fig. 5

Jan-Baptist JONGELINCK naar Joannes Claudius DE COCK, *Eeuwigdurende kalender*, 1732 (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen, inv.nr. 19889, cat.nr. V/J.21).

Fig. 6

Jan Antoni DE POOTER naar Joannes Claudius DE COCK, Titelpagina *Breviarium Romanum... Pars Hiemalis*, 1707 (Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Bibliotheek A 1509 I).

Fig. 7

Rekening van Jan Antoni DE POOTER voor illustraties in het *Breviarium Romanum...* (1707) met o.a. de vermelding van de *Verrijzenis van Christus* naar ontwerp van Joannes Claudius DE COCK (Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Archief nr. 124, Graveurs II. 1555-1825, nr. 399, 30 april 1707).

Fig. 8

Joannes Claudius DE COCK, Ontwerptekening voor de *Verrijzenis van Christus*, 1704 (Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Tekeningen inv.nr. TK 4445, cat.nr. 85,14).

Fig. 9

Jan Antoni DE POOTER naar Joannes Claudius DE COCK, Koperplaat voor de *Verrijzenis van Christus*, 1707 (Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Koperplaten, inv.nr. KP 124c, oud nr. 694).

Fig. 10

Jan Antoni DE POOTER naar Joannes Claudius DE COCK, *Verrijzenis van Christus* (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen, inv.nr. 9419, cat.nr. II/P.219). Dit is een aparte afdruk van de plaat die voor het *Breviarium Romanum...* (1707) werd gebruikt (Museum Plantin-Moretus Antwerpen, inv.nr. A 1509 II, p. 308).

T'AMSTERDAM.
Bij Jacob van Meurs *Plaatfnyder en Boeckverkoper*
in de Nieuwestraat in de Stadt Meurs. A^o 1662.

1a

TRACTAET

I N

Wat Manieren men op Root Koper
Snijden ofte Etzen zal :

DOOR

*De Middel der Stercke-Wateren,
ende Harde- en Zachte-*

VERNISSEN,

Ofte

G R O N D E:

Als mede

De Manieren der zelve Plaeten te Drucken,
de Pars te maecken, ende andere dinghen,
behelzende de zelve Konsten.

In 't Fransch beschreven door

A. B O S S E,

Kopere Plaet-snijder.

In 't Nederduyts overgezet door P. H.

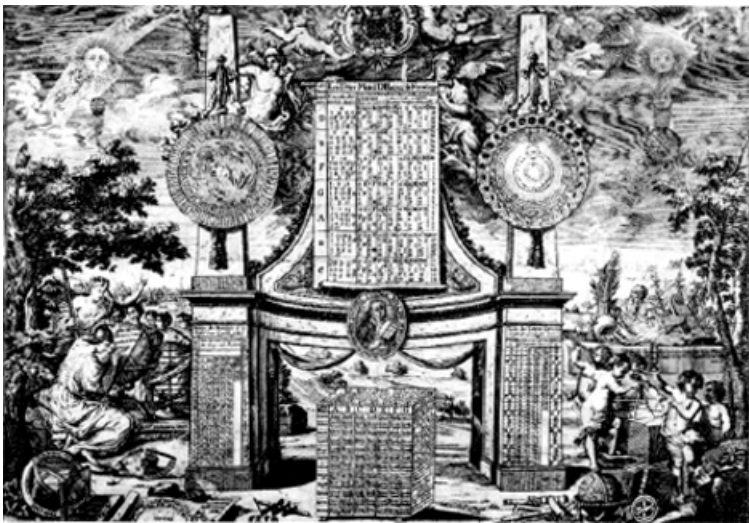
AMSTERDAM,

By JACOB VAN MEURS, Boeckverkooper
en Plaet-snijder, in de Nieuwe-ftraet, in de
Stadt Meurs. Anno 1662.

1b

2

5

J. C. De Cock, inv. del.

P. B. Bouttats scul.

3

BREVIARIUM ROMANUM

EX DECRETO
Sacrosancti Concilij Trident. restitutum,
PII V. PONTIFICIS MAXIMI
jussu editum;

CLEMENTIS VIII.
primùm; nunc denuò
URBANI PP. VIII.
auctoritate recognitum.

In quo omnia suis locis ad longum posita sunt, pro majori
recitantium commoditate.

PARS HIEMALIS.

ANTVERPIÆ,
EX TYPOGRAPHIA PLANTINIANA
APUD VIDUAM BALTHASARIS MORETI.
M. DCC. VII.

Joannes Paulus de Cocke inv. et sculpsit 1704.

Composition n'est pas raison? une contrefaçon liégeoise de la *Théorie de l'impôt* de Mirabeau (1761)

Daniel Droixhe

Au début des années 1980, le Centre de Philologie et d'Histoire littéraire wallonnes de l'Université Libre de Bruxelles a entrepris l'étude du matériel typographique liégeois du XVIIIe siècle afin d'identifier les éditions clandestines sorties des presses de la principauté. A la différence d'autres centres d'édition de la même époque, comme Neuchâtel, Liège n'a pratiquement pas conservé d'archives d'imprimeurs. La bibliographie ou bibliologie matérielle constitue donc la voie principale de reconstitution de la production locale 'souterraine', quand celle-ci se dissimulait sous les fausses adresses de 'Londres', 'Paris', 'Amsterdam', 'Pékin', etc. La comparaison entre des éditions avérées, portant la marque incontestable des ateliers du cru, et ce matériel clandestin a permis d'attribuer à des imprimeurs comme Jean-François Bassompierre et Clément Plomteux la reproduction de nombreux écrits philosophiques, dus aux principaux auteurs du temps. La typographie liégeoise se fit notamment une spécialité de procurer au public les oeuvres 'complètes' de certains d'entre eux, en devançant quelquefois l'édition française, hollandaise ou suisse, qui entretenait cependant avec les écrivains des relations plus directes et plus étroites. Bassompierre et Plomteux furent ainsi parmi les premiers à donner des recueils d'oeuvres de Montesquieu et d'Helvétius. Il était notoire, par ailleurs, que les ballots de livres transitant par la principauté, entre la Hollande et la France, y étaient souvent ouverts et que les contrefacteurs ne manquaient pas de prendre copie des ouvrages commercialement les plus prometteurs.

Cette réputation de l'édition liégeoise est évoquée par Diderot dans la Lettre sur la liberté de la presse, ou Lettre sur le commerce de la librairie (éd. L. Versini, Paris, Laffont, 1995, t. III, p. 108). Marmontel a aussi raconté avec quelle impudence le brigandage des bords de Meuse, défiant les règles de la Librairie française, s'était exercé à ses dépens.

L'étude ci-dessous offre une autre illustration des pratiques incriminées, en posant la question de la valeur heuristique d'un certain type d'ornementation.

En décembre 1760, Voltaire écrivait à Madame d'Epinay: 'Vous a-t-on parlé d'un livre de M. de Mirabeau, intitulé *Théorie de l'impôt*? C'est un orage, tout y est confondu, obscur' - 'des calculs faux, des idées justes, de l'éloquence, de l'amphigouri'. Voltaire reçoit l'ouvrage un mois plus tard et le sentiment qui domine, à sa lecture, est résumé par un mot, dans la correspondance adressée à Thieriot et aux d'Argental: 'absurde'. Dans son exemplaire de Saint-Pétersbourg, il écrira: 'Il faut donner à l'auteur le premier prix en galimathia'¹.

Un des écrivains qui polémiquèrent à l'époque avec Mirabeau témoigne que le livre était devenu 'le sujet de toutes les conversations' à cause de la 'hardiesse de l'écrivain', de la 'nouveauté des idées' et de la 'singularité des expressions'². Ce succès de scandale ne pouvait laisser indifférente la librairie liégeoise. Dans son vieux répertoire bibliographique des *Fausses adresses*, Emil Weller attribuait à celle-ci une contrefaçon de la *Théorie de l'impôt* prétendument parue à Avignon en 1761³. Parmi les éditions conservées à la Bibliothèque Nationale, une seule porte cette adresse d'Avignon (cote R. 44023). Elle a 324 pages (dont deux pages de *Table*, plus huit pages d'*Avertissement*), alors que les autres éditions de 1760 et 1761, parues sans lieu d'impression, sont toutes plus volumineuses, l'accroissement pouvant aller de cent à deux cents pages environ.

Il faut croire que Weller, qui ne précise jamais quels sont les imprimeurs en cause, avait acquis une bonne connaissance de la production liégeoise. Le volume de la Bibliothèque Nationale sort en effet, à n'en pas douter, des presses de Jean-François Bassompierre. On remarque d'abord, à la page de titre, une gravure sur

1 BEST. D9464; *Corpus des notes marginales de Voltaire*, Berlin: Akad. Verlag, 1994, t. 5, p. 653 et 886.

2 CH.-E. PESSÉLIER, *Doutes proposés à l'auteur de la Théorie de l'impôt*, Amsterdam, 1761, *Avertissement*.

3 *Die falschen und fingierten Druckorte*, 1864, 3 vol.; reprod. Olms, 1970.

bois qui a joui d'une longue carrière dans l'édition principautaire: un cartouche hachuré, hérissé de quatre pointes et surmonté d'une fleur de lys, dans un encadrement de rinceaux (cf. reproductions 1 à 3). Cette vignette se rencontre dès 1735 dans une *Disquisitio physico medica* sur les vertus curatives des sources thermales de la région. L'opuscule porte la marque de Jean-Philippe Gramme. La gravure se retrouve en 1744 dans une édition de Bassompierre. La transmission ne pose pas trop de problèmes, Gramme paraissant mettre fin à ses activités au début des années 1740. Il est plus difficile d'expliquer pourquoi son matériel serait alors partagé entre plusieurs imprimeurs⁴.

La question de l'unicité des ornements gravés sur bois est de plus en plus discutée, en bibliographie matérielle⁵. La valeur démonstrative des compositions typographiques constitue un autre champ d'interrogation. Des éléments typographiques 'standard', des fleurons d'utilisation très courante, partagés par divers ateliers, sont susceptibles d'entrer dans les mêmes types d'assemblage. Comme leur combinaison n'est pas infinie, différents ouvriers ont pu réaliser des modèles similaires en travaillant indépendamment. L'édition considérée compte une dizaine de compositions. Le rapport que cette ornementation entretient avec celle en usage chez Bassompierre à la même époque est suffisamment illustré par les reproductions qui suivent. Bornons-nous à souligner que trois compositions figurent dans les éditions de la *Grandeur d'âme*, de Caraccioli, données par Bassompierre en 1761 et 1762, dont on possède un exemplaire d'imprimeur⁶. On remarquera (reprod. 13-

4 'C'est le bouquet... Histoire d'un ornement typographique liégeois du XVIIIe siècle', *Gutenberg-Jahrbuch* 1994, p. 211-28.

5 Cf. S. CORSINI, 'La contrefaçon du livre sous l'Ancien Régime', *Les presses grises. La contrefaçon du livre (XVIe-XIXe siècles)*, éd. Fr. MOUREAU, Paris: Aux amateurs de livres, 1988, p. 22-37. V. aussi, pour l'étude des ornements, *Voltaire imprimé tout vif. Un choix d'éditions suisses, 1723-1778*, préparé par J.-D. CANDAU, S. CORSINI, J. RYCHNER, Genève-Neuchâtel: Bibl. publique et universitaire; Lausanne: Bibl. cantonale et universitaire, 1994.

6 Collections de la Bibl. centr. de la ville de Liège. Autres exemplaires: B.N., R. 19614; Bruxelles, Bibliothèque royale, VB 3718 A.

14) qu'une composition de l'*Impôt* montre un élément inversé dans le *Tableau de la mort* de 1761 (la réglette surmontant le gland). La dernière illustration tirée de l'*Impôt* (reprod. 15) met sur la voie d'une autre contrefaçon de 1761, l'*Empire des Zaziris* de Tiphaigne de La Roche. L'ornement qui unit ces deux impressions connaîtra également une modification dans des éditions Bassompierre de 1761 et 1762, comme en témoigne le type III/A7 de l'inventaire des 'systèmes ornementaux' liégeois⁷. S'il s'agit bien d'une seule et même composition, conservée dans la même forme, ceci permet de situer assez précisément le moment de l'altération.

La datation des modèles peut avoir son intérêt. La récurrence de certaines compositions paraît en effet nettement plus limitée dans le temps que celle de l'ornement gravé. Leur durée d'utilisation se réduit éventuellement à deux ou trois ans. L'adéquation entre une édition déterminée et la 'chronologie ornementale' est susceptible de fournir un critère plus précis, en matière d'attribution à tel ou tel atelier⁸.

Un facteur supplémentaire invitait Bassompierre à reproduire l'ouvrage de Mirabeau. Dans un autre exemplaire de l'impression 'avignonnaise' de 1761 (ma collection), le faux-titre porte: *L'ami des hommes. Septième partie*. On trouve à la Bibliothèque royale de Bruxelles une édition de l'*Ami des hommes*, avec l'adresse d'Avignon et la date de 1758, dont certaines parties se présentent comme une contrefaçon sortant de l'atelier de Neuvise (VH 4940 A; reprod. 4). Les trois premières, en trois volumes, proposent le texte proprement dit de l'*Ami des hommes*. La quatrième, elle-même divisée en deux volumes datés de 1759 et reliés ensemble, reprend d'autres écrits de Mirabeau: le *Précis de l'organisation ou mémoire sur*

7 *Etudes sur le XVIIIe siècle*, 14, 1987, p. 68.

8 Comparer aussi: *Impôt*, p. 1 et TISSOT, *Avis au peuple sur sa santé*, Bass., 1763, aIV (Bibl. Univ. de Liège, Rés. 1386 A; décrit par Vanden Broeck); *Impôt*, p. 163 et *Grandeur d'âme*, 1761, p. 78, *Grandeur d'âme*, 1762, p. 319, *Ami des filles*, p. 38, etc. On notera que l'édition des *Caractères de l'amitié* reproduite sous les n° 18-19, en 183 p., est à distinguer de celle parue la même année sous l'adresse de 'Francfort, en foire, chez J.F. Bassompierre, libraire à Liège', en 118 p., qui ne sort pas des presses de ce dernier (cf. 'Les caractères de l'amitié. Marché du livre et idéologie à Liège vers 1760', *Bull. du Vieux-Liège*, 256-57, 1992, p. 277-85).

les *Etats provinciaux*, une *Réponse aux objections* et des *Questions intéressantes sur la population, l'agriculture et le commerce*. Un *Avis de l'éditeur* justifie le procédé.

*'Tout ce qui a trait à l'humanité, tient ensemble par une chaîne commune et par une sorte d'affinité'. C'est en vertu de cette pensée que l'éditeur a cru pouvoir donner à la suite et sous le titre de l'Ami des hommes un ouvrage déjà connu du même auteur, qui intéresse également la société, et auquel on n'a fait aucun changement, mais seulement quelques augmentations séparées du corps de l'ouvrage. Cette quatrième partie, volume in-4°, ou deux volumes in-12, se distribuera séparément pour compléter les exemplaires des premières éditions.*⁹

Dans l'exemplaire de la Bibliothèque royale, l'ensemble est complété d'une cinquième et d'une sixième partie qui offrent des caractères typographiques tout différents (*Mémoire sur l'agriculture, Réponse à l'essai sur les ponts et chaussées, la voirie et les corvées*). On se limitera dans ce qui suit à l'examen systématique de la *Théorie de l'impôt*. L'ensemble où celle-ci s'intègre, qui reste à identifier, aura sa place un jour dans un inventaire général des contrefaçons liégeoises pour lequel P.-P. Gossiaux et Ph. Vanden Broeck ont fourni maintes notices, publiées ou inédites¹⁰. On observera seulement que certaines des vignettes figurant aux pages de titre des volumes liégeois appartiennent - comme le bois gravé de la *Théorie de l'impôt* - à un répertoire bien connu, utilisé par Bassompierre dans ses éditions les plus orthodoxes. La vignette de la troisième partie a fait l'objet d'une étude particulière: elle ornait au XVIIIe siècle des éditions portant la marque d'une demi-douzaine d'imprimeurs liégeois différents¹¹. La version utilisée ici est bien celle

9 Les différents volumes ont respectivement: viii-221 p., 3-305 p., 3-302 p. (4-160 p. et 252 p. Sur la motivation commerciale du 'patron-manufacturier' et la typologie des facteurs intervenant dans la décision de publier un ouvrage, cf. T.R. ADAMS et N. BARKER, 'A new model for the study of the book', *A potencie of life. Books in society*, éd. N. BARKER, Londres: The British Library, s.d., 15 sv.

10 PH. VANDEN BROECK, *Supplément à la Bibliographie liégeoise de X. de Theux. Dix-huitième siècle - I*, inéd.; P.-P. GOSSIAUX, notices dans *Le siècle des Lumières dans la principauté de Liège*, Liège: Musée de l'Art Wallon, 1980 et *Les Lumières dans les Pays-Bas autrichiens et la principauté de Liège*, Bruxelles: Bibl. royale Albert Ier, 1983.

11 'C'est le bouquet...': cf. supra.

qu'on avait repérée chez Bassompierre, en la distinguant d'un modèle très proche que plusieurs ateliers locaux paraissent s'être transmis, de Jean-Philippe Gramme aux Desoer.

En dehors des facteurs commerciaux, qu'est-ce qui justifiait le caractère clandestin d'une contrefaçon de l'ouvrage en question? La 'hardiesse' de Mirabeau père visait un système de collecte de l'impôt faisant des 'traitants' et 'fermiers publics' les vrais maîtres de l'Etat, en contradiction avec l'harmonie 'essentielle' qui devait et pouvait unir le roi et ses sujets. L'ouvrage offrait ainsi ce curieux mélange de fronde et de conservatisme qui excita la verve des rédacteurs de la *Biographie Michaud*, quand ils parlent du 'charlatanisme philanthropique' de l'auteur, dont une 'fausse chaleur' humanitaire habillerait le souci prosaïque de 'ménager l'ordre établi'.

*Loin donc de vouloir borner l'autorité des monarques, je la veux sauver des embûches des flatteurs intéressés, qui, sous le prétexte de la rendre absolue, veulent en effet l'enchaîner des entraves de l'arbitraire, qui rend les princes esclaves des passions qui fermentent autour d'eux, et fauteurs des maux de leur peuple qu'ils ignorent, et qu'ils croient souvent prévenir.*¹²

La peinture de ces maux frappera les contemporains. Elle n'offre pas seulement des trouvailles: une des plus connues consiste à avoir employé métaphoriquement, pour la première fois, le mot *vampire*, appliqué aux financiers. Le décor est celui d'une misère 'aux abois'¹³. 'Une cité pleine d'enrichisseurs usuraires et de traitants, une armée immense d'exacteurs, se nourrissent et s'engraissent du sang de vos sujets'. Une saine 'politique économique' consisterait à faire donner au peuple 'le plus qu'il est possible' en le persuadant 'qu'il paie le moins'. L'inflation d'un sentiment vrai n'en montre pas moins vivement comment la prétention autoritaire 'envahit de fait la propriété morale de chaque individu'. Le tableau paraît s'élargir aux vices d'un régime. Le

12 *Théorie de l'impôt*, s.l., 1761, p. 137 sv.

13 P. 131-32, 188., 332 sv., 408 sv.

procès de la ‘tyrannie fiscale’ frappe des maximes. Le souverain doit comprendre que ‘les forces (d'un Etat) consistent en la réunion assurée des volontés libres de son peuple à la sienne’. Réunion qui prend la forme d'un ‘marché’ où la ‘force tutélaire’ garantit aux ‘producteurs’ liberté et sûreté contre l'abandon d'une partie de leur travail.

C'est la nécessité de cette combinaison qui constate le droit naturel et imprescriptible des peuples de concourir par leur consentement à la demande du prince en fait d'imposition.

Sans doute Mirabeau ne va-t-il pas jusqu'à laisser croire que ‘le consentement formel du peuple’ soit nécessaire en matière d'impôt ‘pour donner autorité de loi à toute ordonnance’. Mais au delà de la rhétorique émotionnelle qui l'anime, la critique ouvre aussi, à coups de slogans, des perspectives politiques plus larges. Qu'est-ce que l'Etat sans la propriété et le salaire? De quoi dépend la vigueur d'une nation sinon des ‘fonds’ que procure la fiscalité? Il faut crier au roi: ‘Séparez les membres de l'estomac, il n'est plus qu'une poche vuide, sans fonctions et sans existence’. Les financiers ‘n'ont des moyens réels que les vôtres, et vous n'en avez d'autres que ceux de votre peuple’. Même si la physiocratie dont participe cette critique fait doublement barrage à la montée du libéralisme radical, qui fragmente l'autorité, et à l'affirmation de la souveraineté populaire, qui la transfère, l'ouvrage martèle des mots d'ordre justifiant suffisamment l'anonymat conservé par son éditeur liégeois.

La participation locale à la diffusion des oeuvres de l'*Ami des hommes* lève un coin du voile sur une décennie dont l'effervescence intellectuelle reste certainement à découvrir et à apprécier, dans le cas liégeois. Le tableau est à coup sûr bien différent de celui que présente la bibliographie officielle - qui cite opportunément, dans le sillage publicitaire de Mirabeau, l'*Ami des filles* de Graillard de Gravelle (1761). L'attribution à Bassompierre des éditions originales de plusieurs écrits de Morelly, dont le célèbre *Code de la nature*, pourrait constituer l'illustration la plus éclatante de cette fermentation souterraine. Il y aurait aussi à examiner le rôle d'une cour qu'on a caractérisée, à travers l'expérience du résident

français de l'époque, Durand d'Aubigny, comme 'l'une des plus extraordinaires de la vieille Europe'¹⁴.

L'«épidémie de remontrances» (Voltaire) que suscita en France la question de l'impôt et des finances publiques produisit chez nous des échos que l'on ne perçoit encore qu'imparfaitement, entre les lignes des archives de la librairie parisienne. C'est «sur un imprimé qui lui a été envoyé de Liège» que le libraire Jean-Jacques Besongne, de Rouen, a pris copie vers 1760 des *Véritables intérêts de la patrie* du chevalier de Forge, dont il a tiré sept-cent cinquante exemplaires¹⁵. La confession que lui arrache son séjour à la Bastille mentionne, parmi les livres qui accompagnent les *Véritables intérêts* dans ses envois, un autre écrit dénonçant le système de la Ferme générale, le *Secret des finances divulgué*, attribué à Jean-Baptiste-François Vieilh, «vérificateur des contrôles à Alençon». Ces «brochures du jour», où se distingue encore l'*Anti-financier* de Darigrand, ouvrent la perspective sur une «critique populaire» bénéficiant des discrets réseaux de distribution établis entre Liège et Paris, via Sedan ou Dunkerque (par des colporteurs qui s'appellent Personne, Roger ou Marais). Sur le même rayon ou dans le même ballot que la *Théorie de l'impôt*, elles mériteraient sans nul doute qu'on s'y intéresse.

Universités de Liège et de Bruxelles
Faculté de Philosophie et Lettres
Philologie romane

14 F. MAGNETTE, «Un diplomate français d'ancien régime à Liège», *La vie wallonne*, 7, 1926-27, p. 57-74.

15 «Voltaire et l'édition liégeoise jusqu'en 1765», *Livres et Lumières au pays de Liège (1730-1830)*, Liège: Deoser, 1980, p. 132-34.

THÉORIE

DE

L'IMPÔT.

A AVIGNON.

M. DCC. LXI.

Reprod. l. Coll. privée
Dimensions de l'original: 162 x 95 mm.

Reprod. l. Coll. privée
Dimensions de l'original: 162 x 95 mm.

48 *Disquisitio*
 vos denudatos & semi exesos si calida foveas, dolor ad tempus mitificetur, cum tam sit difficile talibus remedia adhibere quibus ista ulcera non exasperentur.

Sed pluvia hoc modo depurata, dotes istas eminenter continebit, ab omnibus heterogeneis liberata, nisi quod aliquandò & certis in circumstantiis fumis caminorum inquinari possit.

CA-

Reprod. 2. Jean-Baptiste de Malmédy, *Disquisitio physico medica de natura aquae*, Liège, Gramme, 1735, p. 48 - BULg, 7528 A

542 *G A L E R I E*

res, la nature lui a refusé un cœur. Ils pensoient ces deux guerriers que le marbre qui touchoit aux cendres de Maurice, avoit le pouvoir de communiquer la valeur & de faire des Héros.

Reprod. 3. Lacombede Prézel, *Galerie de portraits*, Liège, Bassompierre 1769, p. 542 - BULg, XXIII.177.1.

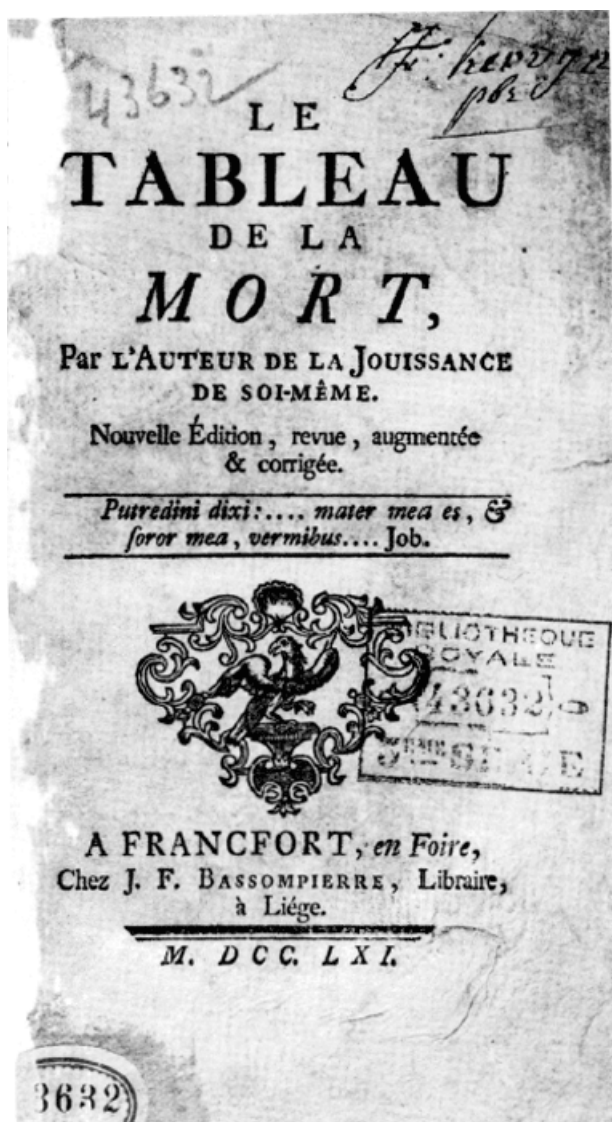
PRÉC
D E
L'ORGANISATION
O U
MÉMOIRE
S U R
L E S É T A T S
P R O V I N C I A U X.

A A V I G N O N.

M. DCC. LIX.

Reprod. 4. *L'ami des hommes. Quatrième partie* - BR, VH 4940 A

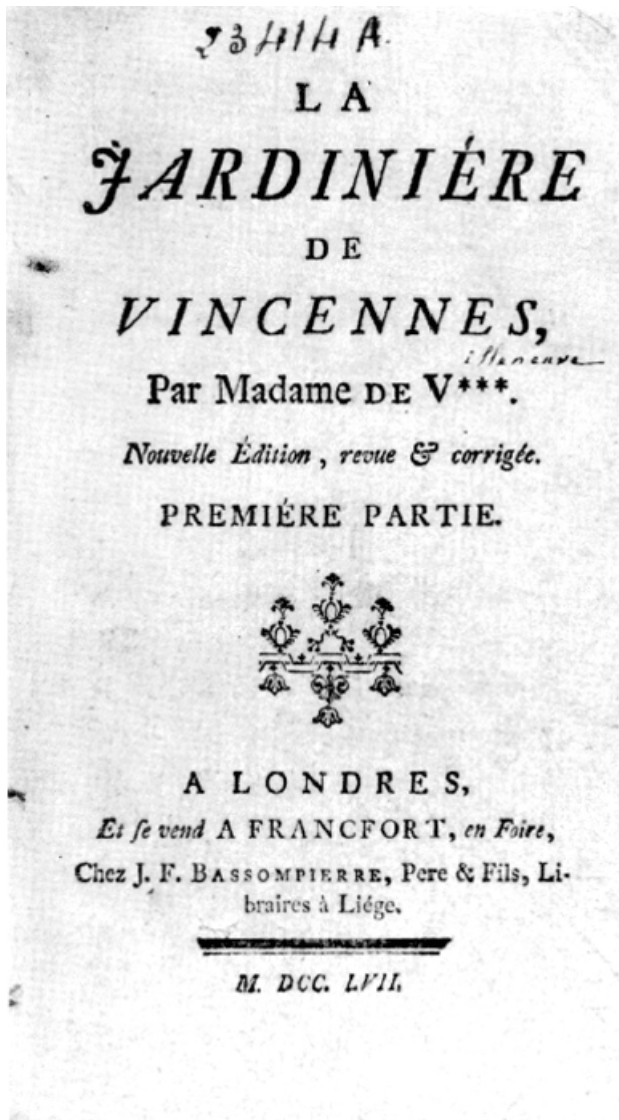
Reprod. 5. BR, III. 43632 A
Bibl. Nat., D 27798 quater

ce qu'il embrasse, & asséoir les revenus du Fisc, co-propriétaire naturel dans l'Etat, sur le produit, ainsi que le sont tous les autres revenus quelconques.

Avant de détailler la maniere dont peut se faire ce grand changement, je dois vous montrer dans le même sens précis où j'ai présenté toute cette matiere, quels sont les inconvénients inséparables de la forme de régie intérieure de cette partie dans vos Etats: je dis de la forme seulement, sans considérer quant à présent les vices du fond, qui entraînent néanmoins les autres, mais que j'ai désignés ci-dessus en passant.

Reprod. 6.

Reprod. 7. BULg. 23414 A

D E L' I M P O T. 141

Loin de vous surprendre des services imaginaires, ou acheter l'honneur de vous en rendre de réels, la considération & la gloire en seroient le prix, & ce prix, partie principale de votre trésor, soulageant la partie pécuniaire, vous n'auriez à donner de l'argent qu'au besoin, & vous seriez riche en bénédictions de votre Peuple, autant que vous l'êtes en vertus, dont on lui ravit l'influence & le fruit.

C'est ici le lieu de vous démontrer, par un précis sommaire, quel seroit le progrès rapide de la régénération, au moyen du régime simple & naturel, dont je dois vous présenter les détails.

DES FILLES. 11

ler fans en rien faire. Dès-lors j'avois bâti un plan d'éducation pour mes enfans: ils étoient l'objet de toutes mes réflexions. Resté malgré moi dans le célibat, elles ne m'ont été d'aucun usage personnel. Que je serois heureux, si je pouvois aujourd'hui faire goûter aux jeunes personnes des principes que j'aurois voulu inspirer à mes filles!

B

Reprod. 9. Gaillard de Graville, *L'ami des filles*, Liège, Bassompierre, 1761, p. 11 - BULg, 13009 A

préconiser dans des ouvrages dictés /
 par la passion / ils n'en feront pas plus /
 heureux, & toujours les dégoûts du
 juste vaudront mieux que leurs conso-
 lations. Il n'y a point de paix pour les
 impies, l'Oracle est prononcé.

Reprod. 10. Caraccioli, *La grandeur d'âme*, Liège, Bassompierre, 1761, p. 142.

D E L' I M P O T. 91

de ce que j'alléguerai relativement aux produits actuels, dont dépend votre recette journalière. Je l'appuierai sur des relevés faits d'après une perquisition exacte, & d'après les hiéroglyphes mêmes des ravisseurs, qui ne sont pas inintelligibles à tous. Le principal de l'opération, dans l'état d'accablement & de méfiance où l'on tient depuis long-temps vos Sujets, est de donner un tel branle à la machine, qu'elle aille presque d'elle-même, attendu que l'universalité de vos Sujets est devenue comme impropre de fait & de volonté à tout maniement. J'espère tracer ici l'esquisse d'une idée recevable à cet égard. De plus habiles & plus versés que moi ne dédaigneront pas de la perfectionner, persuadés au premier coup d'œil que c'est la véritable voye, & qu'il ne s'agit que de l'applanir.

E 2

Reprod. 11.

sa passion, & qu'il sacrifioit son ame à la vengeance ou à l'amour. L'Univers ne nous offre de toutes parts que des monuments de servitude, & il n'y a pas jusques sur les mausolées où l'on ne découvre combien les hommes furent toujours sujets à la vanité. Esclaves des erreurs, des modes, des plaisirs, des richesses, de notre humeur; nous voilà dépeints au naturel, & d'où dérivent tous nos chagrins, tous nos remords, toutes nos frivolités: & voilà ce qui durera tant que nous vivrons, si, par un effort digne de notre origine, nous ne pénétrons jusqu'au Ciel, le séjour du repos & de la liberté.

net par arpent differe depuis 200 livres jusqu'à vingt sols. Or, pour trouver le produit de ces six millions d'arpents, on les divise par dégradations de produit net en vingt classes, dont les herbages forment la premiere, & sont tirés à un haut prix en proportion de leur petite quantité. Les prés forment le second ordre, & sont tirés en proportion de leur plus grande quantité. Les marécages & les prés de peu de qualité abandonnés au paturage des bestiaux, forment la troisieme classe proportionnée également à la quantité des pâtureaux de ce genre.

Reprod. 13.

314 LE TABLEAU

vre, ayant écrit sur la Mort, mérite, en quelque sorte, que vous le recommandiez à la miséricorde de l'Eternel, lorsqu'il aura terminé sa vie.

Reprod. 14. Caraccioli, *Le tableau de la mort*, Liège, Bassompierre, 1761, p. 314.

D E L' I M P O T.

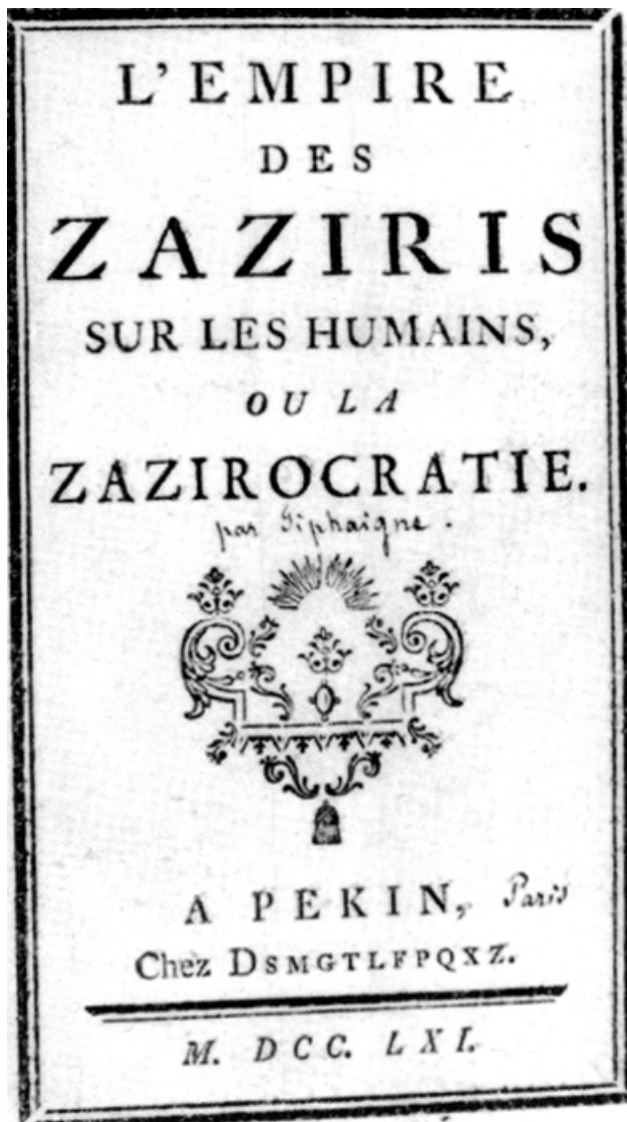
21

fera par soi-même indivisible : il n'y aura qu'une forme, qu'une vie & qu'une organisation commune, qui distribuera, par une circulation régulière, & dans une proportion essentielle, les sucs qui vivifient le chef & les membres. Je crois avoir énoncé les éléments de cette vérité; j'espère parvenir à en développer toute la science.

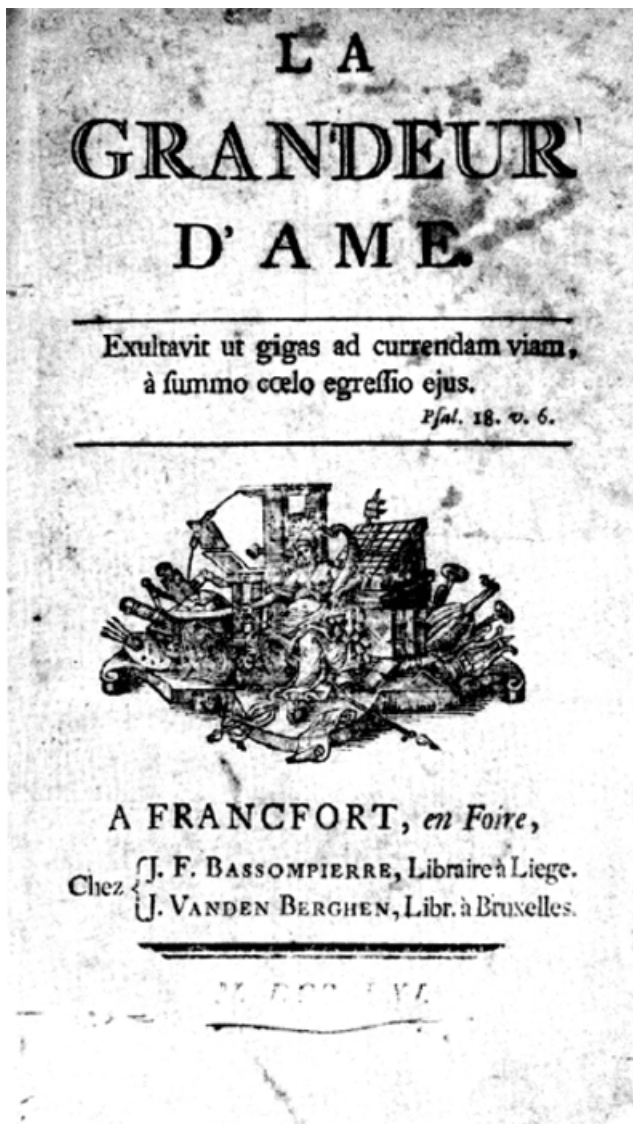
B 3

Reprod. 15.

Reprod. 16.

Tiphaigne de La Roche, *L'empire des Zaziris* - BULg, 23023A

Reprod. 17. BCLg. C 2518 (exemplaire d'imprimeur)

Beknopt overzicht van F. Robben's documentatie over *Jan Poelman in Salamanca*, berustend in het museum Plantin-Moretus (Antwerpen)
Marcus de Schepper

Zoals reeds werd aangekondigd in de vorige jaargang¹, is het rechtstreekse documentatiemateriaal van wijlen Frans M.A. Robben (1937-1991) in de loop van 1995 aan het Museum Plantin-Moretus geschonken. Daar kan het, na voorafgaand akkoord, worden ingekeken. Het materiaal bestaat uit twee onderdelen: 1° (kopieën van) archivalia (14 mappen), 2° (werk)exemplaren van enkele boeken (8 stuks). Als aanvulling op de monografie over Jan Poelman (n. 1) komen vooral mappen 4-9 in aanmerking. Wel dient erop gewezen dat de reconstructie van Poelmans winkelvoorraad en klantenkring onvoltooid is gebleven (en derhalve niet is gepubliceerd - zie n. 1, p. 5). Bepaalde onderdelen tonen verschillende stadia van bewerking. Maar zelfs in die toestand wijst het verzamelde materiaal de weg naar een van de schaarse bronnen voor de zestiende-eeuwse boekhandelsgeschiedenis². Het is onze wens dat ook dit materiaal van Frans Robben andere onderzoekers tot voordeel moge strekken.

- 1 *De Gulden Passer*, 71-72, 1993-1994, p. 5 [= Frans M.A. ROBBER, *Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607*].
- 2 Robben verwijst zelf naar door hem bezochte Spaanse archieven (p. 24-25).

I Archivalia

- 1 Map met publikatiegegevens over 'Robben 1994':
 - overzicht archief (per 31-7-1995)
 - correspondentie
 - laatste proefcorrecties
 - foto Plautus 1581
 - varia
- 2 Map met persklare kopij 'Biografie J. Poelman'
- 3 Map met kopij 'Brieven J. Poelman-Plantin/Moretus'
- 4 Vier mappen 'Winkelinventaris': kopieën, transcriptie, voorbereiding editie
- 5 Bruine map 'Taxaties/Tasa' (Archivo de la Real Cancillería de Valladolid)
- 6 Bruine map 'Notariële aktes, boedels etc. 1591' (Archivo Histórico Provincial, Salamanca)
- 7 Blauwe map 'Inventarislijsten' (Archivo Histórico Provincial, Salamanca)
- 8 Oranje map 'Journalen e.d. 1583' (Plantijns Archief)
- 9 Rode map 'Winkelinventarissen / Journalen' (Plantijns Archief)
- 10 Blauwe map: 2 spiraalblokken met aantekeningen uit 'Grootboeken / Journalen' (Plantijns Archief)
- 11 Zwarte map: kopieën brieven I -XXXV
- 12 Zwarte map: kopieën brieven XXXVI-LXXVI

13 Zwarte map: varia:

* kopieën:

- Londen, British Library, Add. ms.. 21,524: f. 114 (Falckenburg)
- Londen, British Library, Sloane 2,764: ff. 73-75 (Poelman)
- MPM, Arch. 91
- [Spanje], Sección: Pleitos Civiles. La puerta. Caja 1543-5

* nota's i.v.m. boekprijzen

14 Zwart (geruit) schrift: boekprijzen etc.

II Boeken (opgenomen in de handbibliotheek van het museum Plantin-Moretus)

Musée de l'Imprimerie. - [Bruxelles:] Bibliothèque Royale Albert Ier, 1975. - [24 p.].

B.N. LEVERLAND, *Zo schreven onze voorouders: Nederlands schrift tussen 1450 en 1700.* - 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, 1980. - 80 p. - (CB-reeks, nr. 8). - ISBN 90-70324-01-6.

Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime. Colloque de Velazquez. - Paris: Editions A.D.P.F., 1981. - 170 p. - (Recherche sur les grandes civilisations). - ISBN 2-86538-018-1.

Guía de los archivos estatales españoles. Guía del investigador, 2a edición. - Madrid: Ministerio de Cultura. Dirección general de bellas artes y archivos. Subdirección general de archivos. Inspección técnica de archivos, 1984. - 244 p. - ISBN 84-505-0652-2.

Jaime MOLL, *Aspectos de la librería madrileña en el siglo de oro.* - Madrid: Comunidad de Madrid. Consejería de trabajo, industria y comercio, 1985. - 31 p.

- Lorenzo RUIZ FIDALGO, *Impresores del XVI*. - [Madrid: s.n.], 1985. - 22 p. - (Anejos de la 'Tipobibliografía Española', 1). - Met hs. opdracht aan F. Robben.
- Vicenta CORTÉS ALONSO, *La escritura y lo escrito: paleografía y diplomática de España y América en los siglos XVI y XVII*. - Madrid: Instituto de Cooperación Iberoamericana, 1986. - xiv + 206 p. - ISBN 84-7232-393-5.
- Plantijn in Nijmegen: catalogus van Plantijn-drukken in de Bibliotheek van de Katholieke Universiteit te Nijmegen*, samengesteld door Robert ARPOTS. - Nijmegen: [Universiteitsbibliotheek], 1989. - v + 61 p.

Boekbesprekingen

Fernand Baudin, *L'effet Gutenberg*. - Paris: Editions du Cercle de la Librairie, 1994. - 467 p.: ill.; 31 cm.-ISBN 2-7654-0555-7. 559,26 FF (buitenland; 80 FF portokosten).

Geheel uit éénzelfde corps van de Trinité gezet, géén variaties in interlinies en opmaak van de pagina: hiermee wil de auteur het credo van elke goede typograaf huldigen, dat slechts soberheid en helderheid in de boekdruk de leesbaarheid bevorderen. Mede daarom is dit boek opgedragen aan de nagedachtenis van Willem Ovink († 1984), auteur van een boek over de 'lisibility'. De aanzet tot deze magistrale studie is geweest de intrede van de elektronica in de boekdrukkunst; de chaos die er al geruime tijd heerst inzake het maken van boeken, is daar immers niet vreemd aan. De aanleiding was o.m. een seminarie dat de auteur in Stanford University heeft gegeven en een persconferentie aan de Ecole polytechnique fédérale te Lausanne.

Fernand Baudin heeft in de school van Ter Kameren boekversiering gevolgd. De typografie leerde hij via lectuur, meer bepaald uit de geschriften van Stanley Morison, Paul Renner en Edward Johnston, èn in de zetterij en drukkerij van enkele grote drukker-uitgevers. In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel kwam hij in contact met codicologen als François Masai, en kreeg hij opdrachten als boekverzorger van catalogi. Hij verdiende zijn sporen in de 'Lettergieterij Amsterdam voorheen Tetterode' en leerde Dick Dooijes, G.W. Ovink, Stanley Morison en John Dreyfus persoonlijk kennen. Jaren lang volgde hij de samenkomsten in Lurs-en-Provence, de A.Typ.I. (Association Typographique Internationale). Door Charles Peignot in het leven geroepen, stelde deze groep mensen zich ten doel de misbruiken inzake fotocompositie tegen te gaan.

Baudins hele leven -zo mag men wel zeggen- is beheerst door de letter, de drukletter maar ook de schrijffletter (die er aan voorafgaat) en, daaruit voortvloeiend, de typografie of boekverzorging. Zijn stelling is dat alles begint bij de schrijffletter: men speelt niet ongestraft met de drukletter door de schrijffletter uit te sluiten. Hij vergelijkt de spatiëring tussen geschreven of gedrukte woorden met de pauze tussen uitgesproken woorden: letter plus wit, perfect verdeeld, is gelijk aan leesbaarheid. Om zijn stelling te onderbouwen, klimt hij op tot de era van de codex (liniëring, interliniëring, bladopmaak, het schrift). Hij ontleedt ze, te beginnen met het *Evangelarium* van Xanten uit de negende eeuw (KB Brussel) en eindigend met enkele incunabelen: de 42-regelige Bijbel van Gutenberg, Kobergers Kroniek uit 1493 waarvan het 'exemplar' bewaard (en bestudeerd) is, Manutius' *Hypnerotomachia Poliphili* en Kervers *Songe de Poliphile*. Volgt een hoofdstuk over de renaissance van de letter uit de oudheid -onze leesletter- en de bestudering ervan in geschreven en gedrukte vorm. Baudin heeft het, verwijzend naar onze tijd, over twee soorten alfabet: een manueel en een mechanisch. Over de contradicties en de misverstanden die er bestonden -en nog bestaan- inzake het schrijfonderricht, weidt B nadrukkelijk uit: hier rijpt het schoentje! Schrijf- en drukletter moeten worden aangeleerd, in al hun facetten. Schrijven maakt deel uit van de opvoeding, zou dat tenminste moeten, en Baudin is het bijgevolg grondig oneens met Rousseau die zich smalend uitliet over 'l'écriture, niaiseries dans un traité de l'éducation'.

Met Christoffel Plantijn begint een nieuw tijdperk, d.w.z. de ongeschreven regels worden nu op schrift gesteld. Plantijns *Dialogues* worden vervolgens uitvoerig besproken, waarna in chronologische orde, de typografische handboeken van Joseph Moxon,

Dominique Fertel, Pierre-Simon Fournier, John Baskerville, Giambattista Bodoni, de Didots (in de persoon van meestergast Théotiste Lefèvre) onder de loep worden genomen om ten slotte in de twintigste eeuw te belanden bij Francis Thibaudeau, Marius Audin, Stanley Morison, Jan Tschichold, Charles Peignot, Hermann Zapf, Hector Delory en Gerrit Noordzij. Het zijn overigens niet de enige typografen die Baudin hier aan het woord laat komen. Behalve de teksten over letter en boekdruk, zijn er natuurlijk de producten, de drukken zelf; ook zij worden aan een analyse onderworpen. Elementen als kolommen, corpsen, lettertypen, interpunctie- en andere tekens, afbrekingen, alinea's, bladopmaak en nog veel meer komen aan de orde.

Fernand Baudin heeft in zijn werk metterdaad gepleit voor een sobere typografie. Daarmee ben ik het fundamenteel geheel eens. De noten aan de voet en in de rand van de pagina's maken van elke opening een evenwichtig en harmonieus, helder en overzichtelijk geheel. De afwezigheid van haakjes en aanhalingstekens, die de aanblik van de pagina ongetwijfeld rustiger maken, is opgevangen door het aanwenden van de cursief en van de bekende 'handjes' of *indices*, a.h.w. het waarmerk van de auteur! Als ik mij één opmerking mag veroorloven, dan is het deze (die overigens niets met de vormgeving als zodanig te maken heeft): de literatuuropgave is niet in fine samengebracht in chronologische, alfabetische of welke orde dan ook, maar heeft een plaats gevonden in de buiten- en onderranden waar ook de noten staan. Opsporen welke publikaties Baudin rechtstreeks of onrechtstreeks in zijn onderzoek betrokken heeft voorzover ze niet als voet- of randnoot vermeld staan, wordt een wat omslachtige onderneming.

De contrastrijke, soms boude formuleringen van Baudin, zijn rake, trefzekere opmerkingen, zijn 'filosofie', maken dit boek niet tot gemakkelijke maar wel boeiende lectuur. De auteur ervan zegt zelf in de inleiding dat hij 'n'apporte aucune connaissance nouvelle dans aucun des domaines abordés' (p. 8). Niettemin kunnen wij er veel uit leren omdat bekende zaken nieuw worden belicht en door een nieuwe bril bekeken. Bovendien houdt dit boek een boodschap in, van wezenlijk belang voor de toekomst van het boek dat zal blijven bestaan: de oude regels die vooral tijdens de negentiende eeuw overboord zijn gegooid, en die nog bekend zijn, moeten opnieuw worden toegepast. Het begin ervan ligt bij het schrijfonderricht, ook en zeker in een tijd van razendsnelle mechanische / elektronische verrichtingen. Derhalve moet daaraan in de scholen voldoende en uitdrukkelijke aandacht aan besteed worden. Het gebrek aan goedgevormde boekverzorgers, a fortiori het tekort aan besef (bij de meeste uitgevers) dat boekverzorging een vak is, naast dat van drukker en uitgever, loopt als een rode draad doorheen dit boek. Indien eenieder die zich geroepen voelt (of denkt te voelen) boeken te maken, zich niet meteen in het avontuur stort maar bij de typograaf, de architect van het boek, te rade gaat, dan heeft dit boek al een belangrijk doel bereikt. De gedigitaliseerde letter hoeft immers niet minderwaardig te zijn ten opzichte van de loden letter.

Op die wijze kan het 'effect' van Gutenberg nog lang nawerken. Dat is ook de bedoeling van *L'Effet Gutenberg*, naar inhoud en vorm een boek uniek in zijn soort. Het is een statige quarto, stevig gebonden met rode belettering op zwarte fond en gevat in een rode stofwikkels met zwarte en witte belettering. De verschillende hoofdstukken zijn visueel gescheiden door een zwarte pagina (met korte inleiding in wit). De vrij talrijke afbeeldingen zijn doorgaans op zwarte fond afgedrukt. In bijlage zijn enkele fundamentele teksten, als van Plantijn, Morison en anderen, in

Franse vertaling gegeven. In het register zijn de belangrijkste besproken thema's opgenomen. De tekst is, zoals gezegd, uit de fraaie Trinité van Bram de Does gezet bij Tallon Type & Prepress te Brussel, en gedrukt bij Mame te Tours op halfmat couché Allegro TCF papier van Biberist. Het is niet goedkoop maar voor eenieder die verantwoordelijkheid draagt in het onderwijs -

waarbij de belangstellende in de wereld van boek en letter niet wordt uitgesloten- een uitdrukkelijk aan te bevelen brok lectuur die tegelijkertijd uitnodigt tot kijken, inzicht en reflectie.

Elly Cockx-Indestege

Dirk Demuynck, Chris Coppens, Jan Tolleneer, *Kostbaar in Kortrijk: catalogus van oude drukken*. - Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1994. - 174 p.: front., ill.; 24 cm. - ISBN 90-6186-6022. BF 495.

In 1965 leidde de wet op de universitaire expansie onder meer tot de oprichting van de 'Campus Kortrijk' van de Leuvense universiteit. Anders dan bijvoorbeeld in Antwerpen, waar de bibliotheek van de eveneens in 1965 erkende UFSIA kon voortbouwen op een bestaande bibliotheek, moest die van de Campus Kortrijk van nul beginnen. Onder de talrijke schenkingen waarop ze doorheen de jaren kon rekenen, zaten hier en daar ook partijen oude drukken. Zo kwam geleidelijk een bescheiden collectie preciosa tot stand; ze werd aangevuld met gerichte aankopen bij antiquariaten. Het geheel telt vandaag 568 titels, die nu ook in een gedrukte catalogus zijn samengebracht.

In het woord vooraf van 'Kostbaar in Kortrijk' wordt de verschijning van de catalogus in boekvorm met verschillende argumenten verdedigd. In deze tijden van online catalogi die via computernetwerken van op afstand toegankelijk zijn, dringt een dergelijke argumentatie zich inderdaad op. Aan de apologie van de uitgevers wil ik nog toevoegen dat gedrukte catalogi ook zin hebben omdat ze een overzicht bieden van de *gehele* collectie met haar verschillende zwaartepunten. Een geautomatiseerde catalogus biedt dat overzicht niet: toegang tot een collectie via de computer veronderstelt het stellen van een vraag, met andere woorden het maken van een selectie.

Als voorstander van in boekvorm uitgegeven (deel-)catalogi naast de online bestanden, heb ik niettemin mijn vragen bij deze 'Kostbaar in Kortrijk'. De beperkte omvang van de collectie vormt *in se* geen bezwaar: ook hier geldt dat kwaliteit primeert boven kwantiteit. Maar door de wijze waarop ze tot stand gekomen is, wordt de verzameling preciosa van de Kortrijkse universiteitsbibliotheek gekenmerkt door heterogeniteit, zowel qua herkomst als qua inhoud. Het enige duidelijke zwaartepunt ligt bij de oude juridische werken, die grotendeels afkomstig zijn van de Veurnse stadsmagistraat. Voor het overige is de verzameling op een eerder 'toevallige' manier gevormd, zodat Dodoens er verschijnt naast Bayle en Feller, naast Backx en Nonnotte (van wie de ene al wat *kostbaarder* werken heeft geschreven dan de andere). De buitenstaander blijft met de vraag zitten waarom deze uiteenlopende auteurs en titels zonodig samengebracht moesten worden in een zelfstandige publikatie.

Het is meteen de enige échte kritiek die men op deze catalogus kan hebben. Want op het vlak van de uitvoering verdienen de auteurs ervan veel lof. De geboden informatie is uitvoerig, met inbegrip van de gedrukte opdrachten en de herkomsten (nog een meerwaarde tegenover de - huidige - online catalogus), en het boek is verrijkt met wel vijf registers. Detailkritiek is nog mogelijk: de transcriptieregels met betrekking tot de u/v en de i/j zijn met systematisch gevolgd, de interpunctie

beantwoordt niet altijd aan de ISBD-regels, de katernopbouw wordt soms wel, maar meestal niet beschreven, enz. Maar voor de kleinere onvolmaakheden heet het in de inleiding dat ‘de waarde van de publikatie niet in de eerste plaats mag worden gezocht in de “waterdichtheid” van de beschrijvingstechniek’ (p. 8). Misschien past hier inderdaad enige clementie, gelet op de

korte periode waarin de catalogus tot stand gekomen is. Iets meer stoort me evenwel de manier waarop het register op trefwoorden is opgebouwd. Nogmaals blijkt hoe moeilijk het is om een soortgelijk register op een zinvolle wijze samen te stellen. Eén voorbeeld: de combinatie van significante titelwoorden en inhoudelijke aanwijzingen leidt onder meer tot het trefwoord 'Conseil privé'. Daaronder verwijst men zowel naar een werk over de Geheime Raad in de Oostenrijkse Nederlanden als naar een werk over het Franse rechtstelsel. Een verdere opsplitsing van het trefwoord was hier zinvol geweest. Overigens zocht ik vruchteloos naar het trefwoord 'Geheime Raad', terwijl het 'Terre Sainte' van titel nr. 303 in het register wél als 'Heilig Land' werd vertaald.

Op dit boek, kortom, zat misschien niet iedereen te wachten. Maar voor wie een overzicht wil hebben van de rijkdom aan oude drukken in Kortrijkse openbare collecties, vormt het een aardige aanvulling op de schitterende *Catalogus van de bibliotheek van Jan de Houdt* (Kortrijk, 1990) en op de tentoonstellingscatalogus *J. Goethals-Vercruysse en zijn tijd* (Kortrijk, 1988). Door de manier waarop het werd opgevat verdient dit werk bovendien - op de hierboven geschetste bedenkingen na - ongetwijfeld navolging.

Pierre Delsaerdt

Bookbindings & other bibliophily. Essays in honour of Anthony Hobson.
Ed. Dennis E. Rhodes. Foreword Frederick B. Adams. - Verona: Stamperia
Valdonega, 1994. - 365 p.: portr., ill.; 25 cm. - ISBN 88-85033-26-1.

Anthony R.A. Hobson behoort tot de toonaangevende figuren in de wereld van de bibliotheek en is tegelijk een eminent boekbanddeskundige. Met een paar jaar vertraging is ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag een bundel opstellen verschenen die, zowel naar vorm als naar inhoud, als een spiegel zijn van zijn persoonlijkheid en zijn kennis. Dat de tekstbezorger Dennis Rhodes is, eertijds verbonden aan de British Library als incunabulist en italianist, hoeft niet zo'n verwondering te wekken. Ook Hobson is zeer vertrouwd met Italië en zijn geschiedenis, zijn bibliotheken, zijn boekbanden. En het is ongetwijfeld dankzij Rhodes dat wij dit boek in een volmaakte, klassieke vormgeving voor ons hebben liggen, voor dit soort boeken helaas een te zeldzaam verschijnsel.

Anthony is de zoon van de (al even) befaamde boekbandhistoricus Geoffrey Dudley Hobson († 1949). Jong kwam hij aan het hoofd van de afdeling boeken bij Sotheby's, waarvoor hij menig catalogus samenstelde (hij verliet het befaamde Londense veilinghuis in 1977); zij zijn niet opgenomen in zijn bibliografie die Rhodes achterin het boek heeft geplaatst en bijna 150 nummers telt (tot einde 1993). Hobsons eigen publikaties handelen, naast een groot aantal boekbesprekingen, voornamelijk over renaissancebanden en -verzamelingen. In het levensbericht datr Nicolas Barker van Hobson geeft, bespreekt hij kort de belangrijkste publikaties. Behalve veilinghouder en wetenschapper is Hobson een graag gehoord spreker in bibliotheken, bibliografische en bibliotheek genootschappen. Zelf is hij voorzitter (geweest) van enkele van de meest prestigieuze. Hij is ook een verzamelaar.

Manfred von Arnim, tot voor kort conservator van de Otto Schäfer-bibliotheek in Schweinfurt, bespreekt vijf banden voor Jean Grolier vervaardigd door de zg. 'Cupid's Bow'-binder, Jean Picard en Gommar Estienne.

Giles Barber levert een bijdrage 'From baroque to neoclassicism: French eighteenth-

century bindings at Oxford': een niet-exhaustieve maar wel representatieve lijst met korte beschrijving, binders en provenancegegevens van 55 Franse banden uit de achttiende eeuw, grotendeels in de Bodleian Library bewaard; zowel van de binders als van de verzamelaars is een handig overzicht gegeven.

Ondergetekende licht een tip van de sluier over het archief Verheyden/Indestege: 'On the history of bookbinding in the Low Countries: A glimpse of Prosper Verheyden and his correspondents (c. 1900-1947)' waarin drie boekbandhistorici aan de orde komen, nl. Ernst Kyriss, Colonel William E. Moss en Emile Dacier.

Het overwegen waard is de bijdrage van Georges Colin, 'Les marques de libraires et d'éditeurs dorées sur des reliures' in de zestiende eeuw; hij stelt volgende vragen: 1. zijn de banden met goudgestempelde boekhandels- of uitgeversmerken werkelijk zo zeldzaam als beweerd wordt en zijn die laatste altijd met zekerheid te onderkennen? 2. is er een onderscheid gemaakt -of te maken- tussen uitgeversband en boekhandelsband? (de eerste veronderstelt uitgave en band van één en dezelfde, de tweede niet); volgt een lijst van boekhandelsbanden, waaronder Plantijn, Jean Bogard, Bartholomaeus Gravius, Velpius Anthoine, Louis en Daniel Elzevier.

Mirjam M. Foot bespreekt een vijftal banden voor Anne de Montmorency, 'Un grand duc, immortel à la postérité'.

Lotte Hellinga geeft in het kader van een breed en diepgaand onderzoek een bijdrage getiteld 'Peter Schoeffer and the book-trade in Mainz: evidence for the organization'. De vroegste drukken in Mainz zijn gekenmerkt door een verschillend niveau van afwerking: initialen in tweekleurendruk (het *Psalterium* van 1457), gedrukte initialen, geschilderde decoratie, en met blancoruimten. De laatste konden op bestelling, ter plekke of elders, worden ingevuld (vb. het *Rationale* van 1459). Bovendien is er in de initialen (in de handschriften maar ook in de drukken) een zekere hiërarchie te onderkennen. Begrijpelijkerwijs vergde dit een hele organisatie van het werk in de drukkerij. De exemplaren konden gerubriceerd, maar zonder de geschilderde decoratie, worden verhandeld; ze konden al of niet gebonden worden verkocht. Het blijkt dat in Mainz gedecoreerde exemplaren gebonden zijn in en buiten Mainz, m.a.w. Schoeffer bezorgde een brede waaier van mogelijkheden. Uit een groot aantal vroege Schoefferdrukken die Hellinga heeft onderzocht, blijkt dat de boekdecoratie door Schoeffer opgezet, ongeveer samenviel met de activiteiten van de anonieme boekbinder 'Kyriss 160', nl. 1470-1475. Maar ook geïmporteerde drukken zijn dank zij Schoeffer gedecoreerd en soms gebonden. Met deze studie wil Hellinga het systematisch onderzoek naar exemplaren met banden uit Mainz stimuleren, met de bedoeling de rol van Schoeffer preciezer te kunnen bepalen. Nog andere vragen worden gesteld die op hun beurt tot verder onderzoek aanzetten.

Bent Juel-Jensen reproduceert en bespreekt kort drie Etiopische banden uit de vijftiende, achttiende en twintigste eeuw, in techniek en versiering gelijk. Piccarda Quilici bespreekt 'Legature del Piccolpasso e legature viscontee nella Biblioteca Ambrosiana di Milano'. Francesco Piccolpasso (ca. 1370-1443), diplomaat en kerkvorst, bezat een bibliotheek van meer dan tachtig handschriften, waarvan ruim 50 thans in de Ambrosiana; negentien zijn hier beschreven. Om het beeld vollediger te maken, zijn er uit de bibliotheek van de Visconti-Sforza twintig beschreven. Talrijke goede wrijfsels illustreren deze bijdrage.

Dennis E. Rhodes besteedt aandacht aan 'Some English, Welsh, Scottish and Irish book-collectors in Italy, 1467-1850', soms ook minder bekende figuren. Een register

van 45 namen duidt meteen het belang van deze bijdrage aan. David J. Shaw bespreekt zeven vroege drukken, 'Books belonging to William Warham, archdeacon of Canterbury, c. 1504-1532'.

‘Some observations on Dutch publisher's bindings up to 1800’ van Jan Storm van Leeuwen refereert in de inleiding o.m. aan Peter Schoeffer en aan Christoffel Plantijn; het verdient dan ook aanbeveling zijn artikel te lezen met dat van Hellinga en van Colin in deze bundel. Storm van Leeuwen somt een aantal uitgeversbanden -of aldus geheten- op en gaat dan verder in op enkele uitgevers: Joannes Blaeu, Jacobus Lindenberg, Pieter Mortier en Michel van Overbeke, alle te Amsterdam, 17de en vroege 18de eeuw. Na 1820 ontstaat de ‘moderne’ uitgeversband; in Nederland zijn het vaak papieren banden. Een lijst van 32 voorbeelden, uit de UB Amsterdam, de KB Den Haag en de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg, sluit deze bijdrage af.

Ten slotte geeft Jeanne Veyrin-Forrer ‘Notes sur Thomas Mahieu’. Het onderzoek van uitgegeven en onuitgegeven documenten leiden tot nieuwe hypothesen over de origine van de bibliotheek Mahieu en tot bijzonderheden aangaande zijn carrière. Aan de 111 bekende banden voor Mahieu kan de auteur er twee, in de Bibliothèque nationale, toevoegen.

Elly Cockx-Indestege

Egodocumenten van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst. Samengesteld door R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker. - Haarlem: Stichting Egodocument, 1993. - 312 p.; 24 cm. - Fl. 32,50. (Besteladres: Westerhoutstraat 28, NL-2012 JS Haarlem).

De slinger van de historische belangstelling tikt blijkbaar weer even weg van het institutionele ‘groeps’ gebeuren naar het individu, naar het persoonlijke element in de geschiedenis. Er is een groeiende belangstelling voor biografie en voor wat Jacob Presser omschreef als *egodocumenten*: autobiografieën, dagboeken, memoires, reisjournalen en persoonlijke brieven. Die belangstelling wordt zelf dan weer ‘geïnstitutionaliseerd’: universitaire werkgroepen en verenigingen (Stichting Egodocument), met bijhorende publikaties als rijdschriften (bv. *Biografie bulletin*) of de reeks *Egodocumenten* (Hilversum: Verloten, 1988 -). De egodocumenten zijn, behalve uiteraard voor de studie van die ene persoon, ook een basis voor ruimer mentaliteits- en cultuurhistorisch onderzoek. Hun ‘verhalend’ en ‘beschrijvend’ karakter maakt ze ook literairhistorisch interessant. Een inventarisatie en een weloverwogen selectie (her) uit te geven teksten lijkt derhalve aangewezen.

Voor Nederland¹ is Rudolf Dekker (Erasmus Universiteit Rotterdam) de stuwende kracht achter dit project. Als eerste resultaat van het onderzoek is er deze chronologische lijst van egodocumenten van Noord-Nederlanders tot 1814, in druk verschenen of in handschrift bewaard (in openbare archieven, bibliotheken en musea in Nederland). Daarmee zijn ook de grenzen aangegeven: wat zich in Nederland in openbaar bezit bevindt. Geen particuliere archieven dus of documenten buiten Nederland bewaard. In deze lijst staan de verhalende teksten (inclusief ‘persoonlijke aantekeningen’, m.u.v. genealogische ‘familieboekjes’), maar *niet* de brieven. Die

1 Zie voor Friesland ook: Gosse BLOM, *Repertorium fan egodokuminten oangeande Fryslân*, Ljouwert 1992.

zijn te vinden in de *Catalogus Epistolarum Neerlandicarum*, het grote nationale briefinventarisatieproject, on-line te raadplegen (via PICA). Wel zijn enkele brieven met expliciet autobiografische inhoud

opgenomen (zoals de bekende brief uit 1600 van Justus Lipsius aan Joannes Woverius²). Ook reisverslagen zijn hier niet gerepertorieerd: daarvan komt er een afzonderlijke inventaris. Een te rigide afbakening is echter niet gebeurd: grens- en twijfelgevallen zijn terecht opgenomen, vooral m.b.t. de oudere periode tot 1700.

De lijst is chronologisch opgezet (op jaar en aanvangsdatum). Namen zijn via de auteursindex terug te vinden. 'Onder het begrip Noord-Nederlander wordt iedereen gerekend die binnen het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden geboren werd alsmede personen die gedurende langere tijd hier of in de overzeese gebiedsdelen werkzaam zijn geweest' (p. 11). Een duidelijk en correct criterium, al blijft het voor een 'zuiderling' even wennen aan 'Noord-Nederlanders' als een Justus Lipsius (nr. 7), een Franciscus Junius (nr. 6) of een Willem Baudartius (nr. 13 - n.b. uit Deins³...). In een, hopelijk ooit in België te vervaardigen, lijst van 'Zuid-Nederlanders' horen dan natuurlijk ook een Viglius (nr. 3), Elbertus Leoninus (nr. 11) of een Michael Ophovius (nr. 87).

Wie de 630 beschrijvingen uit de periode 1500-1814 doorneemt wordt blij verrast door de rijkdom van dit onterecht al te lang verwaarloosde materiaal. Tevens valt het op dat echt persoonlijke documenten haast uitsluitend in het Nederlands zijn. Slechts een tien procent zijn in het Latijn (bij geleerden als Erasmus, Lipsius, G.J. Vossius of polyglotten als C. Huygens), het Frans (alweer C. Huygens, prins Frederik Hendrik of de Hugenoten), of andere talen (bv. Portugees: Ishac de Pinto - nr. 84).

De lijst bevat voldoende biografische en bibliografische toelichting. Wel valt het te betreuren dat er enkel een 'index van auteursnamen' is toegevoegd. Ook de andere gerepertorieerde elementen zouden een interessante ingang hebben betekend: andere persoonsnamen, plaatsnamen, taal (anders dan het Nederlands), bewaarplaatsen en... beroepen⁴.

Eén opmerkelijke en onbegrijpelijke lacune: van een der grootste 'ego's' uit de Gouden Eeuw, Constantijn Huygens (1596-1687) is wel de Latijnse proza-autobiografie opgenomen (nr. 50), maar niet *De vita propria sermonum inter liberos libri duo* (Inc. 'Quod fuerim terrae pondus, quam vivere, quam non / vivere dignus eram, versu memorare Latino / fert animus, longumque metris includere vitae / curriculum, heroa de non heroë, poësi.'), in 1817 met aantekeningen uitgegeven door Petrus Hofman Peerlkamp (Haarlem: A. Loosjes). Het lange (109 pagina's!) gedicht is een literair hoogtepunt in het genre! *Graeca non leguntur...*: Latina legenda sint!!!

Marcus de Schepper

- 2 Een aanvulling: de Nederlandse vertaling door J. Vandenberghe werd in 1973 te Leuven heruitgegeven. De tekst zal t.z.t. verschijnen in de kritische editie van Lipsius' brieven, *ILE: Iusti Lipsi Epistolae* (Brussel 1978 -); reeds verschenen banden: 1-3 en 5-6 tot en met het jaar 1593). Een correctie op 5.1 in de lijst bij nr. 7: men leze 'ineptias' i.p.v. 'inepias'.
- 3 Men leze 'Deinze'; vlg. bij nr. 49, 2.3: 'versen van Constantijn Huygens'.
- 4 Opmerkelijk is bv. het geringe aantal drukkers, uitgevers of boekhandelaars: nr. 163 Lodewijk van der Saan, nr. 227 Johannes Cats, nr. 275 Pieter Blussé, nr. 393 Hendrik Adriaan Abrahams en nr. 608 Dubbeld Hemsing van der Scheer. Dat zal ook in het Zuiden wel niet hoger liggen: zie bv. Peter VANDERMEERSCH, *Een uitzonderlijk egodocument: Maarten Snouckaert (1514-1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies in Liber amicorum Achiël de Vos*, Ertvelde 1989, p. 219-228 en het reisdagboek van Balthasar III Moretus (Leon VOET, *The Golden Compasses, I*, Amsterdam [etc.] 1969, p. 229 n. 2).

***Boeken in de late Middeleeuwen. Verslag van de Groningse Codicologendagen 1992.* Uitgegeven door Jos. M.M. Hermans en Klaas van der Hoek. - Groningen: Egbert Forsten, 1994. - 382 p.: ill.; 24 cm. - (Boekhistorische reeks; 1). - ISBN 90-6980-068-3. - Fl. 75.**

In oktober 1992 werden in Groningen codicologendagen gehouden. Eerder gebeurde dat in Nijmegen (1984) en in Groningen (1988). De handelingen van beide eerdere congressen (*Ontsluiting van middeleeuwse handschriften in de Nederlanden* 1987, en *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden* 1989) zijn een goede status quaestionis van het vakgebied. Het derde congres was ruimer boekhistorisch van opzet en had als centrale thema: 'Wisselwerkingen in, rond en tussen handschrift en druk'. Dit thema kwam goed op tijd. Al te lang immers was er een te grote kloof tussen de werelden van het handgeschreven en van het gedrukte boek. Allerlei grensgebieden (bv. afschriften van drukken, uitsluitend handschriftelijke traditie van bep. genres ook lang na 1500 enz.) en vooral de gemeenschappelijke thema's als 'kopij, opmaak, illustratie' kwamen daardoor zelden vanuit beide kanten aan bod. Gelukkig beschikken we thans ook voor de Nederlanden over een aanzet tot een meer geïntegreerd onderzoek van 'Boeken in de late Middeleeuwen'.

De 'wisselwerkingen' tussen handschrift en druk worden o.m. behandeld door bv. Albert DEROLEZ 'Copying problems in a Plutarch manuscript of Raphael de Mercatellis' (p. 15-24), Gisela GERRITSEN-GEYWITZ 'Vollendung mit Feder und Pinsel: handschriftliche Zusätze in Utrechter Inkunabeln aus kirchlichem Besitz' (p. 25-40), Johanneke KROLIS-SYTSEMA 'De Ommelander rechtshandschriften: invloed van een incunabel op een handschriftencorpus' (p. 83-91), Aafje LEM 'De houtsneden van Ghetaert Leeu in de Zwolse incunabelen van Peter van Os' (p. 93-100), Rineke NIEUWSTRATEN 'Overlevering en verandering: de pentekeningen van de Jasonmeester en de houtsneden van de Meester van Bellaert inde *Historie van Jason*' (p. 111-124).

Van ruimer belang nog dan deze individuele casussen is de aandacht voor gemeenschappelijke elementen als bv. papier. Gerard VAN THIENEN belicht in 'Boeken van papier en hun watermerken' (p. 167-182) het belang van systematisch papierhistorisch onderzoek. Als overtuigend voorbeeld geeft hij, naast de her-datering van enkele handschriften, de analyse van een onbekend aflatplakkaat van Leo X door Dirk Martens in 1514-1515 te Leuven gedrukt (p. 180-182: volledige transcriptie). Ook de sociale organisatie van het boekbedrijf is een onderbelicht aspect. Dat wordt voor *Antwerpen* aangetoond door Jan VAN DER STOCK 'De Antwerpse Sint-Lucasgilde en de drukkers-uitgevers: "middeleeuws" achterhoedegevecht of paradigma van cultureel-politieke machtsverschuivingen' (p. 155-165). Aan de hand van archivalia (in bijlage: p. 162-165) wijst hij op verschuivingen in de maatschappelijke positie van personen actief in het boeken- en prentenbedrijf.

Elke congres- of andere gelegenheidsverzamelbundel bevat ook steeds verrassende bijdragen, die soms het centrale thema overstijgen. A.M. KOLDEWEIJ vond 'Beeldcycli van de Servatiuslegende en het Blokboek van Sint Servaas als voorbeeld voor een laatgotisch retabel [te Namen]' (p. 65-76); Marta O. RENGIER onderzocht 'The Cologne *Ars Moriendi*: text and illustration in transition' (p. 125-140). Boeiend voor tekst- en drukhistorici is 'Aldus [Manutius] en de accenten' van Piet STEENBAKKERS (p.

141-154, over accenten in Griekse en Latijnse handschriften en drukken). Ook over humanistische ontwikkelingen handelt Arie WALLERT in 'Development of classical capitals in humanistic book design' (p. 201-208).

Twee onderdelen stellen 'Lopend onderzoek' (p. 209-298) en 'Ontsluitingsprojecten' (p. 299-362) voor. Uit de eerste rubriek vermelden we H.TH. COLENBRANDER 'Een

serie tekeningen naar Erasmus' *Adagia*: Jean Perréal, de Maître aux Pieds-Bots en de Meester van de Legende van de H. Egidius' (p. 211-220), Jos. M.M. HERMANS 'Laatmiddeleeuwse boekcultuur in het Noorden: zoeken en vinden' (p. 221-228), Gerda C. HUISMAN 'Going, going, gone!: medieval manuscripts in book-sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800' (p. 229-238, over vroege verzamelaars en spoorloze handschriften) en Cyriel STROO 'Bourgondische presentatietaferelen: boeken en politiek ten tijde van Filips de Goede en Karel de Stoute' (p. 285-298). Uit de reeks 'Ontsluitingsprojecten' lichten we 'exempli gratia' P.F.J. OBBEMA 'Naar een corpus van middeleeuwse bibliotheekcatalogi uit de Noordelijke Nederlanden' (p. 325-336) en Jan STORM VAN LEEUWEN 'Het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap' (p. 351-358).

Deze rijke bundel is verzorgd uitgegeven, met goede illustraties. Er zijn, zoals het hoort, registers op handschriften (p. 365-369), op 'Blokboeken, incunabelen, postincunabelen' (p. 369: op bewaarplaats!), op 'Prenten, tekeningen, archiefstukken, museale voorwerpen' (p. 370). Het groce namenregister (p. 371-382) is helaas het slachtoffer van de middeleeuwse blik van de samensteller: net als in een middeleeuwse kloostercatalogus staan humanisten als Dürer, Alciato, Agrippa, Erasmus enz. niet op hun achternaam, maar op 'Albrecht', 'Andreas', 'Cornelius', 'Desiderius'... Dat bevordert helaas niet de goede 'wisselwerking'.

De nieuwe 'Boekhistorische reeks' is met *Boeken in de late Middeleeuwen* onder goed gesternte uitgevaren. Als volgende delen worden o.m. aangekondigd 'Boekbezit en -gebruik in de Zuidelijke Nederlanden' en 'Boeken te Groningen voor 1600'. De serie hoort thuis in alle bibliotheken met handschriften en oude drukken, maar ook en vooral bij de echte liefhebbers van het oude boek. Floreat!

Marcus de Schepper

***Een drukker zoekt publiek: Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484.* Red. Koen Goudriaan, Paul Abels, Nico Habermehl, Bart Rosier. - Delft: Eburon, 1993. - 269 p.: ill.; 24 cm. - (Oudheidkundige Kring 'Die Goude', 23). - ISBN 90-5166344-7. Fl. 32,50.**

Einde 1992 heeft Gouda zijn grote (drukkers)zoon, Gheraert Leeu herdacht met een tentoonstelling en een colloquium. Bewust is enkel de Goudse periode belicht; in 1484 kwam Leeu immers naar Antwerpen waar hij zich als de belangrijkste drukker tijdens de vijftiende eeuw ontwikkelde en waar hij in 1491 overleed. In de tentoonstellingsbrochure (K. Goudriaan & G.A.M. Willems, *Gheraert Leeu, meesterprenter ter goude, 1477-1484*, 64 p.) wordt Leeus produktie vnl. in een cultuurhistorische context geplaatst: welke teksten drukte Leeu, wie bezaten en lazen zijn boeken, waarom verliet hij Gouda voor Antwerpen. 'En marge' van de tentoonstelling werd het enig bewaarde exemplaar van een prospectus van Leeu voor zijn *Historie van Melusine* herdrukt door drukker in de marge G. Post van der Molen.

Aansluitend hierbij werd een colloquium georganiseerd, waarvan de handelingen in 1993 verschenen. De bundel zet in met een zeer lezenswaardig synthese-artikel van Lotte Hellings, 'De betekenis van Gheraert Leeu'. Koen Goudriaan schetst het

sociaal-economisch kader waarbinnen Leeu actief is. Fred de Bree onderzoekt in ‘Gheraert Leeu als drukker van Nederlands verhalend proza’ Leeus inbreng in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Jaap van Moolenbroek heeft zich gebogen over één bepaalde tekst die Leeu in 1477 uitgegeven heeft: “Dat liden ende die passie ons Heren Jhesu Christi”: een

bestseller uit het fonds van Gheraert Leeu in vijftiende-eeuwse context' waarin hij de inhoud nagaat, de handschriften, de bronnen en tenslotte voor wie het boekje bestemd was. Fons van Buuren gaat inhoud en bouw na van een ander devotieboekje "“Van die gheestelike kintscheyt Jhesu ghemoraliseert”, een verkenning'. Kees Gnirrep heeft het over 'Relaties van Leeu met andere drukkers en met boekverkopers: verspreide archivalia', Aafje Lem over 'De Zwolse drukker Peter van Os en zijn relatie met Gheraert Leeu' en Bart Rosier over 'Gheraert Leeus illustraties bij het leven van Jezus', een erg boeiend en nog verder te zetten onderzoek. Nuttige toegift is een fondslijst van de Goudse Leeudrukken, uitgaande van de databank 'Incunable Short Title Catalogue' (ISTC), databank die inmiddels meer dan 25.000 incunabel-edities, waar ook ter wereld bewaard, bevat.

De waarde van de opstellen is misschien een beetje ongelijk maar niettemin betekent het geheel een zéér goede bijdrage tot de kennis van het vijftiende-eeuwse boek in het algemeen en van Gheraert Leeu in het bijzonder.

Elly Cockx-Indestege

Nicolas Barker, *Aldus Manutius and the development of Greek script & type in the fifteenth century*. - New York: Fordham University Press, 1992; - xiii, 138 p.: facs.; 34 cm. - ISBN 0-8232-1247-5. \$ 1 50.

Dit naar inhoud en vorm prachtige boek heeft geen betrekking op de typenkunde in de Nederlanden. Toch lijkt mij een korte bespreking in dit tijdschrift niet misplaatst. Het probleem waarvoor drukkers die Griekse teksten wilden uitgeven, zich geplaatst zagen, was in wezen hetzelfde aan weerszijden van de Alpen: hoe een Griekse schrijffletter in het gestandaardiseerde keurslijf van een gegraveerde letterstempel en van een matrijs dwingen. Daar waar de romeinse epigrafische letter en de Karolingische minuskel zich perfect in een rechthoekige gietvorm laten inpassen, leende het Griekse handschrift met zijn talloze en ingewikkelde ligaturen en contracties zich geheel niet tot die technologie.

Alleen, in het zuiden was de context geheel verschillend, wat mede verklaart dat daar het eerst een oplossing uit de bus kwam. Aldus Manutius was weliswaar niet de eerste om zich met het probleem in te laten -vóór hem werd er Grieks gedrukt in Venetië, Milaan en Firenze- maar zijn relaties en ondernemingszin zullen aan het welslagen niet vreemd zijn geweest. Sedert de val van Konstantinopel was Venetië het toevluchtsoord bij uitstek geworden van de Griekse geleerden en kopiïsten die er hun activiteiten gewoon voortzetten. Enkelen onder hen hebben Aldus vertrouwd gemaakt met het Grieks. Met name twee Kretenzers werken bijzonder inspirerend: Immanuel Rhusotas, beroepskalligraaf, wordt Aldus' voorbeeld voor zijn eerste Griekse lettertype en Marcus Musurus, een leerling van Janus Lascaris, lag aan de basis van het derde. Musurus kreeg bovendien de leiding van het uitgeven van Griekse teksten in Aldus' drukkerij. Nicolas Barker, voormalig conservator bij de British Library, gaat uitvoerig in op deze geschiedenis, op de periode vóór Aldus en de periode na hem, met als belangrijkste figuur Zacharias Callierges, kopiïst en drukker.

Hij gaat diep in op de techniek van het lettergieten van Griekse letter en op de rol van Aldus in heel deze ontwikkeling.

De eerste editie verscheen in 1985. De kritische besprekingen door M. Sicherl en J. Bidwell en voornamelijk *New Aldine Studies* van G. Fletcher, die recent gepubliceerd werden, zijn de aanleiding geweest om een herziene editie te bezorgen. De bijzonder

mooie oorspronkelijke typografische vormgeving door de inmiddels overleden Stephen Harvard, is behouden; addenda en corrigenda zijn in fine opgenomen. Het boek, in een royaal formaat en in purperlinnen band met de titel in goudopdruk naar het kalligrafisch ontwerp van Harvard, is met een vijftigtal facsimiles geïllustreerd.

Terloops zij meegedeeld dat het herdenkingsjaar 1994 weer nieuwe publikaties over Manutius het licht heeft doen zien: *Aldo Manuzio e l'ambiente veneziano* in de Biblioteca nazionale Marciana te Venetië, *Aldo Manuzio editore* in de Biblioteca nazionale centrale - Biblioteca Medicea Laurenziana te Fitenze, en *Aldus Manutius, printer and publisher of Renaissance Venice* door Martin Davies, in de British Library te Londen.

Elly Cockx-Indestege

***Belgica typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, door Elly Cockx-Indestege (dl. 1), Geneviève Glorieux (dl. 1-4) & Bart Op de Beek (dl. 4) - 4 dln. - Nieuwkoop: B. de Graaf 1968-1994. - (= Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het boek, II, 1-4). - ISBN (geen voor dl. 1), 90-6004-361-8, 90-6004-432-0, 90-6004-433-9. - Fl. 1850.**

Net iets meer dan een kwart eeuw na het verschijnen van het eerste deel werd met deel drie en een registerband een catalogusproject afgesloten dat zesendertig jaar geleden een aanvang nam. Het is een catalogusproject met een fundamenteel bibliografische doelstelling, de onvolprezen bibliografie van Wouter Nijhoff en M.E. Kronenberg - NK voor de vrienden - verder te zetten en voor de Zuidelijke Nederlanden de boekproductie in kaart te brengen. Het was een goed vertrekpunt een catalogus te maken van de eigen produkcie aanwezig in de Zuidnederlandse, zegge Belgische bibliotheken. Een eerste steekproef leert dat dit 80% of meer van de totale (bekende) produktie zou kunnen vertegenwoordigen en zowat 70% bevat van de catalogus van Christoffel Plantijns uitgaven¹. Samen met de Noord-Nederlandse bibliografie, die met ongeduld wordt verbeid, en met Anna E.C. Simoni's catalogus van de British Library (1990), is een grote stap gezet naar de ontsluiting van het boekenbezit in de oude Nederlanden tot 1621. De onzekere factor is alles wat verloren is gegaan, efemera maar ook edities van kleine en grote boeken die compleet verdwenen. De unica wijzen over de eeuwen heen naar de uitgaven waar dat eentje zelfs niet meer overblijft en de Plantijnscatalogus brengt daarvoor bewijzen te over aan.

Men heeft er ongetwijfeld goed aan gedaan voor een STC-formule te kiezen (hoewel vaak net dat element dat uitsluitel geeft, ontbreekt). Was de NK-standaard aangehouden dan was misschien wel het dubbele van de tijd nodig geweest. Fundamenteel bij de optie was het ontsluiten van alle auteurs en medewerkers (dit is net het punt waarop de overigens onvolprezen Adams zwaar tekortschiet). Dit is misschien wel de grootste kwaliteit van het hele opzet en is van onschatbare waarde

¹ J.A. Gruys in *De Boekenwereld*, 11, 1994-95, 187-190.

vanuit verschillende invalshoeken. Bekende auteurs reveleren zich hier in een lofdicht of een andere kleine bijdrage en talrijke mindere goden verschijnen er als co-auteur, editor, vertaler. Waardevol is ook de vermelding van de illustratoren. Het is alleen jammer dat geen onderscheid werd gemaakt tussen houtsneden en gravures. Vanaf deel II gebeurt dat voor de Plantijnse

drukken, waar het noodzakelijk is voor de identificatie van de editie, gelukkig wel (jammer staat er meestal ‘houtgravures’).

Het grootste tekort is onmiskenbaar het ontbreken van de collatie - terwijl die toch moest worden opgenomen voor de identificatie. Dit is een moeilijk te begrijpen optie. Deel I geeft de hoogte van de bladspiegel en vanaf II worden hoogte en breedte gegeven, maar dat blijven toch moeilijk te hanteren elementen, zeker omdat men bij het raadplegen niet noodzakelijk over het boek beschikt (bij identificatie van inventarissen bijvoorbeeld). Dit is een dagelijkse ergernis waar minstens de opgave van het bibliografisch formaat toch voor de hand lag.

Van een gans andere orde maar toch vreemd - zeker voor internationaal gebruik - is het klasseren op de voornaam van roomse heiligen zoals Carolus Borromeus, John Fisher en Thomas Morus. Van Fisher wordt zelfs geen verwijzing gemaakt terwijl geen redelijk mens denkt die op Johannes te moeten zoeken. Zo had o.a. ook voor Johannes Vesaliensis een verwijzing van Haldrenius, Jo. kunnen staan, en voet Johannes de Sacrobosco had bij Holywood (niet Hollywood!) verwezen mogen worden. Voor de Plantijnse woordenboeken had gebruik kunnen worden gemaakt van het onderzoek van dr. Frans Claes, S.J., die André Madoets als auteur identificeerde (1970).

Terloops viel hier en daar een steekje bij de datum: in BT 1186 werd tussen ‘19... januarii’ een onrechte *Calendas* weggelaten (14 december!) (Adams F973) en bij BT 1471, 1482 & 4699 viel het jaartal gewoon weg (ook niet in de corrigenda van II). BT 634 is hetzelfde als 4321 en 4492 had na 343 moeten komen. Het was dan weer een goede beslissing om vanaf deel II de ‘overheidspublicaties’ niet meer op de O te zetten, waar de alfabetische rangorde hinderlijk onderbroken wordt, maar achteraan het alfabet.

De drie delen titels of 9755 nummers worden afgesloten met een forse index-band, die wel niet helemaal de drie vorige delen vervangt maar toch een handzaam instrument is op zichzelf (en o.a. de verraderlijke addenda op het einde van de losse delen opvangt). De eerste index is alfabetisch op auteur (of anoniem), voorafgegaan door het jaar van publicatie en gevolgd door een elementaire titelbeschrijving met het BT nummer (maar ook hier Bellarminus c.s. op Robertus!), één lijn per item. Deze index geeft op de kortst mogelijke plaats (145 p.) een volledig en gedetailleerd overzicht van zowat 70-80% van de produktie in de Zuidelijke Nederlanden 1541-1600 met alle edities van dezelfde auteur samen. Het was erg attent van de editors aan de voet van elke bladzijde de BT-nummering per deel op te geven. De chronologische index herhaalt dezelfde informatie per jaar gerangschikt en binnen het jaar alfabetisch. Dit is zo een vreselijk handig en waardevol instrument dat in dergelijke catalogi slechts zelden wordt geboden. Is bij het alfabetisch register het hoofdwoord in vetjes, hier is gekozen om er geen reliëf aan te geven, ten onrechte lijkt mij. Het identificerend element komt te weinig naar voren en zodoende wordt het zoeken vertraagd. Deze index reveleert wel dat bij de drie delen te vaak *sine anno* is gebruikt, meer dan vijf bladzijden. Het niet vermelden van een benaderend jaar of een jaartal met de nodige vraagtekens lijkt me een zwak element, te meer daar bijna altijd de drukker bekend is.

Daarop volgen de registers van drukkers, uitgevers en boekhandelaren, ingezet met een *synopsis alphabetica*, een alfabetische lijst van alle drukkersnamen met de nodige verwijzingen van de afwijkende vormen naar de gestandaardiseerde, meest

voorkomende benaming. Dit is een aanzec voor een *Thesaurus* zoals die voor het Noorden bestaat. Deze laatste vorm wordt herhaald in een topografische rangschikking (mét de schijnadressen, die m.i. beter afzonderlijk waren geplaatst), zodat alle drukkers, uitgevers en boekhandelaren van eenzelfde stad mooi op een rijtje staan. Daarop volgt dan dezelfde lijst maar hier aangevuld met een verkorte titel en het *BT*-nummer (en er zijn kopti-

tels!). Het geheel van indices wordt afgesloten met, gerangschikt per BT-nummer, de gerecenseerde exemplaren.

Dit boek van bijna 650 pagina's is een basisinstrument voor onderzoek naar de boekproductie in de Zuidelijke Nederlanden, kwantitatief en kwalitatief. Ook voor identificatie van inventarissen en dergelijke is dit voortaan uiteraard een onmisbaar instrument. Met één oogopslag is het gepubliceerde oeuvre van een auteur te overlopen, met een kleine moeite is de 80% (?) van de produktie chronologisch te evalueren (wanneer komt een dergelijke index voor NK?!). Maar precies voor identificatiewerk blijft een titelregister een wensdroom, weinig bibliografen gaan uit van een zoekstrategie die moet vertrekken van onvolledige gegevens. Ook is er geen cumulatieve index op de medewerkers of zijn er geen verwijzingen van die medewerkers naar het werk, wat bijvoorbeeld bij bijbeledities en wetteksten toch wel onhandig is. De namenindices van de afzonderlijke delen hadden er overigens goed aan gedaan niet louter de nummers maar een korte identificatie van het werk te geven wat voor het naslaan van namen als Arias Montanus, Augustinus, Bernardus, Belleforest om te zwijgen van Erasmus heel wat tijd bij het opzoeken had bespaard.

Als slor mag dus een suggestie volgen: een deel V (in eigen beheer?) met de collaties (die toch werden aangemaakt), een titelregister en een index op de medewerkers (met de illustratoren afzonderlijk, omdat die meestal vanuit een andere invalshoek worden benaderd dan de medewerkers die op een of andere wijze tekst produceerden) aangevuld met een register op plaatsnamen die in de titels voorkomen, zoals dat bij de *caecalogus* van Budapest is, en een concordantie met de *Plantijnecatalogus* als dat even kan, en een register op werken in de volkstaal.

Tussen haakjes nog: de banden hadden voor dezelfde (hoge!) prijs de *BT*-nummers op de rug kunnen dragen, een euvel waaraan, ergerlijk genoeg, veel van dit soort werken lijdt.

Epiloog: dit lovenswaardig en onmiskenbaar monument is slechts een eerste faze van het totale bibliografische opzer. Na de Belgische bibliotheken zouden de buitenlandse moeten volgen om van 70-80% tot 95% of meer van de produktie in kaart te brengen. Er kan worden begonnen met de British Library waar de *STC Dutch* het vertrekpunt is, om te vervolgen met bibliotheken met grote collecties uit de Nederlanden, zoals de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen. De Vlaamse overheid die zo graag haar ambassadeurs uitzendt, heeft hierin een grote verantwoordelijkheid.

C. Coppens

James Tanis & Daniel Horst, *Images of Discord. A Graphic Interpretation of the Opening Decades of the Eighty Years' War - De Tweedracht Verbeeld. Prentkunst als propaganda aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog.* - Bryn Mawr: Bryn Mawr College Library / Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1993. - xi + 123 p. - ISBN 0-8028-0742-9.

In de inleidende hoofdstukken (p. 1-37) benadrukken de auteurs terecht het belang van de gedrukte propaganda in de religieuze en politieke conflicten van de zestiende eeuw. De rol van de visuele propaganda bleef voor de Nederlanden nog onvoldoende

belicht. Studies als die van Robert Scribner en Tessa Watt over respectievelijk Duitsland en Engeland moeten we node missen. Tanis en Horst concentreren zich in dit boek op de visuele propaganda tijdens het eerste decennium van de Opstand. Twee thema's staan

daarbij centraal: allegorische voorstellingen van Joris Hoefnagel en gedrukte grafiek waarin Alva en Willem van Oranje figureerden. Beide protagonisten van de Opstand leenden zich immers bij uitstek toe aan de zwart-wit voorstellingen waarvan de beeldende propaganda zich bediende. Alva incorporeerde het Kwaad in al zijn gedaanten, zoals Trots, Hebzucht en Tirannie. Oranje daarentegen stond voor Deugdzaamheid, Wijsheid en het Ware Geloof.

Aan de wieg van dit boek en de eraan gekoppelde tentoonstelling stond een ets uit 1570, toegeschreven aan Joris Hoefnagel en bewaard op de Bryn Mawr College Library (cat. nr. 10). Deze intrigerende groot-formaat ets (41 × 96 cm) vormt een complexe *pasticcio* waarin talrijke aspecten van de Spaanse tirannie in de Nederlanden worden afgebeeld. De meerderheid van de in het catalogusgedeelte beschreven items zijn afkomstig uit de welbekende collecties van de Atlas van Stolk te Rotterdam en het Rijksprentenkabinet te Amsterdam en werden aangevuld met materiaal uit verzamelingen te Brussel, Dordrecht, Leiden, Utrecht, Parijs, Rouen, Bryn Mawr en New York. De auteurs situeren de iconografische voorstellingen steeds voortreffelijk in hun historisch kader en ze duiden constanten en punten van overeenkomst aan. De opstandige propagandisten bedienden zich duidelijk van een aantal regelmatig terugkerende basisconcepten. Dit boek is meer dan een gelegenheidspublicatie. Het levert een waardevolle bijdrage tot de studie van de visuele propaganda in de beginfase van de Opstand.

Guido Marnef

Martin M. Winkler *Der lateinische Eulenspiegel des Ioannes Nemius. Text und Übersetzung, Kommentar und Untersuchungen.* - Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995. - vi, 346 p.: ill.; 24 cm. - (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext; Band 24). - ISBN 3-484-36524-2. - DM 164.

De Bossche leraar en Neolatijs dichter Joannes Nemius is geen onbekende in dit tijdschrift. In 1950 publiceerde de Leuvense kenner van het Brabantse Humanisme, Marcel A. Nauwelaerts (1908-1983) hier een overzicht van diens geschriften (*De Gulden Passer* 28, 1950, p. 104-109). Ook in andere artikelen van zijn hand over 's-Hertogenbosch komt Nemius aan bod. En toch weten we over de persoon Jan Goverts ('Nemius' naar 'Den Bosch'; in het Frans 'Bois-le-Duc' en niet als bij Winkler p. 5 'Duc-le-Bois'...) niet veel meer dan dat hij ergens rond 1520 werd geboren, te Keulen studeerde en Latijn doceerde op allerlei plaatsen, maar vooral te 's-Hertogenbosch en enige tijd te Amsterdam. Hij overleed waarschijnlijk rond 1595. Een van zijn Amsterdamse schoolzangen was nog in 1984 heruitgegeven door C. Heesakkers en W. Kamerbeek in hun *Carmina scholastica Amstelodamensia* (Leiden: Brill; Textus minores 55). Nemius' pedagogische geschriften bestaan vooral uit bewerkingen van Erasmus en Murmellius. Daarnaast publiceerde hij in 1572 bij Plantijn een *Orthographiae ratio* (VOET, *Plantin Press* nr. 1729).

Zijn belangrijkste werk heeft echter nauwelijks ernstige aandacht gekregen. Nemius was de eerste om een Latijnse 'Uilenspiegel' te schrijven. In 1558 verscheen bij

Harman Borculo te Utrecht zijn *Triumphus humanae stultitiae, vel Tylus Saxo*, in 1563 opnieuw uitgegeven als *Ulularum speculum, alias Triumphus humanae stultitiae, vel Tylus Saxo* (zonder impressum evenwel). Een laatste uitgave verscheen onder dezelfde eitel *Ulularum speculum[...]* in 1641 bij Christoffel Lomeyer te Zutphen. De drie edities werden

(wellicht mede als gevolg van smaakverschuivingen na 1650) zo zeldzaam dat er zelfs in de wijdvertakte Uilenspiegel-literatuur geen betrouwbare gegevens over werden verstrekt.

In die toestand van veronachtzaming is nu verandering gekomen. Martin M. Winkler heeft de Latijnse tekst leesbaar heruitgegeven naar de eerste editie, met een betrouwbare Duitse prozavertaling en een rijke filologische commentaar. Hij voegde er ook een grondige literairhistorische studie aan toe, waarin hij de *Triumphus humanae stultitiae* de plaats geeft die het werk toekomt: in de zestiende-eeuwse traditie van thema's als 'zothed / wijsheid' (Erasmus' *Laus stultitiae*!), de 'omgekeerde wereld'-topiek en de 'memento mori'-literatuur. Nemius deed echter meer dan enkel eigentijdse thema's vertalen. Hij plaatste het Uilenspiegelverhaal in de Neolatijnse traditie van 'renaissance van de Klassieke Oudheid'. Door een geslaagde aankleding krijgt de Noordduitse 'schelm' trekjes van grote antieke voorgangers uit mythologie (Hermes), epische literatuur (Odysseus), de Romeinse komedie en satire, en de Griekse folklore (de 'Aesopusroman' en de Diogenesanekdoten).

Als 'Vorlage' gebruikte Nemius (haast vanzelfsprekend) de Antwerpse Uilenspiegelversie, de bekende druk van Michiel Hillen van Hoochstraten (door H.D.L. Vervliet tussen 1525 en 1546 gedateerd - *Quaerendo* 3, 1973, p. 20-22). Op zijn beurt werd Nemius gevolgd door Aegidius Periander die met zijn *Noctuae speculum* (Frankfort 1567) eveneens het Uilenspiegelverhaal in Latijnse verzen presenteerde. In een dergelijke traditie van bewerkingen naar de volkstaal hoort ook de Latijnse 'Reinaert' van Hartmann Schopper, *Opus poeticum de admirabili fallacia et astutia Vulpeculae Reinikes libri quatuor [...] complectens* (uitvoerig beschreven door Hubertus MENKE, *Bibliotheca Reinardiana. Teil I: Die europäischen Reineke-Fuchs-Drucke bis zum Jahre 1800*, Stuttgart 1992, p. 50-61). Deze ruimere context van Neolatijnse herscheppingen van populaire teksten uit de volkstaal is een van de weinige aspecten die Winkler niet behandelt. Zijn rijke commentaar en literairhistorische beschouwingen hebben echter reeds de weg vrijgemaakt om Nemius' *Triumphus humanae stultitiae* verder comparatistisch te bestuderen. Germanisten en neerlandici kunnen niet meer om Nemius heen!

Winklers voortreffelijke editie plaatst Nemius' Uilenspiegelversie ook opnieuw waar zij thuishoort: bij de liefhebber der letteren. De verzorgde uitvoering (met als enig storend visueel element de vaak lange titels steevast in klein kapitaal), de leesbare vertaling en de rijke commentaar zijn een belangrijke aanwinst voor elke Uilenspiegelverzameling.

Marcus de Schepper

Elly Cockx-Indestege, *Andreas Vesalius, a Belgian Census: Contribution towards a New Edition of H.W. Cushing's Bibliography*. - (Brussels): Royal Library Albert I, 1994. - (= Monografieën van de Koninklijke Bibliotheek Albert I, B81)., - XXIII, 160 p. - ISBN 90-6637-046-7. - BEF 1200.

De vraag die rijst bij een oppervlakkige manipulatie van dergelijk boek is of zo een opzet zoveel luxe wel waard is. De publikatie was opgezet als een hulde voor het

Vesalius-jaar 1993, en zou, samen met de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek een waardig monument zijn geweest, was de produktie niet vertraagd. Een natie mag zijn echt grote figuren niet waardig herdenken ook (en vooral) wanneer er geen verkiezings-

voordeel aan verbonden is. De KB (niet de partner in cultuur) is daar goed geplaatst voor. Op basis van de index kunnen van de 87 edities 175 exemplaren worden geteld, waarvan er 83 tot de KB behoren, 30 in de UB Gent zijn te vinden, 12 te Leuven, 10 in de UB Luik, 9 in Plantijn-Moretus en 6 in de Antwerpse Stadsbibliotheek.

Dat het materiaal niet is verzameld voor die herdenking, is evident. Daar zit jarenlang voorbereidend werk in. De auteur zet de doelstelling in de inleiding uiteen: een census van de uitgaven van de werken van Vesalius tot 1830 (op p. xiii; op p. xi is dit 'before c. 1800') (maar latere facsimile's worden wel opgenomen) in Belgische bibliotheken, als supplement op de (onvoltooide) bibliografie van Cushing (1943, 1962²), én als catalogus voor de Belgische lezer. Het is een verdedigbare optie de (wat moeilijke) Cushing-nummering aan te houden, zeker voor de gebruiker, maar het is eveneens redelijk een doorlopende nummering toe te voegen, wat het snelle terugvinden van de beschreven drukken in dit boek bevordert.

De inleiding verduidelijkt verder kort het belang van de Vesalius-bibliografie voor de traditie van zowel tekst als illustratie en citeert enkele auteurs die 'd'excellentste in d'anatomie' op een of andere wijze navolgden. Tenslotte geeft de inleiding een korte geschiedenis van de Belgische bibliotheken waar zich Vesalius-drukken bevinden en een summiere biografische noot van vijftien privé-personen van wie de naam als herkomst van een Vesalius-editie figureert. Een tussentitel om de overgang tussen publieke en privé-collecties aan te duiden en/of aangepast reliëf in de letterkeuze of bladschikking was hier op zijn plaats geweest. Jammer wordt voor Leuven en daarbij horend de collectie van Gustav Klein (1862-1920) een taai misverstand in leven gehouden. Het is natuurlijk niet waar dat 'many books were also offered by the German government'. De Duitsers hebben alles afgestookt en werden door het Verdrag van Versailles (1919) verplicht daarvoor te betalen. Met dit geld werden dan (vooral in Duitsland; dat wisten die Duitsers onder leiding van een later nazi handig te spelen om het geld te doen terugkeren) boeken aangekocht, o.a. de (afgeroomde?) verzameling van de medicus Gustav Klein. Bij de brand in 1914 ging een exemplaar op perkament van de *Fabrica* verloren en een zeldzaam exemplaar van Cushing I.1, de parafrases op Rhazes, Rescius 1537, waarvan nu geen exemplaar meer in België is (NK 4089, 3 ex. waarvan 2 onvolledig). Voor Leuven kan evenwel ondertussen een exemplaar worden aangevuld bij het nr. 86 (CaaA 895, titelblad ontbreekt).

De opgave van de herkomsten is een van de sterke punten van dit boek. Voorzover (nog) aanwezig en te identificeren dragen ze enerzijds bij tot het beeld van de distributie van Vesalius' werk, anderzijds geven ze een boeiende kijk op de latere verzamelaarswereld. Opvallend zijn de relatief talrijke kloosterbibliotheken: Baudelo in Gent, de Duinenabdij, Sint Laurentius in Luik, en natuurlijk veel jezuïeten. Bij de privé-personen zijn er, vanzelfsprekend, veel medici, zowel bij de vroegere bezitters als later, maar verschijnt ook iemand als Joannes Sambucus (1531-1584), die nog drie andere werken van Vesalius in zijn bibliotheek van meer dan 3000 titels had (nota in de inleiding). De 'N. Rassius Desneus Chyrurgicus regius & (?) parisiensis' van het nr. 32 is wellicht Nicolas Rasse Des Neux († 1581), broer van François (ca. 1526-1587), de bekende Parijse medicus en bezitter van een aanzienlijke bibliotheek, die overigens in Cushing op een paar gereproduceerde titelbladen figureert. Nicolas zat zelf in de geneeskunde en was een gewaardeerde persoonlijkheid. Hij was bekend

om zijn plantentuin en zijn rariteitenkabinet. Hij was bevriend met Petrus Ramus, Charles Estienne, Jacques Gohory, Bernard Palissy, Pierre Porret, Joannes Sturmius van Straatsburg, Joachim Camerarius,

Carolus Clusius, Benedictus Arias Montanus, Christoffel Plantijn en Jan Moretus. Met Plantijn deelde hij zijn sympathie voor het Huis der Liefde¹.

Op de beschrijvingen valt niets aan te merken. Een afbeelding van het titelblad vervangt wijselijk én fraai een transcriptie. Ook de boekband krijgt een identificatie mee en gebeurlijk zelfs een afbeelding (nr. 21, 33 & 34 waar de relatie van de afbeelding naar de tekst duidelijker had kunnen aangegeven zijn). Verder wordt de inhoud, gekoppeld aan de collatie, bondig opgegeven, maar namen van de dedicaties werden evenwel mee in de index opgenomen (zie bijv. nr. 34, 41 & 49).

Wat m.i. echt ontbreekt bij de aangegeven literatuur (waar de Plantijn-catalogus afgekort had kunnen worden opgenomen) zijn verwijzingen naar Durling en de andere Bethesda-catalogi, Wellcome, Wolfenbüttel en Manchester voor de medische collecties en eventueel Adams en de STC's van de BL. Dit had een goed beeld gegeven van de eventuele zeldzaamheid en de beschikbaarheid van exemplaren. Dit lijkt mij onontbeerlijk voor dergelijk gespecialiseerde catalogus. Ook mocht bij deze beschrijvingen worden verwacht dat de geëigende drukkers/uitgevers-bibliografieën zoals voor De Tournes (nr. 3 & 32), De Colines (nr. 13-14) en de Giunta's (nr. 24-25, 69-70), en *VD16* voor de Bazelse Galenus-edities, de Frankfortse *Consilia*-edities (nr. 80-81) en de Keulse Dodoens-uitgave (nr. 83) werden opgegeven. Baudrier wordt eenmaal geciteerd (nr. 17), maar voor de verscheidene andere Lyonese edities niet.

Maar dit zijn ongetwijfeld wensen van een onverzadigbaar gebruiker. Er is ontegensprekelijk heel wat bruikbaar materiaal verzameld dat het opzet van dergelijke publikatie verantwoordt. Persoonlijk ben ik evenwel niet gelukkig met de opmaak. Ik had veel liever een boek ter grootte van Cushing gewild, veel handiger in het gebruik en veel makkelijker (eventueel naast Cushing) in een boekenkast te plaatsen. Het overdadige wit dat nu tussen tekst en illustraties wappert, mag hier mee voor pleiten. De opmaak is overigens nier helemaal evenwichtig.

De aandachtige lezer zal ontdekken dat de fraaie cartouche die op het titelblad en voor elk hoofdstuk wordt gebruikt, als een zoekplaatje in het titelblad van nr. 67 verborgen zit, maar dit had ergens galant kunnen worden gemeld. Overigens is het papier te licht en te poreus. Vlaamse uitgevers menen daarbij nog te vaak dat voor de bekleding Iris-linnen moet worden gebruikt om een boek 'chique' te maken, terwijl het te zwak is en te snel vuil opneemt bij boeken die dienen om echt gebruikt te worden. Het gewone canvas, zoals Engelse en Amerikaanse universitaire personen zolang gebruikten, is niet minder galant, ligt goed in de hand en biedt vooral veel meer weerstand.

Daarmee is toch enigszins genuanceerd op de initiële vraag geantwoord. De presentatie kon eventueel anders, maar het is een boek dat de eer van 'De Nederlanden' voor de Vesalius-herdenking redde, dat heel veel informatie bevat en een stimulans mag zijn voor onderzoek in dit land, voor soortgelijk werk in andere landen, als een bijdrage tot een - lang verwachte - definitieve Vesalius-bibliografie.

C. Coppens

- 1 Jeanne VEYRIN-FORRER, 'Un collectionneur engagé, François Rasse Des Neux, chirurgien parisien', in: IDEM, *La lettre et le texte. Trente années de recherches sur l'histoire du livre*, Parijs 1987, 423-477, over Nicolas 457-458 (eerder verschenen in het 'Festschrift Herman de La Fontaine Verwey'). Zie ook de correspondentie van Plantijn.

Charles Matagne *Répertoire des ouvrages du XVIIe siècle de la Bibliothèque du C.D.R.R. (1651-1700)*. - Namur: Centre de Documentation et de Recherche Religieuses (61, rue de Bruxelles, B-5000 Namur), 1992. - 2 dln.; iv, 985 p.; 24 cm. - BF 4000.

Charles Matagne s.j. is een der eersten die in België de magische grens '1600' overschreden. Tot nu toe werd er immers vooral gewerkt aan nationale repertoria van drukken tot 1600: Polain (incunabelen) en de *Belgica Typographica* (zie de bespreking door C. Coppens, *supra*). Daarnaast zijn er de laatste decennia ook enkele goede bibliotheekcatalogi verschenen met alle zestiende-eeuwse drukken van een collectie; voor Gent (J. Machiels), Maredsous (L. Knapen) en Namen (C.D.R.R. en Moretus-Plantin). Beide laatste waren het werk van de ijverige bibliograaf Matagne. In 1990 publiceerde hij dan zijn *Répertoire des ouvrages du XVIIe siècle de la Bibliothèque du C.D.R.R. (1601-1650)*, d.w.z. de bibliotheek van de franscalige Belgische Jezuïeten te Namen (olim te Heverlee). Met de thans verschenen twee banden over de periode 1651-1700 (en enkele tientallen recente aanvullingen op het eerste deel!) zijn een kleine tienduizend (!) zeventiende-eeuwse drukken beschreven, met collatie - en dat is meteen het unieke en meest waardevolle aspect ervan. Bibliografen konden voorheen immers moeilijk het 'exemplaar-onder-handen' vergelijken met een gepubliceerde catalogusnotitie. Dat was slechts -mogelijk voor afzonderlijke onderwerpen (auteurs-, drukkers- of genrebibliografieën). Voor de Nederlandse zeventiende eeuw is er nu (maar enkel voor wie 'on-line' geraakt en er de kosten van draagt) ook de *STCN*. Maar slechts weinige bibliotheken beschikken over een volledige gedetailleerde catalogus van *al* hun zeventiende-eeuwse drukken.

De catalogus van Matagne omvat (uiteraard na autopsie!) volgende elementen per beschrijving (opnieuw genummerd bij elke letter van het alfabet - als bij Adams (Cambridge) en Machiels): hoofdwoord, titel, impressum en collatie. De titels is gelukkig 'niet-short' geciteerd, met vermelding van editoren, vertalers enz. (niet de namen uit de liminaria). Deze 'tekstbewerkers' worden, met verwijzing, ook opgenomen in het auteursalfabet - nuttig en handig. Meerdere werken worden terecht apart beschreven indien het bibliografische eenheden betreft: dat vraagt veel collatiewerk, maar bibliografen zullen deze prestatie zeer naar waarde schatten! Wat ontbreekt zijn de bibliotheek-signaturen (of staan de boeken volgens Matagne-nummer?).

Het geheel wordt ontsloten door verscheidene registers: *a.* op plaatsen van uitgave (p. 815-834); *b.* op drukkers, uitgevers etc. (p. 835-894!) en *c.* op onderwerp. Plaatsen vertegenwoordigd met meer dan twintig drukkers/uitgevers zijn: Amsterdam, Antwerpen, Brussel, Frankfurt, Keulen, Leiden, Leipzig, Leuven, Londen, Luik, Lyon, Rome, Rouen en Venetië - maar Parijs spant toch de kroon met niet minder dan 230 adressen ... Ruim aanwezig zijn volgende namen: Anisson (Lyon), Arnauld (Lyon), Bencard (Dillingen / Augsburg), Blaeu (Amsterdam), Cnobbaert (Antwerpen), Couterot (Lyon), Cramoisy (Parijs), Elzevier (Amsterdam), Hovius (Luik), Josse (Parijs), Léonard (Parijs), Le Petit (Parijs), Mabre-Cramoisy (Parijs), Michallet (Parijs), Moretus en Officina Plantiniana (Antwerpen), Muguer (Parijs), Pralard (Parijs), Streel (Luik) en Verdossen (Antwerpen). Vooral het onderwerpenregister (p. 899-985!) is een gewaardeerde extra-service voor historici en bibliografen. Hoewel

de collectie te Namen uiteraard sterk gericht is op religieuze onderwerpen en kerkgeschiedenis, bevat ze toch een vrij representatief beeld van het boekenbezit in de Zuidelijke Nederlanden. Enkel literaire en (in mindere mate) juridische werken zijn ondervertegenwoordigd. En ook deze catalogus heeft verrassende titels: Thomas Hyde's catalogus van de Bodleian Library (1674, H-353 - de bibliotheek bezit ook die uit 1620!), de *Bibliotheca Telleriana* van Ph. Dubois (1693, D-313), werken over China en Japan, over vampieren, en andere curiosa als deel 14 van de

Opera omnia van Théophile Raynaud met als *Opusculum V[I]: De triplici eunuchismo: an ob musicam exsectio puerorum licita* (R-60).

Het boek is uitgevoerd in een eenvoudige, maar verzorgde schrijfmachinetypografie - soms met een wel erg korte marge. Moge deze doordachte en bijzonder goed ontsloten catalogus velen tot navolging strekken. De auteur is zeer veel dank verschuldigd voor zijn bekwame ijver!

Marcus de Schepper

Alfonso Mirto & Henk Th. van Veen, *Pieter Blaeu: lettere ai Fiorentini Antonio Magliabechi, Leopoldo e Cosimo III de' Medici, e altri, 1660-1705* = *Letters to Florentines [...]*. - Firenze: Istituto Universitario Olandese di storia dell' arte; Amsterdam [etc.]: Holland University Press, 1994. - xiv, 322 p.: ill.; 23 cm. - ISBN 90-302-1298-5. Fl. 85. - (Besteladres: APA, Postbus 122, NL-3600 AC Maarssen).

Pieter Blaeu (1637-1706), tweede zoon van Joan Blaeu sr. (1598/9-1673) en oudere broer van Joan jr. (1650-1712), is wel de minst bekende telg uit de grote uitgeversdynastie die roem, rijkdom en aanzien verwierf door succesvolle (reuzen)atlassen en stedeboeken. Nadat in 1672 een brand de nieuwe (tweede) drukkerij had verwoest, kwam het bedrijf de slag niet te boven en ging het op in de 'Latijnse Compagnie' (1682-1706)¹.

Na een Italiaanse (studie?)reis in 1660 bleef Pieter in contact met de erudiete Florentijnse bibliotheek Antonio Magliabechi (1633-1714) en via deze slaagde hij erin de Medici-bibliotheek en andere collecties te bevoorraden met het internationale boekenaanbod uit de Republiek. Dat alles is te vinden in de hoogst belangrijke bronnenuitgave door Mirto en Van Veen. De uitvoerige inleiding in het Italiaans (p. 3-48) en het Engels (p. 49-90) wordt gevolgd door de integrale geannoteerde editie² van de correspondentie met Magliabechi (116 brieven, 1660-1705) en andere Florentijnse klanten (nrs. 117-170), en een personenregister. Uitgaven als deze, hoewel niet zo visueel spectaculair als bv. cartografische tentoonstellingen met Blaeu-atlassen, zijn van het grootste belang voor het boekhistorisch onderzoek, m.n. het te lang verwaarloosde terrein van de internationale handel in wetenschappelijke publikaties. De uitgave van Pieter Blaeu's brieven kan als een model gelden voor gelijkaardige correspondenties. Wie waagt zich eindelijk eens aan een diepgaande studie van de internationale boekhandel van de Moretussen?

Dit keurig uitgegeven boek is een welgekomen verrijking van de Nederlandse en Europese boek(handels)geschiedenis. Interessant ook voor wie wil kennismaken met

- 1 H. DE LA FONTAINE VERWEY, *Uit de wereld van het boek, III. In en om de 'Vergulde Sonnewyser'*, Amsterdam 1979. Een vlot geschreven en prettig geïllustreerd overzicht biedt Marijke DONKERSLOOT-DE VRIJ, *Drie generaties Blaeu: Amsterdamse cartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw*, [Amsterdam/Zutphen] 1992.
- 2 Eerder reeds kondigde Henk Th. van Veen een uitgave aan in: *Pieter Blaeu and Antonio Magliabechi in Quaerendo*, 12, 1982, p. 130-158.

enkele aspecten van het late Florentijnse Humanisme, in relatie met de wereldstad Amsterdam.

Marcus de Schepper

***Briefwisseling van Hugo Grotius. Veertiende deel: 1643.* Uitgegeven door Henk J.M. Nellen en Cornelia M. Ridderikhoff. - 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1993- - xxxvii, 887 p.; ill.; 28 cm. - (Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie; 222). - ISBN 90-5216-050-3. - Fl. 139.**

Hugo de Groot (1583-1645) is als jurist, politicus, theoloog en Neolatijs auteur een der groten van de Nederlandse Gouden Eeuw. Zijn omvangrijke correspondentie is een belangrijke bron voor de Europese politieke en religieuze geschiedenis in het tweede kwart van de zeventiende eeuw. In 1928 verscheen het eerste deel van de volledige, geannoteerde, chronologische uitgave ervan, begonnen door P.C.

Molhuysen. Later publiceerde B.L. Meulenbroek, samen met Paula Witkam, delen III-XI (periode 1626-1640). Het twaalfde deel (1641) was geheel het werk van P. Witkam (besproken in *De Gulden Passer* 68, 1990, p. 210-212). Het dertiende deel (1642) werd bezorgd door H. Nellen en C. Ridderikhoff (1990; RGP 213), die thans de editie voltooiën¹. Met ingang van dat deel werden parallelle uitgaande brieven wekelijks gegroepeerd, wat een aanzienlijke ruimtebesparing opleverde m.b.t. annotaties. Tevens werd voor het eerst enig illustratiemateriaal toegevoegd (portretten en titelpagina's). Beide nieuwigheden zijn ook in deel 14 (1643) toegepast.

Waar het dertiende deel (1642) 489 brieven bevatte (goed voor 591 pagina's tekst en annotaties), zijn er in het veertiende deel uit het jaar 1643 niet minder dan 602 brieven uitgegeven (807 pagina's tekst en annotaties). Van deze brieven (nrs. 6021-6622) zijn er 400 uitgegaan en 202 binnengekomen; 391 waren nog nooit eerder gepubliceerd! 1643 is zonder meer het drukste jaar geweest voor de, op 10 april zestig jaar geworden, Zweedse ambassadeur in Parijs. Ook nu weer zijn er een veertigtal correspondenten, waarvan enkelen haast wekelijks brieven kregen of zonden: Willem de Groot (101), Nicolaes van Reigersberch (87), Carl Marin (82), Axel Oxenstierna (54), Joachim de Wicquefort (52), Harald Appelboom (51). De helft van Grotius' brieven is in het Latijn gesteld, een kwart telkens in het Frans en het Nederlands. Een derde van de uitgaande brieven zijn van particuliere aard, de rest was ambtshalve geschreven. Daarmee is reeds aangegeven dat deze correspondentie over 1643 in hoofdzaak de politieke en religieuze actualiteit (de regeringswissel in Frankrijk na het overlijden van Richelieu en Lodewijk XIII, en de aanloop naar Munster 1648!) behandelt, m.n. vanuit Zweeds standpunt. Toch bevat vooral de briefwisseling met zijn trouwe broer Willem de Groot (1597-1662) vele boeiende gegevens over de drukgeschiedenis van Grotius' werken: de *Annotationes* op het Oude en Nieuwe Testament, de *Anthologia Graeca* en de *Poemata* (zie het Register p. 848-851 i.v. Grotius, p. 833 i.v. Blaeu en p. 839 i.v. Cramoisy). Ook was hij verstrikt geraakt in een polemiek met de calvinistische theologen in de Republiek die hem van overlopen naar het katholieke kamp beschuldigden: 'Hugo Grotius papizans / papista'. Dat droeg er nog meer toe bij om afstand te nemen van het 'vaderland in de verte'. Wel werden over en weer boeken verzonden, meest nieuwe publikaties.

1 *Desideratum*: een aangevulde herdruk van de onvindbare (want in een veel te kleine oplage gedrukte) delen I en II, onmisbaar voor onze kennis van de jonge Grotius en het intellectuele leven in de vroege Republiek.

Ook deze brieven zijn weer voortreffelijk uitgegeven: een heldere, zakelijke inleiding, duidelijk leesbare teksten, annotaties *ad rem*, en onmisbare gedetailleerde registers op citaten, persoonsnamen, geografische namen en boektitels. Even verzorgd is de materiële presentatie: heldere druk op getint papier en een fraaie groen linnen band. Een ‘Groot(s)’ prestatie...

Marcus de Schepper

M. van Vaeck, *Adriaen van de Vennes 'Tafereel van de Belacchende Werelt' (Den Haag, 1635). Deel I Prolegomena, Deel II Facsimile-editie, Deel III Studie.* - Gent: Kon. Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1994. - 3 dln (905 p.): ill.; 24 cm, - (Reeks VI; nr. 121). - ISBN 90-72474-11-2.

Doctoraal proefschrift gewijd aan de schilder-dichter Adriaen van de Venne en zijn *Tafereel van de Belacchende Werelt*, een zogoed als ongekend werk in dichtvorm uit de zeventiende-eeuwse Nederlandse literatuur. Ongekend, omdat het een moeilijk toegankelijke tekst betreft. Het is een komische satire op de belachelijke wereld, de wereld waarin we onder anderen ook Cats moeten zoeken evenals tekenaars, graveurs en schilders situeren; literatuur en schilderkunst staan in deze periode immers nauw met elkaar in relatie. De dissertatie is in drie delen: I Prolegomena, II: Facsimile-editie, III: Studie. In het laatste deel, waarover wij het verder niet zullen hebben, gaat de auteur diep in op de inhoud en plaatst die in zijn literaire, artistieke en maatschappelijke context; hij gaat na voor welke lezers Van de Venne zijn boek heeft bedoeld en of de BW inderdaad hieraan heeft beantwoord. In dit tijdschrift wordt Van Vaecks publikatie evenwel slechts vanuit bibliografisch, niet vanuit taalkundig en literair oogpunt besproken. Beide laatste aspecten worden aan deskundigen terzake overgelaten.

Marc van Vaeck is als neerlandicus aan de Leuvense Universiteit door Karel Porteman gevormd; zijn bibliografische kennis heeft hij privatim opgedaan bij Piet J. Verkruijsse te Amsterdam en Werner Waterschoot te Gent. Ik ben geneigd te zeggen: leermeesters van dit gehalte staan borg voor de kwaliteit van de student.

Adriaen van de Venne (1589-1662), tot 1625 te Middelburg, daarna te 's-Gravenhage verblijvend, heeft zich aanvankelijk met gelegenhedsdrukwerk en grafiek beziggehouden, terwijl zijn broer Jan drukker was. Na dezes dood wijkt Adriaen uit naar de hofstad waat hij 'schilder ende poëet' van het huis van Oranje wordt. Het uitgeversvak zegt hij echter niet vaarwel; sinds einde 1632 laat hij hoofdzakelijk bij Isaac Burchoorn drukken. Gaandeweg gaat hijzelf meer korte en ook langere gedichten schrijven, tot in 1635 de BW verschijnt.

Er is slechts één editie van het werk overgeleverd, op het eerste gezicht dus een probleemloos boek. Het is een quarto van [16] + 280 pagina's, gesigneerd 2+⁴ A-2M⁴, met de tekst in een brede kolom, de glossen in een smalle langs de buitenrand, door een lijn van elkaar gescheiden, het geheel in een kader. De eerste verdienste van VV bestaat erin te hebben opgemerkt dat niet alle exemplaren die hij had bekeken, identiek waren. Dit heeft er hem toe aangezet méér exemplaren bij het onderzoek te betrekken. Eénenvijftig exemplaren -hoofdzakelijk in het Nederlandse taalgebied- heeft hij vervolgens met de Vervliet-Bostonmethode op varianten onderzocht. Dat dit systeem met transparanten die naar elke bibliotheek kunnen worden meegenomen, niet alleen handig maar ook deugdelijk is (voor zover men niet met folianten te doen heeft!), is hiermee nogmaals bewezen. Deze analyse moest leiden tot enerzijds een reconstructie van de drukgeschiedenis, anderzijds tot een verantwoorde keuze voor een teksteditie. Dit zijn inderdaad de doelstellingen van de analytische bibliografie.

VV heeft in de 2 katernen van het voorwerk en in 27 tekstkaternen tal van persvarianten aangetroffen, betreffende de interpunctie, gebruik van hoofdletters,

spelling, lettercorpsen, paginacijfers, signaturen en custoden, en de zetwijze. Er zijn echter ook tekstvarianten aan het licht gekomen, meer of minder glossen bv., en dit zijn zeker geen incidentele correcties of correcties als gevolg van zetselschade. Terecht heeft VV de afwijkingen in de afdruk van de twaalf koperplaten niet als varianten beschouwd; gedrukt in een tweede drukgang hebben die met het zetwerk geen uitstaans. Niettemin heeft dit

fenomeen invloed op wat wij de ‘staat’ van een exemplaar kunnen noemen; een exemplaar waarin gravure x niet is afgedrukt of verkeerd of slecht, is toch geen ‘ideal copy’ te noemen. Het papier is niet onderzocht; mij is opgevallen dat het papier van drie exemplaren in de KB Brussel (4, 5 en 8) erg stug is en zo te zien van een andere fabricage dan de rest.

Exemplaren en varianten met hun interpretatie zijn een moeilijke materie om overzichtelijk en helder voor te stellen. VV heeft gekozen voor een eerste overzicht van de exemplaren, genummerd van 1 tot 51 in de volgorde waarin hij ze heeft onderzocht - dus, neem ik aan, willekeurig-, met hun specifieke gebruikssporen en bezitsaanduidingen. Vervolgens gaat de auteur na in welke drukvormen in welke exemplaren de varianten zitten en komt aldus tot vijf (?) verschillende staten. Wat ik hier mis is een chronologisch overzicht van die staten met hun eigen specifieke kenmerken, want hoe weet ik waardoor elke staat gekenmerkt is? Er zijn liefst 45 drukvormen met varianten op de 74! Er is ook nimmer expliciet gezegd hoeveel staten er zijn. Wat VV Overzicht van de verschillende staten noemt, is in feite een inventaris van al de drukvormen met varianten, waarin dan per staat de exemplaren worden opgegeven. Per katern wordt eerst de buitenvorm, dan de binnenvorm gegeven waarin de varianten voorkomen maar waarnaar verwezen wordt in het volgende hoofdstuk, het Variantenoverzicht en -commentaar, nu per pagina geordend. Daar komt elke pagina van het hele boek aan bod omdat hier ook verklaringen (annotaties) betreffende de tekst zijn bezorgd. Deze laatste maken in feite het kritisch apparaat uit dat in een teksteditie normaliter onder aan de pagina wordt gezet; met een facsimile-editie was dit niet mogelijk, maar het samen behandelen van zetvarianten en tekstcommentaar wint m.i. niet aan duidelijkheid. Daar komt bij dat de interpretatie die VV aan de zetvarianten geeft (in hoofdstuk 3) wat verloren staat en niet in een ruimer doch specifiek kader nader wordt besproken. Het gevaar dat de analytisch bibliograaf steeds weer beloert, is de versnippering van gegevens die de analyse oplevert zonder dat de reconstructie van het zet- en drukproces goed uit de verf komt.

De filoloog VV heeft zich bij zijn analytisch onderzoek laten leiden door het begrip ‘ideal copy’: het exemplaar dat aan de ‘correcte’ staat beantwoordt, zoals het door de auteur voor verkoop kan vrijgegeven worden. Van deze theorie is Fredson Bowers de welbekende protagonist. In zijn kielzog zijn sommige bibliografen over de haalbaarheid van het concept gaan nadenken. (Ik mis in de literatuuropgave p. 257 van deel I de namen van Dunkin, Foxon, Hellinga, McKenzie, Pouncey. Misschien was onze eigen Jan F. Vanderheyden die als eerste in ons land over ‘Tekstkritiek en drukkerstechniek’ schreef (in *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer*, 1946) het lezen en het vermelden waard). Over het concept kan veel gediscussieerd worden -want de realiteit beantwoordt niet steeds aan de theorie- en het gelijk zal geval per geval moeten worden afgewogen. VV benadrukt trouwens dat bij perscorrecties de reeds afgedrukte vellen niet werden vernietigd maar met de andere lukraak vergaard tot exemplaren en dat bijgevolg die correcties even lukraak over alle exemplaren zijn verspreid. Toch heeft VV er voor gekozen een ‘ideal copy’ te reconstrueren, niet enkel theoretisch maar ook de facto! Uitgaande van het exemplaar UB Leuven RA 39, dat de meeste correcte staten bevat, heeft hij vervolgens die bladzijden met niet-gecorrigeerde tekst door bladen van andere exemplaren vervangen. Die bladzijden zijn in de editie onderaan met een asterisk gemerkt; er zijn er dertig.

Naar welk exemplaar de bewuste pagina is gefacsimileerd is niet extra aangegeven; dit moet worden afgelezen uit de overzichten van de staten en van de varianten.

Alles samen beschouwd is dit analytisch-bibliografisch onderzoek voorbeeldig gebeurd. De interpretatie ervan heeft geleid tot een aantal staten die in hun chronologi-

sche opeenvolging misschien iets duidelijker naar voren hadden kunnen treden. De reconstructie van de drukgeschiedenis mist duidelijke contouren. De keuze van een theoretisch exemplaar voor het facsimile is als filoloog allicht te verdedigen, maar de boekhistoricus is er met de uitvoering van wat minder gelukkig mee.

De materiële uitvoering van deze publikatie is zonder meer goed. De Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde te Gent heeft het tot haar plicht gerekend dit werk dat zij bekroond heeft, ook uit te geven. Het is keurig gepresenteerd en goed gedrukt doot Orientaliste te Herent, niet gebonden maar goed gebrocheerd en voorzien van een stofwikkkel met telkens een andere illustratie.

Elly Cockx-Indestege

***Fleischman on punchcutting.* Edited by Frans A. Janssen.- Aertswoud: Spectatorpers, 1994. - 59 p.: ill, facs.; 26 cm. - Verspreid door Minotaurus Boekwinkel, PB 16477, NL-1001 RN Amsterdam. Fl. 196 (gebrocheerd); Fl. 397,50 (luxé ed.).**

Niet vóór het midden van de negentiende eeuw verscheen een Nederlands typografisch handboek over het snijden en gieten van letter en over het zetten en drukken van boeken, maar daar gingen van in de achttiende eeuw wel verschillende pogingen aan vooraf. Eén daarvan was het plan van de Amsterdamse lettergieterij van de gebroeders Ploos van Amstel; het kreeg de titel *Beschryving der letter-gieterij* (Amsterdam, M. Magerus en wed. K. van Tongerlo en Zoon, 1760). Dit bleef evenwel onvoltooid maar Frans A. Janssen heeft de onewerptekst voor het vervolg van het verhaal gevonden en besproken in het liber amicorum *Vervliet* (1988), met aanvullingen in *Ploos van Amstel's Manual and Fleischman: an addendum* (*Quaerendo*, 24, 1994, p. 136-137), waar ook enkele bladzijden worden gewijd aan de 'letterstempelsnijder' Johann Michael Fleischman. Het anonieme handschrift uit 1766 heeft Janssen aan de befaamde stempelsnijder Fleischman kunnen coeschrijven als auteur en als schrijver (kopiist). In het korte bericht in *Quaerendo* worden de wegen van het exemplaar gevolgd: van de lettergieterij Ploos van Amstel (1763-1799) is het handschrift naar Enschedé verhuisd, inmiddels de enige grote lettergieterij in Nederland, om uiteindelijk te belanden in de handen van Frans Janssen.

De uitgave die deze ervan bezorgde, is in alle opzichten een bibliotheek uitgave: gezet uit de 12 punts Fleischman Roman n° 65 en Italic n° 66 (uit 1738), samen met 54 punts Rosart initialen n° 780 (uit 1744); Enschedé te Haarlem heeft begin deze eeuw de letters met de oude matrijzen opnieuw gegoten. De tekst is vormgegeven en op een Victoria degelpers in boekdruk uitgevoerd door Bram de Does. De oplage, op Zerkall Ivory, is beperkt. Ze is nog verdeeld over deluxe-exemplaren met een halfperkamenten band van Erik Schots, Krommenie, en een papieren band. De verkoop geschiedt door de Minotaurus Boekwinkel in Amsterdam, een plek waar liefhebbers van fraaie hedendaagse uitgaven en echte typografie gaarne zullen toeven.

Elly Cockx-Indestege

L. Baudez, *Burgemeester in moeilijke tijden: Philippe J. Vermoelen, maire van Antwerpen 1814-1817*. - Deurne: Uitg. MIM, 1994. - 64 p.; ill.; 21 cm. - ISBN 90-341-0797-3. 395 BF.

De belangstelling van de auteur voor de geschiedenis blijkt ten overvloede uit dit boekje. De biografie van Vermoelen, waarvan hier een fractie wordt belicht, illustreert de overgang van het Ancien Régime naar de Nieuwste Tijd doorheen de Brabantse Omwenteling, de Oostenrijkse restauratie, de eerste en de tweede inval van de Fransen, het begin van de Hollandse tijd. De laatste jaren van zijn leven -hij overleed in 1825- heeft Vermoelen temidden van zijn boeken en kunstwerken doorgebracht. Hij heeft zich trouwens op een opmerkelijke wijze ingespannen voor het behoud van het kunstpatrimonium: hij heeft al zijn overredingskracht en diplomatie, en met succes, aangewend om de tijdens de Franse revolutie uit Antwerpen gestolen schilderijen terug naar Antwerpen te krijgen. Van zijn eigen collectie bestaat de veilingcatalogus (Antwerpen, impr. Philippe Ville, 1838), maar te oordelen naar de titel zijn daar geen boeken bij.

Elly Cockx-Indestege

La reliure actuelle = The contemporary bookbinding = Der zeitgenössische Bucheinband. Six conférences faites à Luxembourg à l'occasion du IVe F.I.R.A. avril 1994. Ed. Emile van der Vekene. - Luxembourg & Toulouse; Les Amis de la Reliure d'Art, 1994. - 126 p.; ill.; 22 cm. - ISBN 2-9599999-0-8. 600 BF = LUF. Besteladres; Bibliothèque nationale, 37 bvd F.-D. Roosevelt, L-2450 Luxembourg.

F.I.R.A. staat voor Forum international de la Reliure d'Art. Van der Vekene van de Luxemburgse nationale bibliotheek organiseerde, met de A.R.A. (Amis de la Reliure d'Art, een vereniging in 1982 in Toulouse opgericht) deze vierde bijeenkomst van kunstboekbinders. 130 binders uit zeventien landen verzorgden meer dan 200 inzendingen die alle geëxposeerd werden. De beschikbare ruimte in de Cercle municipal de Luxembourg was eigenlijk veel te klein om het nodige reliëf aan de vorm- en kleurrijke banden te geven. Doel van deze gebeurtenissen is de kennis en de verspreiding van de hedendaagse boekband te bevorderen.

Deze publikatie is géén tentoonstellingscatalogus, maar bevat de tekst van zes lezingen die in de bibliotheek werden gehouden. Ik vermeld in het bijzonder 'La reliure allemande du XXe siècle' door August Kulche (Brussel): zeer origineel in de echte zin van het woord want goeddeels gesteund op eigen bevindingen en gesprekken met Duitse binders, geschetst tegen een kort opgeroepen achtergrond. Helma Schaefer (Leipzig) heeft met haar 'Das Leipziger Einbandschaffen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert' een degelijke historische bijdrage geleverd over een periode in de Duitse boekband die hier nauwelijks bekend is. Jan Storm van Leeuwen (Den Haag) presenteert 'La collection de reliures modernes à la bibliothèque royale de La Haye': wanneer men weet dat de Haagse Koninklijke Bibliotheek een afdeling

Boekbanden bezit die bovendien met grote kennis van zaken en op zeer dynamische wijze wordt geleid, dan wekt het nauwelijks verbazing te lezen hoe rijk op het gebied van de hedendaagse, ook niet-Nederlandse boekbindkunst, die bibliotheek wel is. Elke bijdrage is met een goed aantal reproducties (helaas niet in kleur!) geïllustreerd.

Elly Cockx-Indestege

Emile van der Vekene, *Reliures d'art du XXe siècle*. Collection de la bibliothèque nationale de Luxembourg. - Luxembourg: Bibliothèque nationale, 1994. - 164 p.: ill.; 25 cm. -ISBN 2-87980-010-2.

Naar aanleiding van bovengenoemde manifestatie heeft Van der Vekene in de Bibliothèque nationale zelf een tentoonstelling ingericht die een overzicht moet bieden van wat deze bibliotheek sedert de oprichting van de 'Réserve précieuse' nu ongeveer vijftig jaar geleden, aan boekbanden heeft verworven. En dit is voorwaar niet niks. Uit 300 banden werd een zeventigtal gekozen, gaande van 1900 tot 1993. De catalogus is met zorg samengesteld, de beschrijving links, de kleuureproductie rechts. Boeknummer en literatuuropgave ontbreken niet. De reeks zet in met een prachtige anonieme Franse Jugendstilband; René Kieffer en De Samblanx en Weckesser ontbreken niet. Er is een Duitse band van Otto Dorfner, een paar Belgische uit de vroegere tijd, waarna de reeks grote Franse namen ingezet wordt: Georges Mercier, Paul Bonet, Colette en Jean-Paul Miguët, Alain Lobstein. Maar ook de hedendaagse Belgische school is goed vertegenwoordigd met Micheline de Bellefroid, Christine Léonard, Jacqueline Liekens, Liliane Gérard, Anne Goy. Onder de hedendaagse Duitse binders, bij ons vrijwel onbekend, krijgt Helmuth Halbach in deze collectie een plaats. Het doet overigens genoeg ook mindere goden of ten onrechte minder bekende met interessant en zeer fraai werk te zien: Véronique van Mol uit Bergen, Hg., Françoise Bausart uit Brussel, Edgard Claes uit Diest. Last but not least is er een aantal Luxemburgse binders die in een Luxemburgse collectie uiteraard niet mogen ontbreken. De banden zijn chronologisch gerangschikt; het alfabetisch register achterin geeft een biografische notitie en literatuuropgave. Een uitstekende, goed verzorgde catalogus.

Elly Cockx-Indestege

J.J.P.C. van Buul, R.E.O. Ekkart, P.H.G.E. Strens, *Uit de boeken van Eugène Strens: de verzameling Strens in het Museum van het Boek*. - Zutphen: Walburg Pers; Den Haag: Museum van het Boek, 1995. - 74, [6] p.: ill.; 25 cm. - ISBN 90-6011-939-8.

De verzameling-Eugène Strens (Roermond 1899-Breda 1980) stond -en staat- bekend als de omvangrijkste en inhoudelijk belangrijkste particuliere collectie exlibris en gelegenheidsgrafiek van Nederland (naar de woorden van J.A. Brandenburg, directeur van het Museum van het Boek, ondergebracht in het Museum Meermanno-Westreenianum aan de Prinsessegracht in Den Haag). In 1992 kon de aankoop dankzij vereende subsidiërende krachten geschieden. Het Museum is hiermee uitgegroeid tot een exlibris-centrum van wereldformaat.

Vooraleer de collectie in optimale condities toegankelijk kan worden gesteld, was een inventarisering noodzakelijk. Van deze taak heeft Henk van Buut zich gedurende drie jaar gekweten. De publikatie van dit fraaie boekje is een tweede stap om de verzameling ruchtbaarheid te geven. Na het woord vooraf van directeur Brandenburg volgt een overzicht door voormalig directeur, Rudi Ekkart, van de eerste Nederlandse

verzamelaars van exlibris. Die traditie is in Nederland niet veel ouder dan een eeuw; tot de eerste generatie behoorden o.m. A.A. Vorsterman van Oyen, F.G. Waller, P.J. Burgersdijk, het veilinghuis Frederik Muller. Omstreeks 1926 begon de befaamde verzamelaar Johan Schwencke die mede door zijn publikaties de aandacht op het exlibris heeft gevestigd.

Ook Strens begon toen. In 1932 werd de Nederlandse Exlibris Kring opgericht door Schwencke en Strens; vóór de oorlog telde de Kring 700 leden! Terwijl het bibliothecaris P.C. Molhuysen was die de grondslag voor een nationale verzameling exlibris legde, is deze opdracht gaandeweg overgenomen door het Museum van het Boek, die o.a. ook het legaat-Schwencke heeft gekregen. Met uitzondering van de collectie-Waller (Rijksprentenkabinet) bevinden zich alle belangrijke exlibris-verzamelingen in Den Haag dat hiermee de facto een internationaal centrum is geworden.

Het levensbericht Eugène Strens, van de hand van P.H.G.E. Strens, is gelardeerd (op de linkerpagina) met lange uittreksels van C.J. Asselbergs en Petra Rozendaal.

Van Buul levert een bijdrage over de collectie zelf. In 1931 bezit Strens al om en bij de 50.000 bladen exlibris en gelegenheidsgrafiek. Gedurende die eerste periode is Strens zeer systematisch te werk gegaan; de oorlog en de naoorlogse periode hebben dit natuurlijk bemoeilijkt en de 'volledigheid' is daarna nooit meer het belangrijkste kenmerk van de verzameling geweest. Nu zijn er tussen 110.000 en 120.000 bladen. De sterke punten erin zijn o.m. de 'royal bookplates' (150), Nederlandse grafiek uit de periode 1890-1960 met werk van Willem Jacob Rozendaal en Maurits Cornelis Escher (waaronder vier Nieuwjaarswensen). Van Belgische zijde zijn goed vertegenwoordigd Edgard Tytgat, Joris Minne, Félicien Rops, Armand Rassenfosse, Gustaaf de Bruyne. Ook uit andere landen is werk aanwezig. Bijzonder opmerkelijk echter zijn de Duitse bladen uit de periode 1890-1937, met o.m. de verzamelingen van Hanns Heeren en Paul Voigt. Ruillijsten, correspondentie en plaatsing van advertenties gebruikt Strens als middelen om zijn doel te bereiken. Ontwerptekeningen maken ook van Strens' collectie deel uit, evenals houtblokken, koper- en etsplaten. Bij het geheel hoort een uitgebreide handbibliotheek en documentatie, waaronder de (boeiende) correspondentie. Strens blijkt tenslotte ook opdrachtgever te zijn geweest en -in het raam van de N.E.K.-organisator van tentoonstellingen. Een verzameling exlibris en gelegenheidsgrafiek zoals deze houdt nog een andere belangrijke dimensie in: ze biedt de mogelijkheid de artistieke ontwikkeling van een hele reeks kunstenaars na te gaan.

Deze aanwinst is voor het Haagse Museum van het Boek zeer belangrijk. Het mooie boekje is een uitstekend middel om de huidige -en toekomstige- exlibrisverzamelaar te stimuleren. De publikatie op zich is fraai verzorgd, in een vormgeving van Tessa van der Waals en Arthur Herrman, gezet uit de Trinité 1 van Bram de Does. De talrijke illustraties geven een idee van het hoge gehalte van de collectie. Een boekje voor exlibrisverzamelaars en bibliofielen!

Elly Cockx-Indestege

Naamregister

Aarschot 143
 Abels, Paul 223-224
 Abrahams, Hendrik Adriaan 221
 Accoltus, Vincentius 92
 Adam 161
 Adams, Frederick B. 218
 Adams, H.M. 225
 Adrianus (Hl.) 158
 Aesopus 229
 Affligem 129
 Aguilon, Franciscus de 86
 Albada, Aggaeus 27
 Alberti, Leandro 141
 Alciato, Andrea 37, 60
 Aldus Manutius 215, 222, 224-225
 Alençon 194
 Algoet, Livinus 136, 138
 Alva 84, 228
 Ameloot, H. 67
 Ammonius, L. 138
 Amsterdam 111-120, 122, 125, 150, 155, 157, 159, 168, 171, 187, 215, 220, 228, 232, 235, 237
 Andreas, Valerius 135, 137, 146
 Aneau 60
 Anisson 232
 Anjou (Hertog van) 34-35
 Antwerpen 5-36, 77, 83-106, 107, 108, 111-113, 116, 129, 130, 138, 144-146, 156-158, 160-166, 168-170, 172, 211-214, 217, 222, 223, 229, 230, 232, 238
 Apianus, Petrus 90-91
 Apollo 50, 59, 167
 Appelboom, Harald 234
 Archimedes 85
 Ardenna, Henrico d' 76
 Argental, d' 188
 Arias Montano, B. 34, 77, 85, 227, 231
 Aristoteles 102
 Armentières 95
 Arnauld 232
 Arnhem 123
 Arsenius, Regnier 89
 Artevelde 139
 Asselbergs, C.J. 240
 Assenede 132
 Attalus 40
 Aubigny, Durand d' 194

Audin, Marius 216
Augsburg 77, 232
Augustinus 227
Avignon 188, 190
Aytta, Viglius van 136, 138, 221

Backx 217
Badius, J. 136, 138
Bale, J. 147
Barker, Nicolas 218, 224-225
Barlandus, A. 135
Baronius, C. 141
Barrefelt, Hendrik Jansen van 8, 34
Bartas, du 107, 123
Baskerville, John 216
Bassompierre, Jean-François 187-193
Baudartius, Willem 221
Baudez, L. 238
Baudin, Fernand 215-217
Baudrier 231
Bausart, Françoise 239
Bayle, P. 217
Bazel 91-94, 98-100, 146, 231
Bellaert 222
Belleforest 227
Bellefroid, Micheline de 239
Bellerus, Joannes 11, 91, 95, 100, 116, 145
Bellerus, P. 94
Bellocasius, Stephanus 140
Benacii, A. 93
Bencard 232
Berchem 108
Bergen (Hg.) 239
Berghe, Piet van 137
Bergues, A. de 18
Bernardus 227
Bertius, P. 132
Bertulphus, Hilarius 138
Besodner, P. 147

Besongne, Jean-Jacques 194
 Beys, Gillis 77, 101
 Beziers 94
 Biberist 216
 Bidwell, J. 224
 Bie, Cornelis de 162
 Biestkens van Diest, Niclaes 26
 Birckman, Arnold 84, 97
 Birckman, (erven) 100
 Blaeu (fa.) 150, 232, 233, 234
 Blaeu, Joannes 220
 Blaeu, Pieter 233
 Bloccius, Pieter 22
 Bloys dit Coc, Maximilien de 18
 Blussé, Pieter 221
 Boccaccio, G. 115
 Bodoni, Giambattista 216
 Bogardus 145-146, 219
 Bolduanus, Paulus 147
 Bologna 93
 Bomberghen, van 16, 19
 Bonet, Paul 239
 Borcht, Peeter van der 68-69, 71
 Borckx, Joannes 162, 172
 Borculo, Harman 228
 Boreas 44, 167
 Borrekens, Jan 108
 Borrekens, M.-Th.-J. 67
 Borromeus, Carolus 226
 Bosse, A. 157
 Bourgogne, Charles de 130, 132, 142
 Bouttats, Gaspar 160, 168
 Bouttats, Petrus Balthasar 159-161, 163, 172
 Bowers, Fredson 236
 Boyer, Jan 89
 Brabant 89, 228
 Brauwere, Paschasius de 158
 Breda 156, 239
 Brederode, Hendrik van 18, 19, 21
 Brès, Guy de 9-10, 19
 Breton, Richard 116
 Breugelmans, R. 9
 Broeck, Ph. vanden 191
 Broecke, Philips van 87
 Broer Jansz 125
 Broughton, Hugh 116
 Bruele, Gualtherus 120-122

Brugge 70, 89, 147, 151, 165
 Brune, Johan de 125
 Brussel 11, 18, 24, 68, 129, 130, 142, 156, 187, 215, 216, 228, 230, 232, 236, 238, 239
 Bruto, G.M. 9
 Bruyn, Abraham de 71
 Bruyn, Cornelis de 24
 Bruyne, Gustaaf de 240
 Bry, de 116
 Bryn Mawr 228
 Buck, Herman de 115
 Budapest 227
 Bunderius, Johannes 146
 Burchoor, Isaac 235
 Burgersdijk, P.J. 239
 Busscher, E. de 171
 Bussers, Helena 167-168
 Buul, J.J.P.C. van 23-240

 Calais 87
 Callierges, Zacharias 224
 Calvarin, P. 102
 Camerarius, J. 146, 147, 230
 Camusat, N. 141
 Canterbury 219
 Canterus, G. 101
 Caraccioli 189, 203, 205, 207
 Cardanus, Hieronymus 91-92
 Casas, Bartholomé de las 24
 Cats, Jacob 125, 235
 Cats, Johannes 221
 Cause, Lambert 164
 Cerberus 45
 Ceubel zie Scheubel
 China 232
 Choquet, H. 141
 Christie's 167
 Chrysostomus 136
 Ciaconius, A. 146
 Claes, Egdard 239

Claesz, Cornelis 112, 113, 120
 Clava, Antonius 138
 Clavius, Christophorus 85, 92
 Clemens VIII 144, 169
 Clerck, Pieter de 89
 Clusius, Carolus 231
 Cock, Claudius de 156
 Cock, Joannes Claudius de 155-186
 Cockx-Indestege, Elly 225-227, 229-231
 Coecke van Aelst, Peter 100
 Coignet, Michiel 87, 89, 92, 93, 96-97
 Colette 239
 Colines, de 231
 Colvenerius, P. 141
 Commandino, Federico 93
 Coningslo, Gillis van 112
 Constantinus, R. 145
 Cools, Franciscus 168
 Coornhert, D.V. 18, 111-112
 Cope, Alan 77
 Copernicus, Nic. 85, 93
 Coppens, Chris 217-218
 Coppens van Diest, Gillis 10, 13, 16, 93, 94, 97, 102
 Couterot 232
 Cramoisy 232, 234
 Crato, Joannes 98
 Crespin, J. 147
 Croy, Karel van 143
 Cruyninghe (Mons. de) 85
 Cullen, Nicolas van 74
 Curionis, Hieronymus 92
 Curtius, Franciscus 162
 Cushing, H.W. 229-231
 Cyllenius 52

Dacier, Emile 219
 Daman, A. 137
 Daniel 123
 Daphne 167
 Darigrand 194
 David 69, 70
 Deckers, Geerardt 74
 Dee, John 93, 94
 Deinze 221
 Dekker, Rudolf M. 220-221
 Delft 27, 30, 33, 48, 84
 Delory, Hector 216

Demuynck, Dirk 217-218
Depauw, Carl 157
Desoer 192
Desprez, François 116
Devroe, J. 67
D'Hollander, E. 138
Diamae, Hendrik Frans 159, 161-164, 172
Diamae, Sebastianus 161
Diana 50, 59
Diderot, D. 187
Didot 216
Dielman, Cornelius 150
Dieltiens (fam.) 156, 160
Diest 239
Diest zie Biestkens / Coppens
Diest, Antonius van 93, 97
Dilbeek 68, 70-72, 74
Dillingen 232
Diogenes 229
Diophantus 94, 100
Dodoens, R. 217, 231
Does, Bram de 216, 237, 240
Does, Jan van der (jr.) 34
Does, Jan van der (sr.) 27
Donnet, Fernand 159, 161, 170
Dooijes, Dick 215
Dordrecht 27, 228
Dorfner, Otto 239
Douai 94, 129, 146
Dousa zie Does
Draudius, G. 145
Dreyfus, John 215
Droz, Eugénie 9-10
Drusius, Johannes 115
Du Bartas 107, 123
Du Praissac 125
Du Verdier, Antoine 137
Dubois, Ph. 232

- Duinkerke 194
 Duitsland 77, 108, 111, 112, 122, 146, 227, 230
 Durand d'Aubigny 194
 Duza zie Does

 Edingen, O. van 138
 Egmond, Cornelius ab 150
 Ekkart, R.E.O. 239-240
 Elsevier (fam.) 232
 Elsevier, Daniel 219
 Elsevier, Louis 85, 219
 Emden 17, 26, 27
 Engeland 25, 76, 87, 146, 227
 Enschedé 237
 Epinay (Mme de) 188
 Episcopius, Eusebius 94
 Erasmus 22, 112, 126, 132, 135-138, 143, 221, 223, 227, 228, 229
 Erven, Gillis van der 17
 Escher, Maurits Cornelis 240
 Estienne, Charles 230
 Estienne, Gommar 218
 Ethiopië 219
 Eucharius zie Houcke
 Euclides 85, 92
 Eva 161
 Evans, Kathryn 37, 59
 Everaert, Maarten 91, 96
 Everaerts, Peeter 168

 Fabritius, G. 137
 Falckenburg 213
 Feller 217
 Feria (Graaf van) 95
 Fertel, Dominique 216
 Filips II 17, 18, 22, 25, 71, 75, 134, 151
 Filips de Goede 223
 Firenze 224, 225, 233
 Fisher, John 226
 Fitzsimon, H. 141
 Flavius Josephus 123
 Fleischman, Johann Michael 237
 Fletcher, G. 224
 Foppens, J.F. 151
 Forcadel, Pierre 94
 Forge, de 194
 Fournier, Pierre-Simon 216
 Fowler, John 76

Francoys, Pr. 158
Franeker 26, 113, 115
Frankfurt 84, 108, 111, 114, 145, 190, 229, 231, 232
Frankrijk 8, 10, 18, 33-35, 56, 77, 146, 187, 194, 234
Frederik Hendrik 126, 221
Friesland 220
Frisius zie Gemma
Frisius, J.J. 147
Froissart 132

Gaesbeeck, Jacobus van 162
Gailliart, Willem 17, 26, 27
Galenus 231
Galenus, M. 141
Galileï, G. 85
Galle, Filips 114
Galle, Theodoor 86
Garamont 10, 18, 19, 25, 29, 30, 35
Gazaeus, G. 137
Gemistus Plethon 101
Gemma Frisius 90, 91, 94-95
Gemma, Cornelius 95
Gent 87, 112, 113, 129-153, 230, 232, 235, 237
Gérard, Liliane 239
Gesner, C. 145
Gillis, Andreas 138
Girana, Ieronimo 90
Giunta 231
Glorieux, Geneviève 225-227
Gohory, Jacques 230
Gomara zie Lopez
Goos, Petrus Henricus 157, 162
Goossens, Joannes 161
Gorris, Jean de 37
Gosselin, Guillaume 101

Gossiaux, P.-P. 191
 Gouda 223-224
 Goudriaan, Koen 223-224
 Goverts, Jan 228
 Goy, Anne 239
 Graef, Jan-Philippus de 161
 Graillard de Graville 193, 203
 Gramaye, J.B. 132, 135, 137
 Gramme, Jean-Philippe 189, 192
 Granjon 10, 18, 29, 30, 35
 Granvelle (Kard.) 76
 Gravelines 35
 's-Gravenhage 235, 238
 Gravius, Bartholomaeus 219
 Gregorius XIII 71-74, 77
 Gretser, J. 144
 Grévin, Jacques 37-66
 Groenendaal 149
 Grolier, Jean 218
 Groningen 222-223
 Groot, Hugo de 234
 Groot, Willem de 234
 Gruterus, J. 137
 Gucht, Adriaan vander 89
 Guicciardini, Lodovico 10, 137, 138
 Gutenberg 215-217
 Guyot 8, 10

Haarlem 112, 117, 221, 237
 Habermehl, Nico 223
 Halbach, Helmuth 239
 Haldrenius, Jo. 226
 Halveringen de Hoffegen, Josue 18
 Hamburg 108, 158
 Harduin, D. 137
 Harvard, Stephen 22, 25, 33, 34, 225
 Hassard (Hasschaert), Pierre (Pieter) 95
 Hasselaer, Pieter 171
 Hasselt, Augustijn van 6, 8, 19, 21, 22, 26
 Haultin 10, 19
 Havré, Magdalena van 156
 Haynault 35
 Heeren, Hanns 240
 Heidelberg 84
 Heinsius, Daniel 123, 137
 Helvétius 187
 Hemsing van der Scheer, Dubbeld 221

Hendricksen, H. 96-97
Henegouwen 35, 143
Henrick(s)z, Thomas 118
Herent 237
Hermans, Jos. M.M. 222-223
Hermes 229
Herrman, Arthur 240
's-Hertogenbosch 126, 228
Heuterus, Pontus 135
Heverlee 232
Heylbrouck, Norbert de (sr.) 159, 165-166, 172
Heyns, Catharina 108
Heyns, Pe(e)ter 95, 96, 107, 112, 114
Heyns, Zacharias 107-127
Hiël 8, 34
Hieronymus (Hl.) 143
Hillen van Hoochstraten, Michiel 229
Hippocrates 92
Hobson, Anthony R.A. 218-220
Hobson, Geoffry Dudley 218
Hoecke, Rob. van den 158
Hoefnagel, Joris 228
Hoek, Klaas van der 222-223
Hofman Peerlkamp, Petrus 221
Hofmann, Jul. 158
Holland 12, 23, 33
Hondius, Henricus 150
Honoratus, Bartholomeus 92
Honterus, Johannes 96
Horatius 50
Horebout, Susanna 138
Horst, Daniel 227-228
Hostus, Mattheus 96
Houchin, C. de 18
Houcke, E. van 136
Hout, Jan van 27
Houweel, Christiaen 23, 24
Hovius 232
Huchtenbrouck, Albrecht van 18

Huele, Jacques de 18
 Hulstius, Ant. 11
 Hulstius, Levinus 137
 Hunger 60
 Hureau, Anne 112, 113, 122
 Huygens, Constantijn 221
 Huys, Pieter 71
 Hyde, Thomas 232

Ieper 129, 151
 Indestege, L. 219
 Ingolstadt 144
 Italië 146, 218-220

Jacob, Loys 146, 148, 149
 Jacobs, Nicolaes 168
 Jacobsz, Laurens 120
 Jacobus (Hl..) 160
 Jamaer zie Damaer
 Jansen, Wilhem 118
 Jansen van Barrefelt, Hendrik 8, 34
 Janssen, Frans A. 237
 Janssens, Gheleyn 86
 Jansz, Broer 125
 Jansz, 123
 Japan 232
 Johnston, Edward 215
 Jongelinck, Jan-Baptist 159, 164-165, 172
 Josephus, Flavius 123
 Josse 232
 Jouret, Petrus 162, 172
 Jovius, Paulus 120-121
 Juan (Don) 23
 Junctinus, Franciscus 100
 Junius, Franciscus 221
 Junius, Hadrianus 37-66

Kampen 5, 16, 17, 19, 21, 26
 Karel V 132-135, 139
 Karel de Stoute 223
 Keere, van den 24, 25, 26, 29, 30, 34
 Kerver 215
 Keulen 21, 27, 84, 97, 108, 111, 112, 150, 228, 231, 232
 Keysere, C. de 138
 Kieffer, René 239
 Kinderen, Lenaert der 6, 8, 16, 17, 27
 Klein, Gustav 230

Knapen, L. 232
 Knuttel 25
 Koberger 215
 Kopenhagen 227
 Kortrijk 217-218
 Kramm, Chr. 171
 Krommenie 237
 Kronenberg, M.E. 225
 Kulche, August 238
 Kyriss, Ernst 219

La Roche, Tiphaigne de 190, 209
 Laet, Johan de 9
 Laezius, Jo. 12
 Lagius, W. 145
 Lascaris, Janus 224
 Lausanne 215
 Laventurier, Margareta Francisca 161
 Le Clercq, T. 149
 Le Petit 232
 Leest, Antoon van 68
 Leeu, Gheraert 222, 223-224
 Leeuwenberg, J. 155
 Lefèvre 60
 Lefèvre, Théotiste 216
 Leiden 6, 23, 25, 27, 29, 33, 34, 35, 84, 85, 94, 101, 104, 228, 232
 Leie 132
 Leigh 166
 Leipzig 232, 238
 Lens, Arnoldus de 96
 Leo X 222
 Leo Africanus, Johannes 10
 Léonard, (fa.) 232
 Léonard, Christine 239
 Leoninus, Elbertus 221
 Lernutius, J. 132, 135
 Leuven 29, 90, 95, 102, 145, 217, 221, 222, 230, 232, 236

Liefrink, Mynken 76, 77
 Liekens, Jacqueline 239
 Lier, Steven van 157
 Lindeman, R. 220-221
 Lindenberg, Jacobus 220
 Lintren, P. 141
 Lipsius, Justus 135, 142, 144, 148, 221
 Locre, Ferry de 135, 137
 Lodewijk XIII 234
 Lomeyer, Christoffel 228
 Londen 70, 84, 167, 187, 218, 225, 232
 Loosjes, A. 221
 Lopez de Gomara, Francisco 90
 Loverval 18
 Loybos, van 158
 Lubinus, Eilhardus 113
 Lucas, Jean François 163, 172
 Luik 187-210, 230, 232
 Lurs-en-Provence 215
 Luxemburg 238-239
 Lycostenes 145
 Lynschoten, Claes van 74, 75
 Lyon 9, 27, 92, 232

Maas 187
 Mabre-Cramoisy 232
 Machiels, J. 232
 Madoets, A. 226
 Maelcote, Lubrecht van 86
 Maes, Godfried 158, 168
 Magerus, M. 237
 Magliabechi, Antonio 233
 Mahieu, Thomas 220
 Maillard, J.F. 34
 Mainz 219
 Malmedie, Jean-Baptiste de 196
 Mame 216
 Mander, Karel van 114, 137
 Manutius zie Aldus
 Marbays, Philippe de 18
 Marchantius, J. 133, 135, 137
 Maredsous 70, 232
 Marin, Carl 234
 Marmontel 187
 Marnef, G. 84
 Marnix, Jean de 18
 Marnix van St. Aldegonde, Filips van 23

Martens, Dirk 222
Martini, Cornelius 137
Masai, François 215
Matagne, Charles 232-233
Matthias (Aartshertog) 29
Mechelen 67, 84
Medici (fam.) 233
Medici, Catharina de' 99
Medina del Campo 89
Medina, Petrus de 96
Meerbeke, Lucas van 142
Mellaert 165-166, 169
Mennher, Valentin 92, 93, 97
Mercatellis, Raphael de 222
Mercator, Gerard 97, 135
Mercier, Georges 239
Mercurius 52-53
Merode, Bernart de 18
Mesme, de 148
Messeur, Laurent 74, 75
Meulenbroek, B.L. 234
Meurs, Jacob van 157
Meyerus, J. 132, 135, 137
Michallet 232
Middelburg 235
Miguet, Jean-Paul 239
Milaan 219, 224
Miloo, Hans van 74, 75
Minne, Joris 240
Mirabeau 187-210
Miraeus, A. 135, 137, 146, 147
Mirto, Alfonso 233
Mizauld, Antoine 98
Mol, Véronique van 239
Molanus, J. 135, 146
Molhuysen, P.C. 234, 240
Momus 50-51
Monchers (Mme) 87

Montanus zie Arias
 Montesquieu 187
 Montmorency, Anne de 219
 Mordente, Fabricio 85, 98
 Morelly 193
 Moretus, (fam.) 157, 232, 233
 Moretus, Balthasar III 168-169, 173, 174, 221
 Moretus, Balthasar IV 168, 172
 Moretus, Jan 72, 86, 108, 111, 231
 Moretus, Joannes Jacobus 67
 Morison, Stanley 215, 216
 Mortier, Pieter 220
 Morus, Thomas 226
 Moss, William E. 219
 Mothe, de la 35
 Moxon, Joseph 215
 Moyt Jacobsz, Jan 27, 29
 Mozes 143, 163
 München 70, 85, 98
 Münster, Seb. 85, 98
 Muguët 232
 Muller, Frederik 34, 239
 Munster 234
 Murmellius, J. 228
 Musius, Cornelius 48
 Musurus, Marcus 224

Namen 222, 232-233
 Napels 76
 Nassau, Louis de 18
 Naudé, Gabriel 145, 148
 Nauwelaerts, Marcel A. 228
 Nellen, Henk J.M. 234
 Nemesis 44
 Nemius, Joannes 228-229
 Neptunus 50
 Neuchâtel 187
 Neurenberg 86
 Neuvicé 190
 Neux zie Rasse
 New York 228
 Nicander 37
 Niclaes, Hendrik 6, 8, 11, 16, 21, 22
 Nijhoff, Wouter 225
 Nijmegen 70, 222
 Nonnotte 217
 Noordzij, Gerrit 216

Noorwegen 13
Nostradamus 86, 87
Nunez, Marcus 84

Odysseus 229
Olaus Magnus 13
Ommelanden 222
Op de Beek, Bart 225-227
Ophovius, Michael 221
Opmeer, Lucas 146
Oporinus 146
Oranje, Frederik Hendrik van 126
Oranje, Willem van 18, 22, 24, 29-30, 228
Orithya 167
Orley, Richard van 165, 168
Ortelius, Abraham 94, 108, 135
Os, Peter van 222, 224
Otho, Joanna 138
Oudegherst, P. 135
Overbeke, Michel van 220
Overijssel 107, 117, 118
Ovidius 166-167
Ovink, Willem 215
Oxensrierna, Axel 234
Oxford 219, 232

Pacius, V. 147
Palissy, Bernard 230
Pallas 50
Pan 167
Parcus, I. 100
Parijs 77, 84, 94, 99, 101, 102, 116, 146, 148, 187, 194, 228, 230, 232, 234
Parijs, Guillaem van 86, 116
Pasino, Aurelio de 98
Paulus (Hl.) 69, 70, 163
Paulus IV 146, 152
Peerlkamp, Perrus Hofman 221
Peignot, Charles 215, 216
Peking 187

- Pellicorne, Pieter 113, 122
 Pepermans, Joannes 130
 Perez, Marcus 18
 Periander, Aegidius 229
 Perier, Charles 94
 Perréal, Jean 223
 Petit, L.J. 25
 Petrarca, F. 132, 135
 Petri, Henricus 91, 92, 93, 98
 Petrus (Hl.) 69, 70, 163
 Peurbach, Georg 85, 98
 Picard, Jean 218
 Picolpasso, Francesco 219
 Pinto, Ishac de 221
 Pinxen, Peeter van 161
 Pitheus, J. 137
 Pius IV 145, 147
 Pius V 71, 73, 169
 Pius, Michael 141
 Plantijn, Chr. 5-36, 37, 67-82, 83-106, 107-108, 113, 115, 122, 145, 211-214, 215, 216, 219, 220, 225-226, 228, 231
 Plautus 212
 Plomteux, Clément 187
 Ploos van Amstel 237
 Plutarchus 59, 222
 Poelman, Jan 211-214
 Pooter, Jan Antoni de 159, 168, 169, 172, 174
 Porret, Pierre 230
 Portant, J. 138
 Porteman, Karel 235
 Possevino 145
 Post van der Molen, G. 223
 Potgieter, Barent Jansz 116
 Praissac, du 125
 Pralard 232
 Prato, Gualthero del 112
 Presser, Jacob 220
 Prims, F. 84
 Psyche 158
 Ptolomeus, Cl. 99
 Puteanus, Erycius 123
 Quellinus, Arnoldus 160
 Quellinus, Artus II 160
 Quirinus (Hl.) 158

 Rade, Gillis van den 23, 33, 86, 113, 115, 116
 Ramus, Petrus 85, 99, 230

Raphelengius, Franciscus 24, 104
Rasse des Neux, François 230
Rasse des Neux, Nicolas 230-231
Rassenfosse, Armand 240
Raynaud, Théophile 233
Rees, Kasper François de 157, 162
Reigersberch, Nicolaes van 234
Reinaert 229
Rekenarius, Cornelius 137
Renner, Paul 215
Rescius, R. 230
Rhazes 230
Rheinhold, Erasmus 98
Rhodes, Dennis E. 218-220
Rhusotas, Immanuel 224
Richard, J. 96, 99, 102
Richelieu 234
Ridderikhoff, Cornelia M.
Rijsel 139, 149, 151
Rinsartz, Theodore 101
Rivière, Guillaume 24
Robben, Frans M.A. 211-214
Robyns, J.P. 162, 172
Roelants, Jacobus Thomas 164-165
Roermond 239
Rollenhagen, G. 123
Rome 76, 85, 92, 140, 145, 232
Ronsard 10
Ronssaeus, B. 137
Rooman, Gillis 112, 115
Rooses, Max 170
Rops, Félicien 240
Rose, P.L. 85
Rosier, Bart 223-224
Rosweyde, H. 135
Rotterdam 29, 228
Rouen 194, 228, 232

Rousseau 215
 Rozendaal, Petra 240
 Rozendaal, Willem Jacob 240
 Rubens, P.P. 86
 Rycke, Piet de 137
 Rycquius, J. 136

 Saan, Lodewijk van der 221
 Sacchini, Fr. 144
 Sacrobosco, Johannes de 99-100, 226
 Sadeler, Joannes I 69
 Salamanca 211-214
 Salden, Margarita 161
 Samblanx, de 239
 Sambucus, Johannes 37, 101, 230
 Sanden, Jacob van der 164
 Sanderus, Antonius 129-153
 Sanderus, Joannes 139
 Sanderus, Levinus 138, 139
 Schayck, J.A. 139
 Scheer, Dubbeld Heising van der 221
 Schelde 165
 Schepper, Marcus de 34
 Scherf, Y. 220-221
 Scheubel, Johann 100
 Scheveningen 165
 Schiedam 125
 Schoeffer, Peter 219, 220
 Schopper, Hartmann 229
 Schots, Erik 237
 Schutenus, Andreas 27, 29
 Schwencke, Johan 239, 240
 Scribner, Robert 227
 Sedan 194
 Selm, B. van 83
 Serlio, Sebastiano 100
 Serlippens, Maria Clara 156
 Serrure, C.P. 149
 Servaas (Hl.) 222
 Sforza 219
 Sicherl, M. 224
 Siena, Sixtus van 137
 Silvius, Charles 29-30, 33
 Silvius, Willem 8, 10, 11, 12, 13, 16, 23, 24, 35, 89, 93, 94, 103
 Simoni, Anna E.C. 225
 Sint-Petersburg 165, 188
 Sixtus V 147

Simler, J. 137, 145
Sluperius, Jacobus 116
Smeur, A. 101
Smijters, Anthonie 112
Snouckaert, Maarten 221
Sorgeloos, C. 68, 69, 71
Sotheby, S. 137
Spachius, I. 137
Spanje 23, 24, 25, 33, 71-77, 125, 146, 211-214, 228
Speeckaert, Eric 68
Spore, Nicolas 24
Stade 108, 111, 112
Stam, W.J. 118
Stanford 215
Stevin, Simon 84, 94, 100
Scobaeus, Johannes 101
Stobbelaer, Antoni 164
Straatsburg 230
Streel 232
Strens, Eugène 23-240
Strens, P.H.G.E. 239-240
Sturmius, Joannes 230
Sucquet 125
Surius, L. 135, 141
Susius, Cornelius 56
Sweertius, F. 135, 146
Swevezele, Ph. van 138
Sylvius zie Silvius
Syrinx 167

Tanis, James 227-228
Tartaglia, Nicolo 101
Tauler, Joannes 17
Tavernier, Ameet 8, 9, 10, 13, 26
Ter Kamen 215
Theon 50-51
Theuerkauff, Christian 168
Theunisz, Jan 117
Thevet, André 102, 137

Thibaudeau, Francis 216
 Thielens, A. 89
 Thieriot 188
 Thoulouse zie Marnix
 Tijl Uilenspiegel 228-229
 Tiphaigne de la Roche 190, 209
 Tinpont, Hans 74
 Tissot 190
 Titelmans, Franciscus 102
 Tolleneer, Jan 217-218
 Tongerlo, K. van (wed.) 237
 Tongris, Guilelmus a 130, 135, 139
 Torrentius (fam.) 138
 Toulouse 238
 Tournes, de 231
 Tours 216
 Trente 144
 Triest (fam.) 139
 Triest, Antonius 139, 152
 Trithemius, J. 137, 150
 Tschichold, Jan 216
 Tytgat, Edgard 240

 Uilenspiegel 228-229
 Urbanus VIII 169
 Utenhove, Jan 137, 138
 Utenhove, Karel 137, 138
 Utenhove, Nicolaas 137
 Utrecht 222, 228

 Vaeck, Marc van 235-237
 Vaernewyck, M. van 135
 Valenciennes 18-19, 112
 Valerius, Cornelius 84, 102-104
 Valladolid 212
 Vandenbergh, J. 221
 Vanderheyden, Jan F. 236
 Vasari, G. 137
 Veen, Henk Th. van 233
 Vekene, Emile van der 238-239
 Velpius Anthoine 219
 Venetië 99, 113, 122, 145, 224-225, 232
 Venne, Adriaen van de 235-237
 Venus 44, 45
 Verbrugghen, Henricus Franciscus 156, 172
 Verbrugghen, Peter I/II 156, 172
 Verdier, Antoine du 127

Verdussen 232
Vergilius 111, 114
Verheyden, Prosper 219
Verkmijse, Piet J. 235
Vermoelen, Philippe J. 238
Verschout, Andries 27, 29
Verwithagen, J. 90, 91, 94
Vesaliensis, Johannes 226
Vesalius, Andreas 229-231
Veurne 217
Vianen 5, 6, 19, 21, 23, 27
Vieilli, Jean-Baptiste-François 194
Viglius 136, 138, 221
Ville, Philippe 238
Villefranche 89
Virbiesca, Hernando de 76
Visconti 219
Vitruvius 104
Vlaardingen 125
Voet, Leon 6, 7, 9, 10, 12, 37-38, 67-82, 85
Voigt, Paul 240
Voltaire 188, 194
Vondel, J. van den 115
Voort, Jeronimus van der 29
Vorsterman van Oyen, A.A. 239
Vos, Jan 167
Vossius, G.J. 221
Vries, Abt. de 34
Vulcanius, B. 23
Vulcanus 50
Vyver, E. van de 26

Waals, Tessa van der 240
Waele, G. de 138
Waelrant, Hubert 9
Waen, J. 95
Waesberghe, Jan van 93, 97
Waghenaar, Lucas Jansz. 104

Wakken 130, 130
 Waller, F.G. 239, 240
 Warham, William 143, 219
 Waterschoot, Werner 235
 Watt, Tessa 227
 Wechel, A. 99
 Weckesser 239
 Wellaeus, H. 102
 Weller, Emil 188
 Wenen 158
 Wesel 5, 6, 21, 22, 23, 26, 27, 143
 Wesel, Michel de 77
 Weyerman, Jacob Campo 155, 166, 167
 Wicquefort, Joachim de 234
 Wierix, Jan 68, 69, 70
 Wijngaert, Frank van den 155, 170, 171
 Willebort, Thomas 158
 Willem III 156
 Willer, Georg 77
 Winkler, Martin M. 228-229
 Witkam, P. 234
 Wittenberg 98
 Woverius, Joannes 221
 Würzburg 86
 Wydts, Andreas 165, 172

Xanten 215
 Xylander, Wilhelm 94

Zapf, Hermann 216
 Zee, Hans de 74, 75
 Zeeland 108
 Zephar 158
 Zevenbergen 18
 Ziletus, Jordanus 99
 Zutphen 228
 Zweden 234
 Zwolle 117, 118, 120, 122, 125, 222

Marcus de Schepper